

EEN BUIK OPENEN

Van Wim van Binsbergen bij In de Knipscheer:

Leeftocht, *gedichten*, 1977

Klopsignalen, *gedichten*, 1979

Zusters, dochters: Afrikaanse verhalen, 1984

Vrijgeleide, *gedichten*, 1986

Afrika in spiegelbeeld, 1988 (met Martin Doornbos)

W I M V A N B I N S B E R G E N

e e n b u i k

o p e n e n

IN DE KNIPSCHEER

Een buik openen

Copyright © 1988 Wim van Binsbergen

Omslagillustratie Hugo Kaagman

Vormgeving omslag Jannie Damstra

Foto auteur Hapé Smeele

Eerste uitgave november 1988; deze Internet uitgave 2003

In de Knipscheer, postbus 6107, 2001 HC Haarlem

ISBN 90 6265 268 9 CIP

in deze Internet uitgave wijkt de bladspiegel en paginering iets af van de
oorspronkelijke uitgave in boekvorm

voor Nezmā van Binsbergen

DEEL I

HOOFDSTUK 1

Hij perste alsof zijn darmen zelf naar buiten moesten, en kermde zacht, zonder overtuiging, om zijn moeder. Maar er kwam niets dan wat geelbruin schuim en slijm. De scherpergerande proppen die Pieter in zijn buik voelde, bestonden alleen als kramp. Zo diep mogelijk neerhurkend steunde hij met één arm op zijn dijbeen. Hij omklemde de sinds de vorige dag gehalveerde rol closetpapier. Met de andere hand hield hij zijn broek weg van wat er uit zijn lijf kon komen en wat er al onder vloeide. Duizelig, misselijk, vroeg hij zich af hoe hij aan die diarree gekomen was, en of dat de hele zeven maanden van zijn onderzoek in dit Noordafrikaanse dorp zo zou doorgaan. Vrucht der gastvrijheid: ter gelegenheid van zijn aankomst in het dorp had de vrouw die zijn buurvrouw zou worden een koeskoesmaaltijd aangeboden. Zijn tanden hadden voelbaar bewogen toen zij aan het taaie kippevlees moesten scheuren ; maar — zoals zijn tolk Hesnawi hem tijdens het eten voortdurend had vermaand — ‘alles opeten, Msjeu Bietr, eet dan toch, éét!’ Als bijzondere attractie had de vrouw over de berg gelige rulle korrels uit een Fantaflesje wat ismenn gegoten, een ranzige grijze vloeistof die de tolk dadelijk tot groot enthousiasme bracht. ‘Zij brengt de ismenn van tien jaar oud. Wij worden ontvangen als broers, als eigen kinderen.’ De fossiele boter had Pieter doen denken aan de ingedikte geur van een bejaardenhuis, aan de Tibetaanse dodencultus.

Eerder die ochtend waren de onverteerde korrels nog in zijn ontlasting te zien geweest, maar nu kwam er niets meer ondanks de felle aandrang. Pieter werd opeens de stank van ismenn gewaar. Hij moest bijna overgeven en wankelde, verstrikt in zijn broek.

Of was het gewoon het water van dit dorp? Ten behoeve van zijn onderzoek naar heiligenverering was hem, tijdens de weken van voorbereiding in de districtshoofdplaats Aïn

hoofdstuk 1

Draham, dit dorp aangeraden, niet alleen omdat het een belangrijk religieus centrum was (naar de plaatselijke heilige was het Sidi Mehemmed genoemd), maar ook omdat de dorpsbronnen zo goed zouden zijn. Pieters zegslieden hadden er belang bij gehad een doorbraak te bewerken in diens weifelende keuze van een onderzoekslocatie: de burgemeester, die hier zelf woonde en de titel sjiech mocht voeren; Hesnawi, die ongeduldig was zijn lucratieve werkzaamheden als tolk te beginnen, desnoods in een dorp dat anderhalf uur gaans van het zijne af lag; en ten slotte — op een middag dat het hevig onweerde tussen de hoge bergketens rond Aïn Draham, en de weerkaatsende donder ieder woord van het gesprek honend had begeleid — Abdullah ben Aïesa, de dorpsmid van Sidi Mehemmed, en Pieters toekomstige huisbaas. Alle drie hadden als om strijd de kwaliteit van de bron van Aïn Felloes geprezen.

En aan de beek die, veel hoger op de steile helling, bij die bron ontsprong, zat Pieter nu, in een minuscuul weitje dat door manshoge cactusplanten aan de blikken van erfbewoners en voorbijgangers werd onttrokken. Het verontrustte hem dat de ene liter Aïn Felloes-water die hij de dag tevoren gedronken had, die ochtend weer ruimschoots maar via de verkeerde lichaamsopening in de beek was teruggekeerd. Als hij maar niet uitdroogde. *Diarree die langer dan drie dagen duurt dient door de arts behandeld worden; duurt zij langer dan een week dan is het gevaar van dood door uitdroging geenszins denkbeeldig...* Na een halve dag in het dorp kon hij nu toch moeilijk al vluchten naar de districtskliniek, vijftien kilometer ver; er scheen trouwens alleen in de vroege ochtend een bus te komen, en naar de bushalte, langs de asfaltweg aan de overkant van het dal, was het al drie kwartier lopen. Hij mocht blij zijn als hij de vijftig meter naar zijn huisje haalde. Hij besloot meer te gaan drinken. Maar als de diarree werd veroorzaakt door het water van de Aïn Felloes, zou drinken niets helpen. Tenzij hij Hesnawi ertoe kon brengen het water te koken.

Het dorp had nog meer bronnen, maar daar konden ze geen

gebruik van maken. Je kon uitsluitend water halen bij de bron met wie je een relatie hebt, omdat je op haar erfgrond woont. Elke andere, verdere bron zou hen zonder meer afwijzen en ziek maken. *De bron is als een vrouw, Msjeu Bietr.*

Zijn opleiding had Pieter voorbereid op bizarre plaatselijke voorstellingen en gebruiken, en hij vond dat hij zijn lachlust goed in toom had. Maar waarop hij niet voorbereid was, was de breedsprakige ernst en de beschuldigende toon van Hesnawi's belijdenissen. *'Msjeu Bietr, denk je dat wij in een andere bron water kunnen halen dan van Ain Felloes? Onmogelijk! De Mevrouw van de bron wil dat beslist niet!'* Kennelijk was deze ongeletterde tolk nog niet in staat tot enig cultuurrelativisme. Trouwens, Pieter had zich nauwgezet gehouden aan de Regels ten aanzien van de Bron; en desondanks een dag na aankomst in het dorp al diarree alsof zijn ruggemerg zich via de darmen een uitweg wilde banen.

Zou de heiligenverering zelf ook uit dit soort onzin zijn opgetrokken? Dan was hij gauw klaar. Hoewel, dat was niet bepaald het resultaat waarvoor hij was uitgestuurd. *Hier voor mij ligt het verslag van Drs. P. van der Starre, ik neem aan dat U dat bent, over de eerste fase van zijn onderzoek naar de heiligenverering in Noordwest Tunesië. Wel een beetje dun rapport, meneer, gezien al het geld dat Uw onderzoek gekost heeft. En het lijkt wel toiletpapier waarop het geschreven is. Nu, maar eens lezen: 'Samenvatting en conclusies. Nu wij aldus het verzamelde materiaal in extenso hebben gepresenteerd, dringt de conclusie zich onontkoombaar op. Voetnoten. Bibliografie...'*

Het zweet brak hem uit. Wat moest hij hier, in deze negorij, tussen mistige bergtoppen, terwijl vreemd eten uit hem stroomde, de grenzen tussen hemzelf en de buitenwereld wegvagend zodat hij nauwelijks meer leek te bestaan. Van boven overspoeld met vreemd eten, en met vreemde woorden en gebaren die hem voortdurend het gevoel gaven zelf doofstom en spastisch te zijn; en van onderen leeglopend in een grasveld in verre bergen. Of niet eens: slechts met de wil leeg

hoofdstuk 1

te lopen. Hoe kon hij greep krijgen op zijn onderzoeksthema, als hij zo beroerd was, het weer zo miezerig on-Afrikaans, de tolk zo dom en drammerig? *Meneer de kandidaat, vanaf de overzijde van de beek heb ik met belangstelling kennis genomen van het door U bewerkte proefschrift 'Heiligdommen in de sociale ecologie van een Noordafrikaans berggebied', waarover ik (krachtens mijn recht maar niet zonder toestemming van de Senaat en de Rector) gaarne met U van gedachten wil wisselen. (Volgen ongeduldige, ongemeende loftuitingen.) Nochtans moeten wij constateren dat Uw greep op het materiaal volstrekt onvoldoende is. Bovendien is duidelijk geworden dat U, in het veld, volstrekt geen relatie tot stand wist te brengen, niet eens met de Vrouwe van de Bron, laat staan met Uw informanten, om van de heiligen, die toch Uw zelfgekozen studie-object vormden, maar helemaal te zwijgen. Helaas...*

Onder het vergeefse persen veranderden de schemerige gewelven van de universiteitsaula in het nog duisterder interieur van de winkel van Thiëb ben Hassoena. Daarheen had Pieter zich gisteren met Hesnawi begeven om de voornaamste inwoners van het dorp te ontmoeten en het doel van zijn komst uit te leggen.

Struikelend in het duister moest hij iedereen een hand geven, maar namen waren er aanvankelijk niet genoemd. Tot zitplaats gaf men hem een kistje, waarop tot dan toe twee oude mannen elkaar zaten te verdringen, terwijl de andere aanwezigen, niet zichtbaar jonger, langs de muur zaten — lager maar gerieflijker, op grote stenen, zoals Pieter nauwelijks kon zien maar wel voelde: hij stootte zijn voet er pijnlijk aan. De verdreven oudsten voegden zich zonder morren bij de anderen. Hierdoor dikte de maar half zichtbare mensenkluit verder in — niemand nam de moeite aanvullende zitplaatsen te scheppen. Achter de toonbank (ruwe houten planken doorbuigend boven schragen) werd de enige stoel bezet door de winkelier: een jongen van midden twintig met het intense, geestige gezicht van James Dean. Wat daglicht dat binnenkwam door een

raampje achter zijn hoofd toonde hem tronend boven zijn blinkend koperen wisselgeld (jonge staten hebben nieuw kleingeld), zijn zwaar verroeste weegschaal, puntzakjes thee en suiker, blikken tomatenpuree en suikergoed, schalen met deegwaren in pijp- en korrelvorm.

Hoewel Pieter zijn toespraak tot de mannen van het dorp al dagenlang had voorbereid en met de tolk had gerepeteerd (*'Hoofden van Lebak!'*), kreeg hij geen ogenblik greep op de situatie. Een oude man wiens witte tulband oplichtte in het donker, wees op hem en richtte langdurig het woord tot Hesnawi, die op een steen aan zijn voeten zat.

‘ “Waarom je bent gekomen!” Ik vertel hem wat wij besproken hebben!’

En vóórdat de onderzoeker de kans kreeg om *in een persoonlijk, via de tolk als instrument tot stand gebracht contact, met de informant een produktieve interviewrelatie tot stand te brengen*, was Hesnawi al begonnen aan een monoloog die minstens een kwartier zou duren. Hij vertaalde niet wat hij zei, zodat Pieter slechts wat afzonderlijke woorden kon opvangen: *doeaar* (dorp), *Roemi* (Europeaan), *bakra* (koe), *Ain Draham* en *Sidi Mehemmed*.

Terwijl Hesnawi maar aan het woord bleef, en zijn felle, dweperige betoogtrant Pieters ongeduld om bij de handeling betrokken te worden tot het kookpunt bracht, drukte een lange veertiger hem zwijgend en met afgewend gezicht een glaasje zwarte thee in de hand. Hij nipte voorzichtig aan het hete glas, tot het, nog half vol, door Hesnawi met een achteloos gebaar over diens schouder afgepakt werd. *'Bie sfè, Msjeu Bietr,'* onderbrak de tolk zijn toespraak tot de oudsten; en dezen riepen hetzelfde, om echter onmiddellijk hun aandacht weer helemaal op Hesnawi te richten. Pieter kende deze beleefdheidsfrase al uit Ain Draham; er werd van hem verwacht dat hij antwoordde met *'iesfiek'*. Maar hij kon het niet over zijn lippen krijgen. Hij kon zich nauwelijks bedwingen de voor zijn voeten gezeten tolk in de nieren te schoppen. In plaats daarvan haalde hij de voor informant bedoelde, goedkope Tunesische

hoofdstuk 1

sigaretten uit zijn schoudertas; maar ook met deze schatten zou hij minutenlang werkeloos en onopgemerkt in zijn handen blijven zitten tot Hesnawi uitgesproken was. Pieters gevoelens beschreven steeds grilliger lussen, van woede naar wanhoop, en verlegenheid, en terug.

Het verhinderde niet dat zich een uitvoerig gesprek ontspon tussen Hesnawi en de oude man met de tulband. De andere mannen mengden zich er gretig in, en Hesnawi negeerde Pieters sissende opdrachten om toch eindelijk eens te vertalen wat er gezegd werd. Ten slotte keek de tolk triomfantelijk over zijn schouder omhoog:

‘Ze hebben begrepen waarvoor wij zijn gekomen. Zij gaan ons alles vertellen. Wat ze weten over Sidi Mehemmed en de andere heiligen. Zij zijn het helemaal eens. Het is goed.’

Pieter beet hem toe: ‘Hoe kan ik weten waar ze het mee eens zijn als jij niets vertaalt. Daar heb ik toch niets aan.’ Hesnawi’s gezicht kreeg de preutse, krampachtige uitdrukking die Pieter al had leren interpreteren als ingehouden woede en teleurstelling. Hij was zich bewust van de blikken van de oude mannen langs de kant.

‘Msjeu Bietr,’ fluisterde Hesnawi fel, ‘wij werken hier als broers. Jij bent de oudere broer’ (Pieter was vijftien jaar jonger dan Hesnawi), ‘jij zegt wat moet. Ik ben de jongere broer. Ik doe wat we hebben gesproken. Maar er moet vertrouwen zijn tussen ons. Zeer goed, ik zal precies herhalen wat ik gezegd heb. Maar het is niet anders dan wij afgesproken hadden.’

Zijn stem kreeg langzaamaan weer zijn normale volume en retoriek — alsof de tolk de luisterende mannen de indruk wilde geven dat hij louter het zo juist besprokene in het Frans vertaalde voor Pieter.

‘Ik heb op Arabische wijze met deze oude mannen gepraat, hun dorp geprezen, gezegd dat zij van goede familie zijn, met goed hart, dat ze altijd rechtdoor lopen zonder links of rechts te kijken. Toen heb ik uitgelegd waarvoor wij zijn gekomen. Omdat hier de machtigste heilige van deze hele streek is, met een groot heiligdom. Ik heb verteld dat jij een boek wilt

schrijven. Voor een Grote School in jouw land, zoals de Zitoena Moskee in Tunis. Zij hebben alles begrepen. Ze hebben gezegd: wij zien dat hij is gekomen met goed hart, en om van ons te leren. Ze ontvangen je als een zoon van het dorp. En ze vragen Sidi Mehemmed, en ook God, voor te helpen met — met baraka. Waarlijk, als ik een fout heb gemaakt vraag ik om vergeving.’

Pieter wist dat hij zich bij dit allereerste openbare optreden in het dorp geen openlijk conflict met zijn assistent kon veroorloven. Maar moest hij zich er dan bij neerleggen dat een groot deel van de interviews, zeven maanden lang, zich zou gaan afspelen buiten hem om? Hoe kon hij als onderzoeker een vertrouwensrelatie met deze wildvreemde mensen opbouwen als zijn tolk er voortdurend tussenzat met zijn maniertjes en zijn grote mond? Wat had hij aan antwoorden, als hij niet wist wat er voor discussie aan voorafgegaan was? Hij kon nauwelijks afzonderlijke woorden onderscheiden in het Arabische dialect dat hier gesproken werd. Hij kon in het duister niet eens de mensen hun monden zien bewegen. Hoe kon hij dan ooit volgen wat er gezegd werd, en door wie, en met welke verborgen bijbetekenissen, als Hesnawi niet *als een betrouwbaar en precies instrument* alles letterlijk vertaalde, en zich daartoe beperkte? ‘Op Arabische wijze’, zogenaamd — de tolk zat natuurlijk gewoon over allerlei andere onderwerpen dan het onderzoek te praten; pas als zijn werkgever hem het mes op de keel zette veinsde hij serieus bezig te zijn. Dat woord ‘koe’ zo juist, dat ging natuurlijk over de koe die Hesnawi hoopte te kopen na afloop van het onderzoek. En wat was dat nu weer? Vroegen ze nu waarom de rijke onderzoeker geen auto had? ‘*Karaba*,’ dat verstond hij duidelijk. Die hadden ze toch zelf ook niet? Moest hij soms met de auto van huis naar huis rijden, dwars door de beken en de cactushagen heen? Of vonden ze misschien dat hij in ruil voor hun medewerking goedkoop en frequent vervoer naar Aïn Draham moest gaan verzorgen? Er stopte toch elke ochtend een bus aan de overkant van het dal?

hoofdstuk 1

Als ze dan uit zichzelf niet het woord tot hem richtten, moest het initiatief maar van Pieter komen.

‘Hesnawi, wij spreken hier straks nog over. Maar nu wil ik zelf met de mensen praten. Jou kennen ze misschien al, maar ik wil dat ze mij leren kennen. Wat is dat trouwens over een auto? Hadden ze soms liever gezien dat ik met de auto was gekomen om hier te werken?’

‘Auto? Er is niets over een auto gezegd. Koeien, daar hebben ze het over gehad. Ze offeren hier veel koeien aan Sidi Mehemmed. Maar vertel me dan wat ik moet vertalen.’

‘Zeg ze dat ik, Monsieur Pieter, blij ben ze hier te vinden, en dat ik hoop dat zij er zich een voorstelling van kunnen vormen hoe dat in zijn werk gaat, een onderzoek. Dat ik ze zal gaan interviewen, en dan steeds dit aantekenboekje bij de hand houd’ (hij haalde zijn aantekenboekje uit de schoudertas en hield het in de hoogte, waar het net wat daglicht ving uit Thiëbs raampje), ‘en daar alles in opschrijf, zodat alles precies in mijn grote boek terecht komt zoals het werkelijk is.’

‘Wat bedoel je, “in zijn werk gaat”? Dat je gewoon gaat werken hier, bij voorbeeld als boer, of als iemand die komt verkopen, en dat je dan in dat werk onderzoek gaat doen? Zoals we dat besproken hebben in Aïn Draham? Ik begrijp het nu niet meer. We komen toch onderzoek doen hier? Of kom je werken?’

‘Ik bedoel, zeg ze dat ik hun vragen zal stellen precies zoals jij dat al uitgelegd hebt. En dat ik alles wil opschrijven omdat ik anders hun antwoorden vergeet.’

Toen Hesnawi dit vertaalde begon de oude man in het midden te lachen.

‘Msjeu Bietr, Amm’ Ali is tevreden dat je alles gaat opschrijven. Want je bent nog jong. Het zou jammer zijn als de woorden van de oude mannen vergeten worden. Omdat je ze nog niet begrijpt. Maar hij moet ook aan iets anders denken. Daarom lacht hij. Want wij Moslims, wij kennen al iemand die alles opschrijft in een boek. Door de baraka van God schrijft de Engel Dzijbriel alles op in het Grote Boek. En als je dood gaat

kan Azaoemi, de boodschapper van de dood, lezen of je naar Tuin moet of naar het Vuur. Waarlijk, jij bent misschien de jongste hier. Maar het lijkt wel of we door de Engel bezocht worden. Dat zegt Ali ben Saäd uit het dorp Sidi Mehemmed.’

De andere mannen betoonden hun bijval. Toen Hesnawi in zijn Franse vertaling bij het lachen was beland, en onwillekeurig zelf begon te lachen, lachten ook zij weer mee. Alleen verbeterde Ali ben Saäd: ‘Niet Sidi Mehemmed, maar Maizia, daar boven,’ en hij wees naar de donkere muur achter zich, waar buiten de berghelling hoog oprees boven het dal.

Het beviel Pieter niet erg dat hij in een kinderrol gedwongen werd. Geassocieerd te worden met de Doodsengel leek evenmin goed voor de public relations van het onderzoek. Hopelijk maakte de parallel met Gabriël dat weer goed. Maar er was gelachen. Er was een onderlaag van gemeenschappelijke bovennatuurlijke voorstellingen aangeboord: Dzijbriel/Gabriël; Azaoemi/Petrus. Sint Pieter. Hij wilde de sigaretten laten uitdelen, zodat hij tijd won om een goede vraag te verzinnen; de vragen die hij had voorbereid wilden hem niet meer te binnen schieten.

Maar Hesnawi nam hem het pakje sigaretten af, stak een sigaret in zijn mond, en gaf er één aan Ali ben Saäd en één aan de oude man die bij hun aankomst de theekist met Ali gedeeld had. De gezichten van Hesnawi en zijn beide gunstelingen lichtten op toen de tolk zijn plastic wegwerpaansteker te voorschijn haalde — een imponerend kleinood dat hij alleen in gezelschap van derden gebruikte; als hij met zijn werkgever alleen was genoten de door deze aangekochte lucifers de voorkeur. Onder de tulband bleek Ali’s gezicht rond en schalks; zijn collega, zonder hoofdbedekking, had een door-groefd paardengezicht en leek iets jonger. Deze laatste begon te spreken, kennelijk over Sidi Mehemmed, en zijn nadrukkelijk aanwijzende handbewegingen deden vermoeden dat hij iets vertelde over het landschap in de buurt. Alle aanwezigen waren stil. Na enige minuten onderbrak Hesnawi hem, zich enthousiast naar Pieter kerend:

hoofdstuk 1

‘Dit is Amm’ Mohammed ben Rebbah. Hij vertelt het verhaal van hoe de heilige Sidi Mehemmed hier kwam wonen. Lang geleden toen hier nog geen mensen woonden. Hij is herder bij Sidi Sliema, een heilige in Chedeiria, de kant van Tabarka op.’ (Wie was er herder? Sidi Mehemmed? Of die oude man hier? Er waren toen toch nog geen mensen bij wie iemand als herder in dienst kon zijn?) ‘Maar spoedig blijkt dat Sidi Mehemmed zelf een heilige is. De vrouw van Sidi Sliema ziet dat Sidi Mehemmed ’s nachts de salaat doet, het gebed van ons Moslims. En overdag zit hij op de heuvel hier bij dit dorp, om de koeien van Sidi Sliema te hoeden.’ (Dus Sidi Mehemmed was de herder? Of toch Mohammed ben Rebbah?) ‘Hij doet niets, kijkt niet naar de dieren, het is of hij slaapt. Er komen allemaal vogels op hem zitten, de hele dag, heel stil. Hadzjlet, ik weet het Franse woord niet. Als een duif, maar de jager houdt ervan.’

‘Patrijs?’

‘Ik denk het. Pak je aantekenboek maar, want dit is het belangrijkste verhaal voor ons boek.’ En hij gebaarde Mohammed nog niet verder te vertellen.

Om de stemming niet te bederven pakte Pieter zijn aantekenboek en een balpen. Hij zou Hesnawi later wel uitleggen dat een tolk niet kon beslissen wat wel en niet verdiende opgeschreven te worden; plotseling notities beginnen te maken kan een ongunstig effect hebben op informanten — om het gevaar van artefacten te vermijden mogen dezen niet beseffen wat wel en wat geen belangrijke informatie is voor de onderzoeker. Hoe dan ook, zijn eerste mythe in het wild. Mechanisch schreef hij op wat Hesnawi vertaalde; de opbrengst van jaren collegelopen was dat hij snel en zonder kijken, zelfs in het donker van deze winkel, aantekeningen kon maken. Maar hoe kwam Hesnawi erbij dat het hem om dit soort gegevens te doen was. Wat had hij te maken met verzonnen en stereotiepe verhalen over heiligenlevens? De oriëntalistische literatuur over Noord-Afrika stond er vol mee, dezelfde gebeurtenissen, wonderen en attributen werden aan steeds weer

andere heiligen toegeschreven, en aan enige sociaal-wetenschappelijke analyse waren de kamergeleerden in het geheel niet toegekomen — ook niet de oude grote namen als Doutté, Lévy-Provençal, Westermarck. De bedoeling van zijn onderzoek was juist om die oppervlakkigheid te doorbreken. *Structuren, interactiepatronen, politieke conflicten, relaties tussen economische basis enerzijds en bovenbouwverschijnselen als religie en ideologie, anderzijds*, dáár was hij voor gekomen. Maar goed, de dorpelingen waren bereid om ergens over te praten. Spoedig zou hij hun wel in meer persoonlijke interviews het echte materiaal ontlokken.

Het verhaal was al uit. Sidi Sliema spreekt met Sidi Mehemmed, en de laatste eist een geschenk, om goed te maken dat Sidi Sliema hem niet dadelijk als collega had onderkend. Sidi Mehemmed wil de heuvel hebben waarop nu zijn belangrijkste heiligdom staat. Uit de beschrijving is af te leiden dat het heiligdom dicht bij ligt, iets ten noorden van het dorp Sidi Mehemmed, nog aan dezelfde kant van de rivier. De wens wordt vervuld. Sidi Mehemmed gaat op die heuvel wonen. Als hij sterft wordt hij er begraven. Het heiligdom is het graf...

Wie heeft hem dan begraven, als hij de eerste bewoner was? En Sidi Sliema dan? Maar Pieter had geen zin om hier verder op in te gaan. Toen de corvee van het optekenen van het verhaal was verricht, huichelde hij zeer in zijn nopjes te zijn. En hij gaf Hesnawi opdracht de volgende boodschap te vertalen:

‘Het is uitstekend dat de mannen in de winkel nu een demonstratie hebben gezien van hoe het toegaat in het onderzoek: vragen stellen, vertalen en notities maken. Zo moeten wij verder: andere verhalen optekenen misschien, en vooral praten over de religieuze activiteiten van de dorpsbewoners in en rond het heiligdom, de machtsverhoudingen die daarbij optreden, tot wat voor soort conflicten dat eventueel aanleiding geeft, hoe de heiligenverering samenhangt met economische productie en circulatie, etcetera.’

Hesnawi’s vertaling viel na enige aarzeling zeer veel korter

hoofdstuk 1

uit dan het origineel. Mohammed ben Rebbah antwoordde heftig en uitvoerig. Hesnawi knikte braaf en slaakte beamende uitroepen ('bie 'l haq', 'Aändik el haq').

'Amm' Mohammed hier zegt: iedereen die hier woont is een kind van Sidi Mehemmed, of een kleinkind. Maar er is één man, Rebbah ben Ali ben Salah, die werkt echt in het heiligdom. Er is geen ruzie over, nooit. Wij vragen de heilige, en de heilige vraagt God. Dat is altijd zo geweest. En zo krijgen wij gezondheid, en kinderen, en oogst, en baraka. Sidi Mehemmed is onze grootvader. Kunnen wij ruzie hebben over wie onze grootvader is? Kan hij meer de grootvader zijn van de één dan van de ander? Wij spreken de waarheid, met de hulp van God. We zullen het je allemaal uitleggen in de tijd dat je hier woont. En we vragen de heilige om je te beschermen en te helpen bij je werk. Dat zegt Amm' Mohammed ben Rebbah. Dat is alles.'

Fluisterend voegde Hesnawi hieraan toe dat de oude mannen nu liever alleen gelaten wilden worden. Pieter verdacht Hesnawi ervan het gesprek beu te zijn, of dringend iets privé te moeten regelen waarbij hij zijn werkgever niet kon gebruiken. Pieter moest trouwens nog weten of die Rebbah ben Ali de vader was van Mohammed ben Rebbah; in dat geval zou de beheerder van het heiligdom minstens tachtig jaar oud zijn — misschien zelf bijna een heilige? In het Centrale Atlasgebergte, vijftienhonderd kilometer naar het westen maar deel uitmakend van dezelfde Noordafrikaanse bergketen als waarin zij zich hier bevonden, werden, blijkens de literatuur, de beheerders van heiligdommen zelf als levende heiligen beschouwd...

Maar Hesnawi liet hem geen keuze. Hij stelde voor hun gastheren te bedanken 'op Arabische wijze'. Pieter was opgelucht dat de eerste vuurproef over was, en verzette zich verder niet. Hij durfde de aanwezigen eindelijk even aan te kijken. Zijn ogen bleken meer aan het donker gewend dan hij verwacht had. Hij zag hun gezichten. De mannen knikten, en klopten met hun gestrekte rechthand op hun linkerborst ten teken dat Hesnawi de juiste toon had getroffen. Ze lachten Pieter toe.

‘Koel wakket,’ mompelden ze. ‘Ze zeggen dat we elk moment welkom zijn voor interviews. En dat ze met alles zullen helpen. Elk moment.’

Hesnawi pakte zijn eigen wandelstok en duwde Pieter de stok in de handen die hij hem had laten kopen op de markt van Aïn Draham. Zij gaven iedereen weer een hand, waarbij Pieter nogmaals struikelde, over zijn stok en over de zitstenen, maar ook zijn eerste Arabisch sprak in het dorp Sidi Mehemmed: ‘bie slèma,’ ‘tot ziens’.

Buiten hing het begin van de avondschemering tussen de door regen grijze bergen, maar was het toch nog steeds oneindig veel lichter dan binnen. Knipperend tegen het licht verstond Pieter eerst niet wat Hesnawi hem op nogal bevelende toon toevoegde. O, er moest geld komen voor thee en suiker, zodat Thiëb iets kon verkopen en zodat de mannen tevreden zouden zijn. Afwezig hanteerde Pieter zijn portemonnee. Hesnawi betrad de winkel weer met een paar munten in zijn hand. Ging hij nu zijn privézaakjes regelen?

Zonder zich een houding te kunnen geven stond Pieter op het erf. De winkel lag aan de smalle steenweg die de voornaamste verkeersader van deze zijde van het dal vormde. Vijftig meter verder langs dat pad lag een wit gebouwtje; dadelijk bij aankomst in het dorp had Hesnawi onthuld dat dat het heiligdom was van Sidi Mehemmed, maar in afwachting van de toestemming van de mannenvergadering had Pieter het kapelachtige bouwsel gemeden. Het was felwit en door een koepel gedekt. Op de vier hoekpunten was de gevel een halve meter hoger doorgetrokken dan daartussen, zodat er vier hoorns waren ontstaan, uit elk waarvan een kokket afwateringspijpje stak; het hemelwater had op de hoeken van het gebouwtje een bruine aanslag achtergelaten. De muren waren blind, behalve een groene houten deur aan de kant die op de steenweg uitzag. En heel in de verte, op een heuveltop waar het avondlicht nog speelde terwijl in het dorp de schaduwen al begonnen te overheersen, was inderdaad net zo’n bouwsel zichtbaar; dat moest het oorspronkelijke heiligdom zijn.

hoofdstuk 1

Het klopte, maar Pieters opluchting was al weer verdwenen. Hij voelde zich beklemd in dit nauwe dal — met de twee heiligdommen, waartussen hij, op een wijze die hem nu nog volstrekt onduidelijk was, in nauwelijks een half jaar een wetenschappelijke onderzoek moest spannen, als een valnet voor een akrobaat die zijn kunsten al moest vertonen nog voor hij ze had kunnen instuderen.

Over de steenweg naderde een jonge vrouw, een waterkruij losjes steunend op haar heup. Haar verschijning was verder nauwelijks in overeenstemming met wat hij had gelezen over de man-vrouw verhouding in de Arabische wereld. Zij was ongesluierd, en miste ook de grote witte omslagdoek die de vrouwen in Aïn Draham droegen, met de punten tussen hun tanden geklemd. Zelfs waren er lokken zichtbaar van onder haar donkerrode, geruite hoofddoek, die daarentegen door extra slagen en knopen in het textiel haar kin, oren en hals volledig bedekte, bijna als een bivakmuts. Op haar sleutelbeenderen hielden twee grote, zilverkleurige gespen — metaalcirkels waaruit een opvallend grote pen schuin omhoogstak — haar malachfa op zijn plaats: een overkleed van donkergroene geblokte stof, dat in ruime plooien over een onzichtbare gordel bloesde. Haar blote schouder, een behaarde oksel en de ronding van een borst waren duidelijk te zien. De gespen blonken in het avondlicht. Hij kende ze uit de literatuur (zij heetten oechlil en zouden van Fenicische oorsprong zijn), maar had ze nog nooit zo mooi gezien: dichterbij Aïn Draham droegen de vrouwen gewone veiligheidspelden op die plaats.

Zij had haar pas ingehouden, lachte Pieter toe, deed twee stappen van de weg af om nog dichterbij hem te komen, sprak een groet die hij niet verstond, pakte zijn hand en drukte daarin een kus. Pieter schrok van zoveel lichamelijkeheid. Hij durfde haar niet recht aan te kijken, zag echter toch de blauwachtige tatoeages op haar voorhoofd en rond haar ogen, de vele rimpels in haar overigens jong gezicht, en ontmoette heel even haar onbevangen blik. Pieter mompelde maar weer ‘bie slèma’, en pas toen ze zich al weer een paar stappen verwijderd had

schreeuwde hij, opeens boos, tegen de open deur van de winkel: Hesnawi moest naar buiten komen en hem helpen. De tolk riep van binnen dat hij eraan kwam.

Eindelijk vertoonde hij zich in de deuropening, nog lachend een paar woorden over zijn schouder roepend naar de mensen binnen. Kennelijk was zijn plannetje doorgedaan, wat het ook mocht zijn. De vrouw had zich al weer een paar passen verwijderd op de steenweg.

‘Hesnawi, ik stond hier en ik wilde die vrouw groeten. Ze kwam naar me toe maar ik kon niet verstaan wat ze zei. En jij was er niet. Je kunt me toch niet zo in de steek laten!’

De tolk lachte nog steeds, en riep haar een paar woorden na, die zij beantwoordde zonder om te kijken.

‘Het is niet belangrijk. De mensen weten dat je alles nog moet leren. Dat is Machboeba, de zuster van een vrouw die bij ons in het dorp getrouwd is. Mijn schoonzuster, getrouwd met een broer van Thiëb. Ik heb thee en suiker voor de oude mannen gekocht. Iedereen is heel erg tevreden over wat wij gezegd hebben.’

Voortdurend zijn wandelstok gebruikend op het pad, in de greppels en bij het oversteken van de beek, leidde hij Pieter terug naar hun huisje, een afstand van een paar honderd meter.

Van iets opschrijven of uitwerken was die avond niets meer gekomen, want ze moesten gaan eten bij hun buurvrouw Mabroeka. De veldwerkers hadden op haar bed gezeten — een zuur ruikende verzameling lompen op een stellage van ruwe takken; een onregelmatig netwerk van touw vormde een verende bedbodem. Stoelen of andere meubelen waren er niet, noch enige wandversiering behalve een ruwhouten meelzeef. Licht kwam aanvankelijk door de open deur. Toen het volledig donker was geworden bracht Mabroeka een olielampje. Het was een verroest conservenblikje — Hesnawi liet zien hoe men door een klein gaatje de inhoud had vervangen door olijfolie, waarna er een pit in gehangen was die van bonte, gerafelde textielrepen was gevlochten. Vervolgens had de gastvrouw aarzelend een kom waswater voor de handen binnengebracht,

hoofdstuk 1

en de houten schaal met eten: een bergje koeskoes gearneerd met hompen gekookte kip. Haar tred was onzeker alsof ze onder de kleine schaal zou bezwijken. Nadat ze hem op het bed had neergezet, was ze zonder iets te zeggen weggevlucht.

De deur bleef open, en twee honden hadden zitten hunkeren op de drempel. Hesnawi hield ze met zijn stok op een afstand. ‘Geef nooit vertrouwen aan een hond, Msjeu Bietr.’

Het verontrustte Pieter dat ze voor het maal alleen gelaten werden. Was dat geen teken dat Hesnawi hun public relations niet op de juiste wijze behartigde? Maar de tolk hield vol dat dit volgens de regels was. Enthousiast wees hij Pieter op de rehèl, een constructie als het bed maar half zo groot. Hierop lagen wat kleine plastic zakken meel en bonen en het bijna lege Fantaflesje met ismenn.

‘Waarlijk, de rehel is het midden van het huis. Zij is als het heiligdom. Hier woont het vertrouwen, de kracht van het gezin.’

Hoe kwam je in godsnaam door al die speklagen van symboliek heen, tot *het kale skelet van de sociale werkelijkheid*, dacht Pieter nijdig, terwijl hij een kippenbout, die hij al op de grond had willen gooien voor de honden, op Hesnawi’s vermaning voor de tweede keer afkloof. Hij voelde zijn tanden in zijn kaken wrikken op het taaie vlees.

‘Msjeu Bietr, wanneer weet je hoe rijk iemand is? Als je mag binnengaan in het huis en de rehel kunt zien. Kijk naar de rehel van *Chelti* Mabroeka. Denk je dat ze hier kip konden eten als wij er niet waren? Nooit! Nooit vlees! Zelfs niet eenmaal in de week! Dat meel, dat is nog niet genoeg voor een maand. Haar zonen hebben het goed, maar zij is echt arm. Te arm!’

De maaltijd werd eenmaal onderbroken toen Mabroeka het flesje ismenn kwam leeggieten over de schotel. Toen de veldwerkers uitgegeten waren en hun handen nogmaals hadden gewassen in de kom, had de gastvrouw zich bij hen gevoegd met haar twee jongste kinderen, een jongen en een meisje in de tienerleeftijd. Zij moesten buiten in het donker hebben zitten wachten, want een ander vertrek had Mabroeka’s huisje niet. In

de hoek van de kamer op de grond gezeten, bleven de kinderen na de begroeting vrijwel onzichtbaar en onhoorbaar. Pieter was doodmoe geweest, en zijn tanden en verhemelte deden pijn van de taaie kip. Buiten het zwakke schijnsel van de olielamp achtte ook Pieter zich onzichtbaar; zijn gelaatstrekken ontspanden zich, en spoedig zijn hele lijf. Mabroeka's stem klonk klaaglijk en eentonig, maar veel jeugdiger dan Pieter verwacht had. Af en toe vertaalde Hesnawi iets van het gesprek, waaraan Pieter verder niet deelnam. Mabroeka had gezegd hoe blij ze was dat ze er nu weer een zoon bij had, en dat ze Msjeu Bietr zou bijstaan, als een moeder, 'want het is dezelfde God.' Ze was weduwe, haar man Aïesa was al een jaar of twaalf dood. Haar volwassen zonen, hun huisbaas Abdullah en zijn iets jongere broer El Hedi, waren naar de markt in Tabarka en zouden pas de volgende dag terugkeren. Vandaar dat zij die middag de sleutel van het huisje op het erf van de sjiech hadden moeten halen, een eindje boven de winkel van Thiëb, aan de overkant aan de beek. Het zou wel geen toeval zijn dat de broers de komst van de huurders niet hadden afgewacht, maar Pieter had geen zin gehad erop in te gaan. Vragen had hij ook niet weten te bedenken. Nadat hij Hesnawi had laten bedanken voor het heerlijke eten hadden ze afscheid genomen en waren ze door de nacht langs de cactushagen die overal op het land van Aïesa en zijn zonen groeiden, teruggelopen naar hun eigen huisje. Daar hadden ze de stormlantaarn ontstoken, die na het reukloze olielampje van hun buurvrouw storend naar petroleum stonk. Mabroeka's dochtertje, Hadda, was op bevel van Hesnawi nog Pieters plastic emmer half met water komen vullen, vanuit de kruik van haar moeder. In het licht van de stormlantaarn was ze mager en schutterig, een kind; maar op de achtermuur van het huisje werd haar schaduw onherkenbaar vergroot en vertekend, met een wanstaltige boezem, en met schokkende reuzebewegingen toen zij de kruik leeggoot in de emmer. Ondanks deze onverwachte bediening was Pieter te moe geweest om zich te wassen. Nauwelijks bewust van het gehuil van de

hoofdstuk 1

jakhalzen in de verte, was hij uitgeput was hij in slaap gevallen op de canvas-stretcher. Om 's morgens ziek wakker te worden.

HOOFDSTUK 2

Er kwam niets meer. Pieter veegde met weezin de slijmerige resten af. Het rose toiletpapier had hij in Aïn Draham gekocht; hoewel het van fabriekswege doeltreffend verpakt was geweest, had de winkelbediende er besmuikt een extra laag neutraal pakpapier omheen gedraaid — zoals bij maandverband destijds in Nederland. Hoe zou het nu met Karin zijn?

Nadat Pieter, behoedzaam om niet nog op het laatste moment een smeerbeol te veroorzaken, zijn onder- en bovenbroek weer op hun plaats had getrokken, probeerde hij rechtop te staan. Hij duizelde en viel bijna om. Hij liet de rose-bruine compositie van menselijke en industriële produkten, en de ontreddering die erover hing, achter zich en wankelde langs een nauw en sterk hellend paadje tussen de cactussen door terug naar het erf. Hesnawi stond al aan de rand van het lemen plaatsje naar hem uit te kijken, en zijn gezicht lichtte op toen hij Pieter zag verschijnen.

‘Gaat het? Gaat het een beetje? De maag, hè? Ik was ongerust en wilde al gaan kijken. Het duurde zo lang.’ De tolk stak zijn werkgever de hand toe.

Pieter werd door grote ergernis bevangen. Hij kwam van het toilet (zelfs dat het geen toilet was maar een grasveld ging niemand iets aan), hij had zijn handen nog niet gewassen, was dus ook onder gewone omstandigheden niet aanspreekbaar, en voelde zich nu bovendien doodziek. Hij zou zelf wel uitmaken of hij over zijn stoelgang wilde praten met iemand die hij nauwelijks enige weken kende.

‘Hesnawi, breng water, ik moet mijn handen wassen. Neem gelijk de zeep ook mee, als het niet te veel moeite is, ja? En een handdoek.’

De Franse koloniale overheersing was nog maar elf jaar voorbij; met het venijn dat zijn darmprocessen beheerste, stelde

hoofdstuk 2

Pieter vast dat de Franse taal nog steeds een doeltreffend machtsmiddel was in deze streken. Hesnawi moest er maar aan wennen. Trouwens, de kale gebiedende wijs, zonder plichtplegingen ('wil je alsjeblieft', 'als je misschien toch die kant opgaat') zou Hesnawi vertrouwd in de oren moeten klinken als letterlijk vertaald Arabisch; zoveel wist Pieter er wel van na anderhalf jaar taalstudie. Hij ging naar binnen om de rol closetpapier weg te leggen, en liep terug naar het hoekje van het erf waar Hesnawi zich had opgesteld, met een afwasbak halfvol water, een plastic bekertje, een zeepdoos en over zijn arm een handdoek. Goed zo.

Pieter waste langdurig zijn handen. Ongevraagd schepte Hesnawi telkens water op met het bekertje en goot dat uit, in een poging stromend water uit een kraam te imiteren. Hij hield er mee op toen Pieter een driftig gebaar maakte. Maar terwijl deze nauwgezet de zeep in zijn handen liet kantelen tot een dikke laag schuim was ontstaan, bleef de tolk in het gelid, nu met de handdoek in aanslag. Als met tegenzin begon Hesnawi te spreken.

'Msjeu Bietr, wij werken hier in het land van Sidi Mehemmed als de zonen van één gezin. Maar het is hier niet als in Tunis of een andere grote stad. Waar de Europeanen over straat kunnen lopen.'

'Hoe zo?'

'Dit zijn de bergen. Als er iets gebeurt komt het op mijn hoofd neer. "Onze zoon die ons kwam bezoeken, is uitgegleden op het pad. Of gepakt door de cactus. Of door een hond gebeten. Waarom heb jij dat toegestaan, Hesnawi ben Tahar?" Dat zal de sjiech zeggen. En wat moet ik antwoorden?'

'Man, wat wil je nu eigenlijk zeggen? Ik verrek van de buikpijn.'

'Ik vraag vergeving. Maar alsjeblieft, op het hoofd van mijn moeder, gebruik toch je wandelstok op de paden. Wij gaan straks door het dorp wandelen. Er zijn honden. Verderop bij de rivier zijn er misschien wilde zwijnen — vergeef me dat ik dat

woord spreek. Er zijn zware plekken, natte grond. Daar wachten de dzjenuen op ons, maar je kunt ze niet zien. Denk je dat Sidi Mehemmed koeien ging hoeden voor Sidi Sliema, zonder wandelstok? Denk je dat de Profeet Mohammed zijn wandelstok thuis liet toen hij hier door de bergen trok? En die werd nog wel door Engelen gedragen. Dat staat in het Boek. Zeg me als ik een fout maakt. Maar voor de man die rechtdoor wil lopen is dit de beste hulp' — en bijna wanhopig wees hij op de twee stokken die, zonder de geringste moeite te hebben met de rollen van oudere en jongere broer, naast de deurpost van het huisje tegen elkaar en tegen de muur geleund stonden.

Pieter besloot het pleidooi vertederend te vinden (vooral de loze verwijzing naar de Profeet), en beloofde beterschap.

'Kom, ik zal mijn spullen pakken, dan kunnen we door het dorp gaan wandelen en een kaart proberen te maken. Want zonder kaart begrijpen we niets van de verwantschapsrelaties tussen de mensen.' Hesnawi keek hem even verbijsterd aan, maar begreep bijtijds dat een tolk deze term hoorde te kennen. 'En dan kunnen we ook de heiligdommen daarop aangeven. Ik voel me nu weer wat beter. Wil jij een pan water koken, dan kunnen we dat in de veldfles doen. Misschien komt die diarree wel van het water hier.'

'Ja, het water hier is niet zoals in mijn eigen dorp. Ik heb er zelf nog geen last van. Maar mijn schoonzuster, de zuster van Machboeba die wij gisteren bij de winkel zagen: die keert elk jaar terug naar Sidi Mehemmed voor het grote feest. Als ze thuiskomt is ze ook altijd ziek van het water hier. Haar maag blijft lopen, lopen, lopen, tot we denken dat ze dood gaat.'

Hij fronste uit alle macht, en riep door zijn rechterhand krampachtig te openen en te sluiten de uittocht van de darminhoud van zijn schoonzuster met grote zeggingskracht op.

'Vorig jaar ging het pas over toen ze een maaltijd voor Sidi Amara gegeten had. Dat is onze heilige in de vallei bij mijn dorp. Haar maag bleef maar lopen. Ik heb nog wat water in de ketel, van de thee voor je ontbijt. Ik zal dat in de veldfles doen

hoofdstuk 2

om mee te nemen.’

Er ging troost uit van de huishoudelijke geluiden en geuren die deze bezigheden van Hesnawi begeleidden, terwijl Pieter in het huisje zijn veldwerkbenodigdheden bijeen zocht en in zijn schoudertas deed. Het water dat uit de dofklinkende plastic emmer in de aluminium ketel werd gestort, waar het even een rinkelend geluid maakte. Het oprakelen van het vuurtje in het houtskoolkomfoor, een omgekeerd zeer groot conservenblik met in de wanden ruwe spijkergaten voor de luchttoevoer. Hesnawi wapperde boven het vuur met de strooien zonnehoed die Pieter in Aïn Draham had gekocht. Het hoofddeksel kraakte onder de ijver van de tolk en werd vuil waar het telkens de grond raakte, maar Pieter besloot er niets van te zeggen. De stoffige, tegelijk pittige zwarte geur van houtskool die op het punt staat in vlammen uit te breken. De vlagen van regenlucht daartussen, die het duistere huisje door de halfopen deur kwam binnenwaaien. Het verre gebalk van een ezel. Kippen die kakelend veinsden weg te rennen voor de haan. Verre bergstemmen op de weg, gewend om elkaar honderden meters ver langs de hellingen toe te roepen.

‘Ja Abdullah!’

‘Ja aämi!’

‘Lè bes?’

‘Lè bes aliek?’

‘Tsoep jesser!’

‘Ajwa!’

Pieter ging zitten op de enige stoel (model ‘keukenstoel’, met rechte rug en gammele poten) die zijn huisbaas in het ontruimde huis had achtergelaten, samen met een tafeltje en één korte legplank aan de muur. Het kostte hem de grootste moeite te bepalen wat hij moest meenemen op zijn eerste tocht door het dorp. Hij stalde zijn veldwerk-arsenaal uit op het tafeltje, dat bijna even laag was als de stoel, zodat hij er niet anders dan op te grote afstand en met diep gebogen rug aan kon zitten. Het aantekenboekje, klein, gelinieerd, met harde kaft, het eerste van de twintig die hij trots had meegenomen uit

Nederland, en dit ene half vol al met de aantekeningen van twee weken voorbereidend werk in Aïn Draham. Twee balpennen, één als reserve. Het pakje sigaretten. Zijn eigen pijp en pijptabak. Twee doosjes lucifers. Grotere vellen papier om schetskaarten op te maken. Zijn portemonnee met Tunesisch kleingeld. Een borsttasje met papiergeld. En de rol closetpapier, hoewel het wat rustiger was geworden in zijn buik.

Dus zo, slap en met hoofdpijn van de doorstane krampen, moest hij aan zijn feitelijke onderzoek beginnen. Wij vragen de heilige en de heilige vraagt God. En zo krijgen wij gezondheid, en kinderen, en baraka. Hij snoof smalend, beschuldigend. De lucht van diarree hing nog vaag om hem heen, hoewel sinds het wassen zijn handen een krachtige zeeplucht verspreidden. Het zou een al te duidelijke uitvlucht zijn als hij zich nu eerst helemaal zou gaan wassen. Hij moest op pad.

‘Hesnawi, ben je klaar?’

‘Bijna. Het water kookt bijna. Ik ga even bij Chelti Mabroeka een kleine kruik regelen’ (régler, het meest gebruikte werkwoord van Hesnawi’s Franse woordenschat), ‘dan kan het water daarin afkoelen. Ik kom dadelijk terug.’

Terwijl Pieter zijn schoudertas, een groene legerpukkel, dichtgespte en zich afwezig afvroeg wat hij nog vergeten kon hebben, hoorde hij Hesnawi roepen naar Hadda. ‘Toffla’ noemde hij haar, ‘meisje’. En nu ‘bint choeji,’ ‘dochter van mijn broer’. ‘Oemmik fie daar?’ ‘Is je moeder thuis?’ De rest kon hij niet volgen.

De schaduw van Hesnawi viel over de deuropening. Pieter hoorde het geluid van een wandelstok die met zijn handgreep over de ruwe buitenmuur raspt. Plotseling beroofd van zijn steun viel de andere stok dof op de natte lemen plaats.

‘Tot dadelijk.’

‘Blijf niet te lang weg, we moeten aan het werk.’

‘Nee, ze gaat zelf ook naar het huis van de sjeich. Ik kan haar misschien nog pakken. Ik kom.’

De tien pakken systeemkaarten die Pieter bij het

hoofdstuk 2

boekhandeltje in Aïn Draham had gekocht, stonden nog onaangeroerd in hun cellofaan; er zat een rood feestlint omheen waarmee je de verpakking kon openscheuren. Pieter had gedagdroomd over allerlei onderling doorverbonden systemen waarin hij dagelijks zijn nieuwe informatie zou bijschrijven: één serie kaarten voor alle afzonderlijke huishoudens, één voor alle gezinshoofden, één voor de heiligdommen, één voor de politiek en economisch machtigen, en één voor de geobserveerde rituelen. Tegen het eind van zijn onderzoek zou een dik pak systeemkaarten de kern van zijn materiaal bevatten.

Maar voorlopig was er weinig te melden.

Naam: Mabroeka, ♂ wed. v. Aïesa, gezinshfd.
nkomen?, waarschijnlijk ondersteund door volw. ZoZo, maar niet genoeg (zegt Hesnawi).

Hij streepte ZoZo weer door. Gewoon ‘zonen’ was duidelijker en vrijwel evenveel letters. ZoZo was verwarrend — in antropologenjargon betekende het ‘zoonszoon’, ‘kleinzoon’. Hij schreef verder:

Participatie in sfeer heiligenverering:?, te moe, informant mond vol heiligen & moederschap. Later nog te vragen.

Leeftijd: ca. 50 jaar — oudste zoon lijkt ca. 35.

Grondbezit: ? — is land Aïesa al verdeeld tussen zonen, of nog in haar handen?

Opmerkingen: 2 inw. kind.: tieners. ♀ Hadda bint Aïesa en ♂.. ben Aïesa. Koeskoes + ismenn waarvan diarree. Of anders van water. Wij vragen de heilige. SM. Heilige vraagt God.

Hij streepte de laatste regels door op de kaart, en pakte een nieuwe. Hij legde deze weer terug en schreef op de achterkant van de eerste:

rel. tot dorp Sidi Mehemmed: ? — Aïesa had grond hier, dus

ws. thuis in SM. Moet nog genealogie Mabroeka vragen. Grote devotie voor SM suggereert: van hier, binnen eigen dorp gehuwd. Maar misschien dat ♀♀ vanuit ander dorp ingehuwd juist extra verering van plaatselijke heilige? roomser > paus? om zich in te kopen bij plaatsel. bewoners?

Hij besloot deze opwellende gedachten op een serie andere kaarten over te schrijven, als begin van een serie ‘ideeën, invallen en hypothesen’:

Huw. rel.& heiligenverering: neemt ♀ verering over van heilige in dorp waar ingehuwd? Met overdreven ijver? Wat zijn soc. beheersingsmech. achter heiligenverering?

Straf als ♀ haar heilige niet genoeg vereert?

Huw.rel.: welk % van de ♀♀ is gehuwd in het dorp waar geboren?

Weduwen: wat gebeurt met grond als ♂ ----> † Blijven ze altijd bij zonen wonen (vb. zonen Aïesa te SM)? Of soms terug naar familie? Wanneer dan?

In zo’n systeem van ideeën kon je misschien ook de legende van Sidi Mehemmed en Sidi Sliema onderbrengen. Aangenomen tenminste dat dat verhaal iets betekende; als louter geput was uit een vaste voorraad vrome cliché’s die over heel Noord-Afrika verbreid waren, dan hoefde je op enige historische betekenis niet te rekenen. Pieter gaf een systeemkaart de titel mythe-interpretatie; mythe was het goede antropologische woord, en niet legende of iets dergelijks; ten slotte was hij geen verzamelaar van volksverhalen:

mythe-interpretatie

Wat betekent mythe SM & Sidi Sliema?

Waarom daar formeel-islam. elementen, bijv. SM doet salaas. Andere dergelijke elementen?

Wat is een heilige?

Bestaat heiligdom Sidi Sliema in Chedeiria? Daar koeien?

hoofdstuk 2

Bestaat heiligdom voor ♀ Sidi Sliema?

Is er door verering etc. een intieme band tussen bep. lokale groep & heilige — zodat heiligenmythen info over geschied. groep?

Terwijl hij de uitspringende flapjes van tabkaarten invulde om daarmee de gloednieuwe, voor grof geld in Tunis gekochte grijs gemoffelde kaartenbak in te delen, begon hij te fluiten. Even een pijp opsteken. Diarree over. Bie 'smi 'l llèh er rachmani er rahiem. 'In de naam van Allah de rechtvaardige, de ontfermer.' Het onderzoek is begonnen. The game is afoot, my dear Watson. Maar bij detectives ging het altijd om een concreet probleem. Was zijn doel bij dit onderzoek maar zo iets overzichtelijks als de oplossing van een moord, in plaats van het opbouwen van een kaartenhuis van wetenschappelijkheid uit gelinieerde kartonnen kaartjes van 10 bij 15 cm. Bij de eerste windstoot door het dal van Sidi Mehemmed zou het in elkaar storten.

Waar was hij eigenlijk naar op zoek. 'Ja. Oom Ali ben Saäd, ik ben dus op zoek naar, wat zal ik U zeggen, heiligdommen als het ware in de sociale ecologie van dit Noordafrikaanse bergland, weet U wel? "De vraagstelling mist precisie en operationalisering," vindt U? Nou, legt U dan maar in Uw eigen woorden uit wat die heiligen voor U betekenen.' 'Sidi Mehemmed was herder bij Sidi Sliema.' O nee, het was Mohammed ben Rebbah die dat vertelde. Die mensen zouden vast wel gezinshoofden zijn; gezien hun ereplaats op de mannenvergadering leken het eerder hoofden van wijken zelfs, of hele dorpen. Ook even kaartjes van maken. En van Thiëb.

Thiëb (winkelier)

vaders naam:Hassoena (vroegere sjech)

Inkomen: dorpswinkel. Zit op stoel, d.w.z. macht of aanzien > dan = leeftijd. Lawrence of Arabia. Stand-in J. Dean. Tot vermoord door herder van Sidi Sliema? (vrijpostig t.o. ♀ Sidi Sliema?)

Nee, dat waren flauwe afleidingsmanoeuvres. Beter eerst een systematische rondgang door het dorp, een kaart maken van alle huizen en erven, en dan het kaartsysteem voor de gezinshoofden serieus opzetten.

Zijn pijp was uitgegaan. Waar bleef Hesnawi nu weer. Pieter pakte zijn tas en liep energiek naar buiten. De regen bleek even opgehouden, en in de verte, in het noorden waar zich het dal van Sidi Mehemmed opende naar de vlakke van Tabarka toe, was aan het eind van de heuvels door een blauw gat in het wolkendek het havenstadje te zien. En de zee. En het fort. Gebouwd door de Turken in de zeventiende eeuw, om de visserij te beheersen en aan de smokkelvaart een einde te maken. T. gesticht door de Feniciërs in de zesde eeuw Vóór Christus, en belangrijk in de Punische oorlogen als bevoorradingspost van Hannibal. Naderhand bloeiende christelijke gemeente, vermoedelijk afvaardiging naar Concilie van Hippo. T. uitdrukkelijk vermeld in de kronieken van de verovering van de Maghreb door de islamitische legers van Othman. Terwijl hier in de bergen, geen vijftien kilometer verder, de meeste mensen niet eens Arabisch konden lezen, en zij het reciteren van de Qor'aan respectvol maar zonder begrip aanhoorden, als kerklating. Pieter dacht terug aan een bezoek dat hij en Hesnawi vanuit Aïn Draham hadden gebracht aan het dorp Hamraia. Na een halve dag proefinterviews met El Hedi ben Hassoena (zozeer bevriend met Hesnawi dat deze een veel betere tolk had geleken dan naderhand), hadden ze op een naburig erf een assistent van de imem van Aïn Draham bezocht. De godzman had gewichtig uit zijn exemplaar van de Qor'aan voorgedragen, maar hoewel El Hedi en Hesnawi er ademloos bijgezeten hadden en de voorgeschreven ritmische romp-bewegingen hadden gemaakt, waren zij niet in staat geweest de verzen te vertalen. Pieter had de verleiding niet kunnen weerstaan zelf een stukje uit het Boek voor te lezen en voor Hesnawi in het Frans te vertalen. Doorgestoken kaart: hij had een passage gekozen die uitvoerig op college was

hoofdstuk 2

behandeld. Hij had grenzeloze bewondering geogst van de kant van de beide ongeletterden. Hun gastheer had zich van commentaar onthouden, alsof hij zich bedreigd voelde. Van Hesnawi had Pieter later begrepen dat de man tegen exorbitante bedragen amuletten schreef voor zieke dorpelingen. Misschien moest Pieter dat zelf ook eens proberen. Zo ruim was zijn onderzoeksbeurs niet.

De beklemming van het dal viel van hem af nu hij de opening zag naar het noorden, naar zee, naar veertig eeuwen mediterrane beschavingsgeschiedenis. Hij deed de nog warme veldfles in zijn schoudertas en pakte zijn stok.

‘Hesnawi. Nemsjoe!’ Laten we gaan.

‘Ajwa, Sidi, nemsjoe! Met een paar weken spreek je Arabisch zoals de zonen van hier.’

Hesnawi kwam, met stramme benen en zijn wandelstok bijna horizontaal voor zich uit, een ostentatieve blinde, uit de cactushaag, het pad af dat naar hun toiletplaats voerde.

‘Kijk, Sidi Mehemmed geeft ons mooi weer op de eerste dag van ons werk in zijn dorp. Ik voel nu ook mijn maag, Msjeu Bietr. Het is vreselijk. Heb je alles? Aantekenboek? Tas? Veldfles? Stok? Nemsjoe!’

En Hesnawi wilde al om het huis heen naar het pad lopen dat het land van Aïesa verbond met de steenweg door het dorp.

‘Nee, we hebben afgesproken dat je net als ik altijd eerst je handen zou wassen na het toilet. Straks zit je weer aan ons eten.’ Onzekerder voegde Pieter eraan toe: ‘We hebben maar zeven maanden voor ons werk, en we kunnen ons geen ziekte permitteren. Als jij nu misschien ook diarree gaat krijgen moeten we dubbel voorzichtig zijn. Anders word je nog meer ziek in je maag.’ Pieters Frans, toch al verre van volmaakt, begon zich aan dat van de tolk aan te passen. ‘Daar is de zeep nog.’

‘Maar ik heb alle water net gekookt. Er is niets meer over voor te wassen. Het moet eerst koelen. Hadda komt het straks in een kruik doen, in ons huis. Ze is nu naar de bron, onze kruik afspoelen.’

Zo, dacht Pieter, onder het mom van burenhulp loopt de familie Aïesa straks in mijn afwezigheid mijn huis in en uit. Moi, je règle tout, Msjeu Biètr. Goed dat ik mijn geld in de schoudertas heb. Mijn wetenschappelijke papieren en aantekeningen zullen Hadda wel niet interesseren, het zou al een wonder zijn als ze Arabisch kon lezen. Omdat de bron waarschijnlijk slecht is koken we het water. Maar waarmee spoelen we de kruik om waarin het gekookte water bewaard zal worden? Juist, met bronwater! Wij vragen de heilige, en de heilige vraagt God.

‘Weet je wat? We gebruiken gewoon een beetje van ons gekookte water om je handen te wassen. Is nog lekker warm ook. Waarom koken we het water? Om niet ziek te worden! En waarom wil ik dat je je handen wast? Om niet ziek te worden. Precies hetzelfde. ‘Kief kief’, zoals jij altijd zegt. Het is dus geen verspilling.’ En Pieter liep al naar de waterketel.

Hesnawi straalde al weer en ging er uitvoerig voor staan om het genot, door zijn oudere broer water over de handen gegoten te krijgen, tot de bodem te genieten. Hij begon enthousiast te vertellen over zijn onderhoud met Mabroeka.

‘Zij is erg tevreden over ons bezoek gisteravond. Dùbbel tevreden. “Kijk toch,” zegt ze, “hij eet ons voedsel alsof hij een zoon van dit dorp is. En je kon wel zien dat hij de ismenn lekker vond.” Wist je dat ons maal gisteravond was toegewijd aan Sidi Mehemmed? Alle families hier eten één keer per maand een maaltijd speciaal voor hem. Of voor een andere heilige waarvan ze houden. Als er tenminste vlees in huis is. We zeggen zijn naam er boven. De baraka van de heilige komt dan in het eten, en zo in je lijf. Voor je gezond te maken.’

‘Voor’ de schijterij te krijgen, dacht Pieter. Maar van zijn buikpijn was nog slechts een geradbraakt gevoel over in zijn rug en lendenen. Hij duwde Hesnawi de ketel in diens natte handen.

‘Hoe zit dat dan, met dat toewijden? De mensen kopen het maal, en eten het zelf op. Wat krijgt de heilige er dan van? Of brengen ze een deel van het eten naar het heiligdom?’

hoofdstuk 2

‘Nee, Msjeu Bietr, Sidi Mehemmed is dood. Heb je dan niet gehoord wat de oude mannen je gisteren hebben uitgelegd? De heilige ligt begraven in zijn heiligdom. Maar hij blijft voor de mensen zorgen. Dat komt door de baraka van God. En van zichzelf. Want toen hij nog leefde liep hij rechtdoor en deed hij de werken van God. De salaat en alles.’

Opeens heftig, beschuldigend vervolgde hij, terwijl hij zijn handen naarstig afdroogde:

‘Denk je dat de heilige zit te wachten op het voedsel dat wij hem kunnen geven? Hij hoeft niet meer te eten. Hij is klaar, vol. Maar de mensen zeggen zijn naam boven hun eten. “Dit is voor jou, Sidi Mehemmed,” zegt Chelti Mabroeka als Sjedli haar de dode kip geeft. Want haar jongste zoon heeft hem aan de rand van het erf gedood. Vrouwen kunnen geen beesten doden, dat is haraam. In ieder geval, ze snijdt de kip in stukken, en bakt hem in de olie. Die geur stijgt op, en de heilige ruikt dat. Dan is hij al weer helemaal vol, Msjeu Bietr. Als hij ons lekker ziet eten van het vlees, en van de koeskoes, dan is hij tevreden — als een vader die zijn kinderen ziet eten.’

‘Zeggen ze de naam van Sidi Mehemmed niet al bij het slachten van de kip? Kan een man die naam danniet uitspreken?’

‘Ik weet niet wat Sjedli gezegd heeft. Ik heb het hem niet gevraagd. Normaal zeg ik zelf ‘Li ’lleh fie sabie li ’lleh’. Als het voor een heilige is zeg ik zijn naam ook nog. Dat is bij het doden alleen. Maar het is altijd de vrouw die de naam zegt over het eten. Want voedsel, dat is haar gebied. Trouwens, vrouwen zijn meer in het gebied van de heilige dan mannen.’

De bedoeling van deze laatste opmerking werd niet duidelijk, want voor Pieter erop kon ingaan, greep Hesnawi naar zijn buik en vouwde haast dubbel, met vertrokken gezicht. Zijn wandelstok behoedde hem voor vallen.

‘Wat heb je? Moet je nog even zitten?’

‘Nee, het gaat wel.’ De tolk kreunde. ‘Je had toch van die pillen voor voor buikpijn en diarree en zo? Geef me die. Met water. O, het is verschrikkelijk. En neem ze mee voor

onderweg. Water zit in de veldfles.’

‘Pak zelf maar,’ zei Pieter, en hij voegde er weinig overtuigend aan toe: ‘Dan kan ik binnen de pillen zoeken.’

Foto-uitrusting, batterijen en medicijnen bewaarde hij in een metalen kist met hangslot; aan onderzoeksmateriaal had hij nog maar zo weinig dat het de moeite van het wegsluiten niet loonde. Hij opende de kist en graaide in de medicijndoos. Antibiotica kwamen niet in aanmerking; hij had maar één kuur bij zich. Norit was het enige. Hij brak een nagel op het plastic deksel van het ronde blik, en schudde twintig dofzwarte tabletten op zijn hand. De medicinale houtskool gaf zwart af, en rook bijna als het komfoor een uur tevoren, maar zonder de prikkeling van het vuur.

‘Hier, neem er maar gelijk tien, met veel water. Dat helpt uitstekend. Ik neem er zelf ook tien. Mijn buik is ook nog niet helemaal in orde.’

‘Wat is dat? Zwart medicijn? Hoe kan dat nou genezen? Medicijn hoort wit. Dit kan niet helpen. Onmogelijk!’

‘Ik neem het zelf toch ook.’

‘Op het hoofd van mijn moeder, misschien is dit medicijn voor Europeanen, maar niet voor ons. Het is te zwart. Onmogelijk.’ De hand van de tolk hing verstard boven Pieters geopende handpalm waarin de tabletten als vrucht of prijs der vooruitgang vergeefs werden aangeboden.

‘Luister, Hesnawi. Het is zwart omdat het van houtskool is gemaakt. Ze hebben de gassen eruit verjaagd, met vuur, en op de plaats waar dat gas zat zit nu niets, alleen hele kleine gaatjes. Die zuigen de kwade stoffen op die in je lichaam zitten, en dan eh, schijt je ze er weer uit, met houtskool en al.’ Eufemismen voor lichamelijke functies waren de eerste slachtoffers van de taalbarrière. ‘Het, eh, wordt helemaal zwart als je dit eet, dat kan ik je wel vertellen, maar dat is dan gelijk het kwaad dat uit je lichaam weggaat, de ziekte die je eerst had. Daarom moet het wel zwart zijn.’

Hoewel Hesnawi waarschijnlijk het begrip gas niet kende en (in tegenstelling tot zijn illustere cultuurgenoten Averroës en

hoofdstuk 2

Avicenna) geen weet had van moleculaire structuren, had Pieter goede hoop dat zijn uitleg hem kon overtuigen. Zij was immers gebaseerd op het principe van de sympathetische magie, voor het eerst geformuleerd door de vroege Britse antropoloog Frazer, *The Golden Bough*, London 191..., zijn ideeën later uitgewerkt door onder meer Lévy-Bruhl, Lowie, en Evans-Pritchard. Handboektentamen propaedeuse antropologie. Hoe lang geleden al, dacht Pieter. En nog loop ik hier te stuntelen. Maar dit moet zelfs voor Hesnawi te begrijpen zijn: Kwaad is zwart. Norit is goed, maar vermomt zich als kwaad. Moet dus ook zwart. En voert zo het kwaad af uit het lichaam. Stront is kwaad is zwart. Maar slechts tijdelijk. Wordt dus niet kwaad. Wordt goed. Quod erat demonstrandum. Was antropologie niet gewoon de wetenschap van hoe in andere werelddelen mensen zichzelf een rad voor ogen draaien om de werkelijkheid niet te hoeven kennen? En thuis dan?

Met getuitede lippen, zonder zijn handen te gebruiken, graasde de tolk de tien tabletten van Pieters handpalm af en slikte ze met grote moeite door. Het herhaalde advies er water bij te drinken negeerde hij. Pieter nam op zijn beurt het medicijn in.

Noritabletten bevatten een bindmiddel, dat zich doet gelden als de patiënt op het punt staat ze weg te spoelen met water en een overstelpende zwarte massa bezit neemt van zijn mond. Er komt altijd een moment dat dit huismiddel tegen darmstoornissen op zijn beurt braken dreigt te veroorzaken; ook een vorm van sympathetische magie. Kokhalsend, maar met hetzelfde voldane gevoel dat hij bij tropeninjecties had, liet Pieter het blik met de overblijvende negenhonderdtachtig tabletten in zijn schoudertas glijden. De veldfles deed hij er ook in. Hij zette de waterketel en het wasgerei binnen en sloot het huisje af. Het protest van de tolk voorkwam hij met:

‘Als Hadda straks komt moet ze de kruik maar buiten laten staan. Dit is mijn huis, nu. Op weg, Hesnawi, het is al bijna elf uur.’

Hesnawi zag in dat verder uitstel onmogelijk was. Nadat hij eigener beweging Pieters tas had overgenomen (wat een geluk,

dacht deze, dat ik in het werkelijke leven, thuis, geen broers heb), daalden ze eindelijk het paadje af naar de steenweg.

HOOFDSTUK 3

Nu moesten ze besluiten waar ze heen zouden gaan, en wat ze daar zouden gaan doen. De lichte plek in de verte had zich inmiddels gesloten. De zee en de havenstad waren niet langer zichtbaar. Niets doorbrak meer de geslotenheid van het smalle dal. Boven de bergruggen hingen diepgrijze wolken. Het was weer begonnen te motregenen. Ze monsterden het dorp, dat grotendeels aan de overkant van de beek was gelegen, en het landschap daaromheen. Pieter sprak als eerste:

‘Laten we de beek nog maar niet overgaan. We kunnen beter wat aan deze kant blijven, en dan zo naar de rivier lopen. Dan krijgen we al vast een goed overzicht en maken we als we teruglopen een kaart.’

Evenwijdig aan de beek van Aïn Felloes maar vele meters daarboven slingerde de steenweg naar het laagste punt van het dal: de *Wed le Kebier* of Grote Rivier, die het water van de bergstromen verzamelde en bij Tabarka aan de zee overgaf. Een half uur lopen van het dorp voerde een stenen brug over de brede rivierbedding, en daarna ging het weer steil omhoog tegen de vrijwel onbewoonde westelijke dalwand op, naar de asfaltweg en de bushalte.

Het land van Aïesa was een van de weinige bebouwde plekken op de zuidelijke oever van de beek van Aïn Felloes. Honderden meters hoger, vlak onder reusachtige rotsklippen, was er aan deze kant van de beek nog een klein huisje en een ommuurde tuin te zien. En veel lager in het dal tekende zich een heuvel af waarop een groot huis met rood pannendak stond, omgeven door enige takkenhutten, als om de luxe van een stenen dakbedekking beter te doen uitkomen.

Aan de overkant van de beek liep de steenweg via de dorpskern van Sidi Mehemmed naar het noorden, over de kop van de heuvel waarop het oorspronkelijke heiligdom van die naam lag, naar het sjeikdom Chedeiria en ten slotte de vlakke

van Tabarka in. Het dorp Sidi Mehemmed strekte zich uit tot tweehonderd meter boven Thiëbs winkel; zeer ver daarboven lagen, door de afstand onverwacht klein, en verontrustend schuin tegen de pieken van het Aïn Felloes-massief, de erven en tuinen van het dorp Maizia.

Wanneer zij de steenweg volgden naar de Wed le Kebier zouden zij inderdaad een groot deel van het dorp op afstand kunnen overzien; als voorbereiding op het maken van een kaart was dat een redelijke uitvlucht. Het alternatief was het dorp zelf in te gaan, waar zij zich door cactushagen zouden moeten wringen, praten met mensen en over hun erven lopen, thee moeten drinken, vragen bedenken en stellen, de worsteling tussen onderzoeker en tolk. Zwijgend liepen ze de steenweg op.

Hesnawi had al uitgelegd dat deze weg was aangelegd in het kader van de werkverschaffing. De dorpelingen waren ingedeeld in vier ploegen, en mochten gedurende twee weken per maand voor een kwart *dinaar* per dag hun krachten geven aan wegeaanleg, erosiebestrijding en herbebossing. Voor de verpauperde bevolking op de versnipperde bergperceeltjes vormde deze regeling sinds enige jaren een onmisbare bron van inkomsten. De onmiddellijke opbrengst was minder dan een hongerloon, maar ander betaald werk was er niet. En de verantwoordelijke ambtenaren in Aïn Draham hadden Pieter al uitgelegd dat de dorpelingen aldus werkten *aan hun eigen toekomst in een herschapen natuurlijk milieu met een verbeterde infrastructuur*. Zo'n luisterrijke toekomst mocht persoonlijke offers vergen; daarom had de staat enige jaren tevoren het toegestane aantal geiten per boerengezin teruggebracht tot twee. De werkelijke oorzaken van de milieuvernietiging bleven verborgen achter het beeld van de dartele maar vraatzuchtige geitjes met hun scherpe tanden en hoeven. De geitenteelt in dit gebied dateerde van lang voor Christus; de erosie slechts van de jaren veertig van deze eeuw.

‘En waarlijk, Msjeu Bietr, hier in de bergen houden we van geiten als van onze eigen kinderen. Een geit is als je dochter. Je

hoofdstuk 3

koestert haar, waakt erover. En als je opeens geld nodig hebt verkoop je haar. Dan ben je dankbaar, dat zij je zo helpt. Voor een koe hebben de meesten geen geld. En een koe eet zoveel gras, dat wordt moeilijk. Maar een geit, dat is de koe van de armen. En toen iedereen ze tegelijk moest verkopen brachten ze ook niets meer iets op. We waren in de rouw. Alsof onze dochters waren gegrepen en gedood in de struiken bij de rivier.’

De weg liep met een bocht om de voet van de heuvel waarop het huis met de pannen stond. Op een groot open veld achter het huis bemerkte Pieter opeens een kudde van tientallen geiten.

‘En die dan?’ Loog de tolk hem maar wat voor? Of namen de bewoners het niet zo nauw met het verbod op de geitenteelt? Sprakeloos keek Hesnawi naar de grote kudde in de verte.

‘Ik weet het niet, op het hoofd van mijn moeder. We zullen het vragen. Misschien dat de mensen van het dorp hun geiten twee aan twee samengebracht hebben. Om ze door één herder te weiden. Vroeger toen ik klein was deden ze dat soms. Of misschien zijn dat de geiten van de familie van de sjech. Want de vingers van de hand zijn niet gelijk.’ En terwijl hij met zijn rechterhand zijn wandelstok vaster omklemde, stak hij zijn linkerhand in de hoogte. Vreemde stadse handen waren het voor een bergbewoner, smal, weinig ontwikkeld, zonder eelt of beharing, en met dik erop liggende aderen. De platte duim was inderdaad heel wat korter was dan de drie middelste vingers, de pink was dun en krom, en de wijsvinger had een zeer lange nagel — handig in bed, naar Pieter begrepen had. ‘Nee, de vingers van de hand zijn niet gelijk.’

De steenweg doorstond het geweld van de aanhoudende regen zonder merkbare schade. Hij was ongeveer een meter hoog opgebouwd tussen twee gemetselde greppels, waarin zich nu met razend geweld bruine slibstromen omlaag stortten, als bewijs dat de erosie niet door de geiten werd veroorzaakt en door de staatsprojecten nauwelijks werd gekeerd. Om de paar honderd meter verbreedden de greppels zich tot een trog, waar

het slib bezonk en waarvandaan afwatering naar de beek plaatsvond. De weg moest heel onlangs zijn aangelegd, want er waren nog nergens sporen van mos of andere vegetatie te zien op de met de hand gekapte stenen. Auto's konden hier rijden, maar dat bleef volgens Hesnawi beperkt tot de ene keer per week dat de Landrover van de werkverschaffing hier het loon kwam brengen voor de werklieden en gebotteld bier voor de ploegenchefs ('Maar het zijn toch moslims?' 'De vingers van de hand, Msjeu Bietr...'), en de paar keer per jaar dat de ambulance van Aïn Draham iemand kwam ophalen. De bevolking zelf gebruikte de weg niet: de voetpaden die de erven, buurtschappen en dorpen verbonden met elkaar, met bronnen, akkers, weiden, heiligdommen en het bos, waren steiler, maar veel korter. De paar mensen die een fiets bezaten waagden zich al helemaal niet op de steenweg; fietsbanden waren schaars en duur. Hesnawi maakte een toespeling op de genezende kracht van de oude paden, maar die ging verloren in de regen en Pieters bevangenheid.

Terwijl hij de onregelmatig gekapte steenmoppen pijnlijk scherp door zijn schoenzolen voelde steken, schaamde hij zich toch dat hun eerste veldwerktocht zo in alle opzichten langs de buitenkant van het dorpsleven voerde. Rechts, aan de overkant van de beek, nam hij de wirwar van huizen, cactushagen, veldjes en bomen in zich op. Het zou moeilijk zijn daar een behoorlijke kaart van te maken. Laat staan er binnen te dringen en *vruchtbare onderzoeksrelaties* met de bewoners aan te gaan.

De bebouwing aan de overkant werd halverwege onderbroken door een gebied van ongeveer honderd meter, waar geen huis te zien was, maar slechts een met struiken begroeide lage heuvel, op de top waarvan een grote kurkeik stond. Van de weg af voerde een voetpad daarheen, over de beek van Aïn Felloes. Ertegenover, langs de steenweg, begon de heuvel met het grote huis.

'Wat zullen we doen, Hesnawi: eerst naar dat huis, of hier toch maar de beek oversteken en naar die heuvel aan de overkant gaan? Vandaar kunnen we het dorp overzien en kan ik

hoofdstuk 3

wat schetsen maken.’

‘Wij kunnen niet naar het grote huis gaan. Daar wonen neven van de sjech. De sjech hebben wij nog niet bezocht.’ Toen zij de sleutel van Abdullahs huis op het erf van de sjech moesten ophalen, bleek deze zelf nog op zijn kantoortje in Aïn Draham te zijn; ze waren binnen een paar minuten weer vertrokken.

‘Misschien horen die geiten bij dat grote huis?’

‘We zullen het vragen als we daar zijn.’

En Hesnawi sloeg zonder verder overleg het voetpad over de beek in, van het huis met de pannen vandaan. Ze glibberden omlaag tot ze de beekbedding bereikten, waar een paar grote stenen, hun wandelstokken, en Hesnawi’s benijdenswaardige handigheid, ze snel en zonder dat hun voeten nog natter werden dan ze door de regen toch al waren, naar de overkant hielpen, het heuveltje op met de ene boom.

‘Msjeu Bietr,’ fluisterde de tolk, ‘dit is een oude begraafplaats. Er moet hier een heiligdom zijn. Ik ben hier ook nog nooit geweest. Laten we kijken.’

‘Kan dat zomaar?’ fluisterde Pieter terug. ‘Vinden de mensen dat geen gebrek aan respect?’

Hij keek om zich heen, maar in de regen was er niemand te zien op de paden of op de erven rond de verre huizen. Een heiligdom? Een wit stenen gebouwtje zoals van Sidi Mehemmed was hier nergens te bekennen. Moest hij nu op zijn eerste echte onderzoeksdag begraafplaatsen gaan schennen? Anderzijds voelde hij een onverklaarbare opwinding, een aanwezigheid die zich verdichtte uit het natte gras, de weldadig bemoste rotsen, de myrtestruiken rondom, de ene oeroude kurkeik, waarvan de natte bladeren ruisten in de regenwind die door het dal joeg. Verbeelde hij het zich of was de wind, en het ruisen van de bladeren, opeens sterker? Een vooroorlogse Franse tekst over het gebied viel hem te binnen. *Wanneer de bewoners van Fernana in zaken van oorlog en vrede een advies behoeven dat boven menselijke beperkingen en berekening uitgaat, dan begeven zij zich naar een oude kurkeik niet ver van het terrein waar sinds mensenheugenis een wekelijkse*

markt wordt gehouden. Dit is hun orakel. In het ruisen van de bladerenkroon horen zij de aanbevelingen van een onzichtbaar wezen waarvan die boom de epifanie is. Opmerkelijk in een zo van conflicten vergeven, gefragmenteerde samenleving, heeft dit orakel de reputatie van absolute onfeilbaarheid...

‘Kijk, hier is het heiligdom. Dit moet Sidi Boekasbaja zijn’, zei Hesnawi opeens luid. ‘Mijn grootmoeder kwam uit Tra’eia, verderop langs de Wed le Kebier. Zij heeft me verteld dat hier vroeger een begraafplaats was. Dit moet hem zijn. Kijk, de mensen hebben hier pas nog bezocht. Ze hebben dingen achtergelaten.’

‘Moeten we niet onze schoenen uitdoen, of zo iets?’

De hoop zeer grote stenen, samengevoegd tot een grotachtige nis waarvan de opening ongeveer een meter hoog en breed was, oefende een aantrekkingskracht uit waarvoor in de wetenschap geen plaats was.

Hesnawi moest lachen, terwijl hij zich voorover boog voor de ingang van het heiligdom. Er lagen wat grote smalle bladeren, die hij met zijn wandelstok wegschoof. Hij liet de punt van de stok dwalen tussen propjes krantenpapier en ruwe moppen roodgebakken klei — nauwelijks vergrote modellen, leek het, van vingerkootjes, rond en aan de afgeplatte uiteinden iets breder.

‘Dit is de moskee van de bergen, Msjeu Bietr. Hier doen we de schoenen niet uit, zoals in Tunis. De mensen hier hebben niet eens schoenen. Wij vinden Boekasbaja op ons pad, en blijven staan om hem te begroeten. Hij is al blij ons te zien.’

De tolk bleef zachtjes lachen, terwijl hij zich bukte en achter een grote steen in het inwendige van het heiligdom een klein langwerpige voorwerp te voorschijn haalde. Het bleek een in krantenpapier gewikkeld wit kerstboomkaarsje. Hij sprak een paar Arabische zinnen in de opening van het heiligdom en vroeg Pieter om lucifers. Deze overwon zijn schroom en kwam dichterbij.

‘Wat doe je nu? Mag dat wel? Dat is toch niet van ons? Wat zei je zoëven?’

hoofdstuk 3

‘Ik zeg tegen Boekasbaja: “Vergeef ons dat we niets voor je hebben meegebracht. We wisten niet dat je hier was. We gaan een kaarsje voor je branden. We vragen dat je ons helpt bij ons werk in je gebied.” En ik heb gezegd wie jij bent. Dat je mijn oudere broer bent die hier komt werken met de heiligen. Met goed hart. Als dit een groot heiligdom was dan had hij een kist, en vlaggen. Dan konden we hier geld laten in de kist. Maar Boekasbaja is een kleine heilige.’

De kaars en de lucifers bleken droger dan in de regen te verwachten was; nadat de pit was gaan branden, liet Hesnawi wat kaarsvet druipen op een van de kleimoppen, en zette de kaars vast.

‘Kijk, dit noemen we *mosba*. Het is voor een kaars in te branden. Als de vrouwen potten bakken, maken ze altijd ook een paar *mosba*’s. Die brengen ze dan naar het heiligdom. Want de klei komt van naast de rivier in het land van een heilige. Als die heilige de *mosba* ziet, is hij blij. Hij ziet dat zijn dochter aan hem gedacht heeft; dat zij weet dat hij de baas van het land is. Dan helpt hij haar. De potten blijven heel. Door zijn *baraka*. En als ze van het heiligdom naar huis terugkeert, is ze zelf ook vol met *baraka*. Die zit in haar hele lichaam, ook in haar buik en zo, en ze voelt zich blij en sterk. Waarom ik dit zo goed weet? Mijn moeder maakte ook potten, en ze bracht ook altijd *mosba* naar het heiligdom.’

‘Naar dit hier? Heeft zij die gemaakt?’

‘Dacht je dat mijn moeder *mosba*’s naar Boekasbaja bracht! Dit is maar een klein heiligdom. Dat heb ik toch gezegd? Ik woon in het volgende dal, en ik wist niet eens precies dat het hier was. Denk je dat de vrouwen hier zover mogen reizen, naar zo’n kleine heilige hier in een ver dal. Terwijl ze dicht bij huis onze eigen heilige Sidi Amara hebben? En Sidi Asker? En Boebarboesa? En er zijn nog andere *mezara*’s daar.’

‘Wat zijn *mezara*’s?’

‘Kleine heiligdommen net als deze. Alleen de vrouwen bezoeken ze. De mannen weten vaak niet hoe ze heten. In ieder geval, naar een ver dal gaan om daar een kleine heilige te

bezoeken die je niet kent, dat is onmogelijk. Hun mannen verbieden het. Zij zouden zeggen tegen hun vrouwen en dochters: “Jullie willen alleen maar gaan om onderweg de hoer te spelen in het struikgewas bij de rivier.” Ja, als een vrouw dicht bij die heilige is geboren, en het is een grote heilige, dan moet zij zijn feest bezoeken. Ieder jaar zonder mankeren. Al is ze getrouwd in Homraan of Seloel of Tunis, ze moet komen. Maar zomaar naar een vreemde kleine heilige, dat is onmogelijk.

‘Luister goed, Msjeu Bietr. Iedere heilige heeft zijn eigen gebied, zijn eigen erfgoed. Als iemand van dat land zijn giften gaat brengen naar een andere heilige, ver weg, zonder reden, dan wordt zijn eigen heilige verschrikkelijk kwaad. Hij komt in een droom, of slaat hem met ziekte.

‘En wat is dan de kracht van zo’n kleine heilige als Boekasbaja? Denk je dat hij je kan beschermen? Omdat je hem een armzalige mosba hebt gegeven. Of een kaarsje van vijftien *miliem*? Al was het een koe! Hij heeft geen kracht daar. En zelfs hier in deze vallei heeft hij geen kracht. Alleen in de paar huizen hier vlak bij. Want de grote naam hier, dat is Sidi Mehemmed, niet Boekasbaja.’ Hij herhaalde de naam met verachting. ‘Boekasbaja!’

‘En waar is dan die dochter van de heilige? Heeft die ook een heiligdom?’

‘Wij weten niet of de heilige een dochter had. Sidi Mehemmed heeft een zoon, dat is het heiligdom in het midden van het dorp. Het heiligdom op de heuvel is de vader, dat is de grote, *le kebier*. Maar alle vrouwen die in het land van een heilige wonen, zijn zijn dochters. Zoals de zonen van Aïesa. Je kunt zien dat het zijn zonen zijn want ze wonen op zijn land, ook al is hij dood.’

‘Wat zijn deze schaaltes hier? Hebben mensen die eerst in de keuken gebruikt en toen hier gebracht?’

‘Dat zijn borden om *dzjawi* op te branden. Wierook. *Tassa*, zeggen wij tegen die borden in het Arabisch. Kijk.’

Op de bodem van het heiligdom, tussen de mosba’s, lagen

hoofdstuk 3

tientallen proppen krantenpapier. Hesnawi pakte er één en pelde die open. Er kwamen bruine en zwarte korrels uit, die hij op zijn hand liet stromen, en vervolgens op een van de schaaltes.

‘We hebben geen houtskool bij ons. Wat hier nog ligt is te nat, door de regen.’ Pieter zag nu dat er op sommige schaaltes resten houtskool en as van wierook lag. ‘Maar als je echt de heilige gaat bezoeken doe je dit: je brengt een kaars, en wierook, en houtskool, of een brandend kooltje, of een komfoor zoals wij hebben. En dan brand je hier die kaars en wierook. Kijk, zo.’ Boven het schaalte maakte hij horizontale schepbewegingen met zijn handen. ‘Je haalt de rook naar je toe, — en die zit dan vol met de baraka van Boekasbaja. En dan zeg je “*Salaat aliek Nebbi Mohammed.*” Want je bidt ook tot de Profeet Mohammed, en die vraagt God dan weer, snap je?’

‘Zullen we verder gaan?’

Hij blies het kaarsje uit en zette het bakje achteloos tussen de mosba en de papertjes met wierook. De plantenresten schopte hij weer terug zodat die de ingang van het heiligdom gedeeltelijk afsloten.

Eindelijk gerichte informatie over *de heiligenverering in de sociale ecologie etc.*; maar Pieters bevreemding won het van zijn enthousiasme. Offers aan een andere, kleine plaatselijke heilige, terwijl dit het dal van Sidi Mehemmed was. En als onderdeel van die offers opeens kaarsen en wierook branden alsof dit een katholiek kapelletje was. De lakonieke houding die bij dit ritueel geboden leek. En over het hoofd van die kleine heilige heen werden God en zijn Profeet aangeropen, alsof er niets aan de hand was. Hoe zouden de hoogmogenden van de islam aankijken tegen deze bijna heidense handelingen in een onooglijk klein heiligdom van ruwe, bemoste stenen? Het leek oeroud en zag er het meest uit als een klein hunebed, uit een voortijd van de Europese of Mediterrane beschavingen. Was het een onderdeel van de mysterieuze proto-Berber cultuur, die zich ooit zou hebben uitgestrekt van Marokko tot

Baskenland, Bretanje, de Afrikaanse Sahel, en de Oeral? Maar de Westgoten waren hier ook geweest, en de Vandalen, en de Noormannen, duizend of meer jaar geleden. God weet wat ze hier hadden gebracht — naast hun genen die nog af en toe doorbraken in blauwe ogen en blond of rood haar, zoals Pieter al op de markt in Aïn Draham geconstateerd had. Was Augustinus geen bisschop geweest van Hippo, nu de Algerijnse havenstad Annaba die je bij goed weer vanaf een haarspeldbocht in de asfaltweg kon zien liggen? Misschien dat het heiligdom-ritueel behoorde tot een traditie veel ouder dan de islam: christelijk, hellenistisch. Hadden de conciliegangsters uit Tabarka stichtelijke uitstapjes gemaakt naar deze vallei?

En dan die boom waar het heiligdom tegen aan gebouwd was, en die er hoog boven uittorende. Plakken kurk lagen, naast de andere offergaven, in de mond van het heiligdom, als om de band tussen de spontaan gegroeide boom en de door mensen opgeworpen steenhoop nog te benadrukken. Of was deze kurkeik ooit door mensen geplant? Was het stenen geval een soort afsnoering van de heiligheid van de boom zelf — zoals immers ook de boom te Fernana heilig was? Had de illusie van een individuele, persoonlijke heilige zich dan weer afgesnoerd uit de materiële structuur van het heiligdom aan de voet van de boom...?

‘Hesnawi,’ zei Pieter met een vreemde klank in zijn stem, ‘ik wil hier nog even blijven. Dit is voor het eerst dat ik zo’n heiligdom zie. En ik denk dat ik, naast de witte heiligdommen van Sidi Mehemmed, me ook met dit soort zal moeten bezighouden.’

‘Wordt Boekasbaja trouwens niet kwaad als jij zo nonchalant doet, tegen de bladeren schopt en zo. Het is toch ook een heilige?’

Hesnawi schudde glimlachend zijn hoofd.

‘Om te begrijpen: ik ben een jonge man, nog niet getrouwd...’

‘Ach kom, Hesnawi. Je bent al minstens tien jaar getrouwd met Ribba, dat heb je zelf gezegd. Wat is dat nu weer?’

hoofdstuk 3

‘Ik zeg toch: “om te begrijpen”. God ziet ons, en de heilige ziet ons. Wat ik zeg is de waarheid, op het hoofd van mijn moeder. Eerst luisteren! Ik ben dus een jonge man. Ik woon in het dorp met mijn vader en mijn ooms. Ik moet alles doen wat zij zeggen — het vee hoeden, gras snijden, een huis bouwen, boodschappen doen, thee zetten, zorgen dat ik al hun geheimen en misdaden niet zie, niet fluiten of vloeken waar zij bij zijn, niet over vrouwen praten, alles! Maar in dat dorp woont misschien ook mijn grootvader. Hij is oud, hij is dicht bij God. De regels van de mensen, die is hij al weer bijna vergeten. Hij neemt me op zijn knie, doet met zijn vinger dat ik moet lachen, lacht zelf met mij. Alsof hij mijn oudere zuster is, of de vrouw die mij melk geeft, en niet de oudste man van het dorp. Hij is zo hoog dat het niets uitmaakt of ik op de grond zit, of op een steen, of op een stoel. Hij is dicht bij me. Hij raakt mijn lichaam aan. Hij lacht. Wij lachen samen. Zo is het, Msjeu Bietr. Ook met de heiligen. Zij zijn onze grootvaders. Zij willen niet dat wij bang voor ze zijn. Ze houden van ons en waken over ons. Maar zorg dat je ze niet beledigt, en groet Boekasbaja netjes voor we weggaan.’

‘Hoe waren die woorden voor het groeten van een heilige, Hesnawi?’

‘Nou gewoon, zoals je iedereen groet. Heb ik je al zo vaak gezegd. “*Es selèm aliek, Sidi Boekasbaja.*” En je kunt ook zeggen “*dzjeddi*”, “mijn grootvader”. Zij zijn tevreden, dubbel tevreden, als je dat zegt.’

En automatisch bracht Hesnawi zoals bij elke gemeente groet tussen mensen, zijn gestrekte rechterhand naar zijn linkerborst en klopte op de plaats van zijn hart. Pieter deed hem na en proefde de woorden in zijn mond. Nou je niet laten meeslepen, dacht hij. Dit is onzin, komedie. Je staat hier oog in oog met een hoop stenen, waar mensen hun armzalige offergaven hebben afgezet, als kikkers hun dril. In de regen.

Maar in een hoek van zijn gedachten rees iets duisters op, waarvan de vaag menselijke omtrekken nauwelijks tot hem doordrongen, waar eigenlijk niets vervaarlijks of dreigends aan

was, maar dat hem voor een ogenblik de grenzen deed vermoeden van zijn grootspraak en van de wetenschap die hij dacht na te streven. *Dzjeddi*.

‘Hesnawi, wacht nog even. Laat me een schets van dit heiligdom maken.’

Hij pakte zijn aantekenboekje en een balpen uit de schouder tas, en begon te schetsen. De inkt pakte slecht in de motregen. Hesnawi kwam naast hem staan en hield een slip van zijn eigen plastic regenjas op ooghoogte boven Pieters aantekenboek. Deze deed zijn best dit gebaar van bezorgdheid onopgemerkt te laten passeren, maar hij voelde hoe hij zichzelf geweld aandeed, en schaamde zich. Verscheidene lasnaden van het goedkope kledingstuk waren losgegaan, en de flappen klapperden in de wind.

‘Heb je ooit eerder zo’n heiligdom gezien, Hesnawi, of zijn de andere allemaal zoals Sidi Mehemmed?’

‘Msjeu Bietr, toen ik geboren werd vond ik de heiligdommen van Sidi Mehemmed, en verder Sidi Abdullah in Seloel. Dat waren de enige witte heiligdommen met zo’n, nou ja, een *qoebba*. Zo rond van boven.’ (Een koepel, begreep Pieter.) Voor de rest zijn bijna alle heiligdommen als Boekasbaja. Of wacht, er zijn er ook die de vorm van een hut hebben, waar je naar binnen kunt, al zijn ze soms te klein om er echt in te staan. Die hebben een dak, en palen waarop dat dak rust. Net als een echte hut. Heb je niet gezien dat er opzij van Sidi Mehemmed, midden in het dorp, zo’n hut staat? Die heet ook Sidi Mehemmed. Het is dezelfde heilige. Maar veel heiligdommen zijn als Boekasbaja.

‘Soms willen de mensen zo’n heiligdom veranderen in een hut, of een *qoebba*. Bij voorbeeld onze heilige Sidi Amara, die is nu nog een hut. Maar ze willen er een *qoebba* van maken. En dan dromen de mensen. Bij voorbeeld, een oude vrouw die altijd goed leeft, die niets slechts in zich heeft — die droomt dan dat de heilige bij haar komt. Dan zegt hij: “Ik hoef geen *qoebba*! Ik ben maar een simpele heilige, uit de bergen. Laat mij maar gewoon in mijn oude heiligdom wonen van altijd. Als

hoofdstuk 3

jullie echt iets voor me willen doen, omdat jullie op mijn land wonen, omdat ik jullie elk jaar oogst geef, en kleine schapen die geboren worden, en kleine koeien, en kleine kippen uit het ei. Geef mij maar een schaap, of een koe, of een kip. Maar een qoebba hoeft niet.” Die vrouw zegt dan de volgende morgen wat ze gedroomd heeft. Ze vertelt het eerst aan haar man, als ze die nog heeft, en aan de vrouwen op haar erf, en dan aan alle mensen in het hele dorp. In het hele dal, Msjeu Pieter! En dan bouwen de mensen geen nieuw heiligdom, maar ze brengen wel een beestenoffer bij het heiligdom. Ze verdelen het vlees onder het hele dorp. Iedereen die langskomt krijgt ervan, zelfs iemand uit een ander dal. Zelfs uit een ander land. Wij kunnen langsgaan en krijgen vlees. Zelfs jij krijgt vlees, al ben je niet eens van hier, niet eens een moslim!’

Hesnawi’s ogen straalden.

Pieter vond hem ergerlijk als hij zo overdreef, en tekende door. Als het waar was wat de tolk zei dan had hij op deze eerste dag al een belangrijke categorie heiligdommen ontdekt die in zijn onderzoeksplannen niet eens voorkwam.

‘Wat doen die plantenresten hier, Hesnawi?’

‘Geen idee. Kinderen brengen dat soms. Alles wat je met goede bedoeling naar de heilige brengt, daar is hij blij mee. Soms heb je geen geld voor een kaars of voor wierook.’

‘Wat kost dat dan?’

‘Dat heb ik je toch net gezegd? Je let helemaal niet op als ik iets uitleg. Vijftien miliem. Een pakje wierook kun je al krijgen voor twintig miliem. Soms brengen mensen mooie grote kaarsen mee uit de grote stad, helemaal versierd met papier, die kosten wel een dinaar. Maar soms hebben de mensen alleen maar gebroken potten, of bij voorbeeld een kapotte houten lepel. Kijk maar.’

Van achter uit de nis haalde Hesnawi de resten te voorschijn van een inheemse houten lepel, bijna identiek aan die waarmee ze de avond tevoren bij Mibroeka koeskoes hadden gegeten. De steel was ongeschonden, maar van het blad waren nog slechts wat flinters hout over. Ook wees hij op een volkomen

doorgeroest, klein blauw email theepotje, zoals Pieter ze al had zien gebruiken.

‘Vind de heilige dat niet beledigend, als je zijn heiligdom gebruikt als vuilnisbelt?’ Vuilnisbelt verstond de tolk niet. ‘Ik bedoel, om rommel weg te gooien.’

‘Ik probeer je de zaken uit te leggen zoals ze zijn. Ik weet niet hoe jullie in jouw land werken met God en de heiligen, maar hier gaat het maar om één ding. Respect. Het zijn onze grootouders! Wij werken met de heilige met goed hart. Wat wij met goed hart geven, daar is de heilige blij om, maakt niet uit wat het is. En daar krijgen wij baraka van. Hier, deze oude lepel, die hadden ze kunnen weggooien, of aan een klein kind kunnen geven om mee te spelen in de natte aarde. Maar dat hebben ze niet gedaan. Ze hebben gedacht: “Met deze lepel hebben we zo vaak gegeten. Alle goede dingen, alle kracht van het gezin is over die lepel gegaan”; alle baraka van het gezin, snap je. “Laten we hem niet weggooien zelfs al is hij stuk. We brengen hem naar de heilige. Naar onze grootvader. Want hij heeft gezorgd dat wij zo vaak konden eten. Daardoor is deze lepel helemaal versleten. Door de baraka van de heilige.” Hij is versleten, na misschien wel tien jaar. Of honderd jaar. En dan is de heilige blij met die lepel. Hij hoeft niet meer te eten. Hij is dood, bij God, in de Tuin; en hier, in zijn heiligdom. Hij heeft geen trek meer. Hij is vol. Hij heeft geen lijf meer dat moet eten.’ En heftig, teatraal, sloeg Hesnawi op zijn eigen maag en heupen. De komediant, dacht Pieter. ‘Hij kijkt niet of de lepel een steel heeft, of dat het deel voor voedsel te pakken eraf is. Hij kijkt naar ons hart. Begrijp je het eindelijk?’

De tolk keek hem dreigend aan.

‘Het spijt me, Hesnawi. Je moet goed begrijpen dat het, eh, niet uit gebrek aan appreciatie voor de cultuur en de geloofsvoorstellingen van dit gebied is, dat ik de reis naar hier heb ondernomen. Of laat ik het duidelijker zeggen. Ik kom om te leren. En hoe kan ik anders leren dan door vragen te stellen? Als die vragen dom zijn, dan moet je me maar verbeteren. Dat is je werk: mij te helpen. Dat wist je van tevoren. En daar word

hoofdstuk 3

je trouwens voor betaald.’

‘Msjeu Bietr, er zijn in het leven dingen die niet nodig zijn te vragen. Denk je dat ik alles moest vragen, als maar vragen, toen ik opgroeide in ons dorp? Ik hield mijn ogen en oren open. Ik had respect voor de oude mannen en vrouwen. Ik leerde door naar ze te kijken en net te doen als zij.’

En ik dus kennelijk niet, dacht Pieter grimmig. Begon Hesnawi nu de hele grondgedachte van participierend-observerend veldwerk zoals hij dat opgezet had, op losse schroeven te zetten? Net nu het eens een beetje de goede kant uitging? Pieter deed een uiterste concessie:

‘Hesnawi, je moet me vergeven. Misschien is mijn Frans wel te ingewikkeld voor iemand als jij. Als ik hier opgegroeid was, hoefde ik ook niet zoveel te vragen. Maar nu ben ik hier als een kind, ik weet niets, kan niet eens de taal goed spreken. En aan wie kan ik dan beter vragen om uitleg dan aan jou, mijn broer? De mensen in het dorp denken misschien nog, “dat is iemand van de grote school in Europa”, maar tegenover jou mag ik onwetend zijn. Je verklaarde me zoëven hoe jullie met goed hart dingen naar het heiligdom brengen waar een koopman nog niet een miliem voor zou geven. Dingen die helemaal geen marktwaarde meer hebben, maar misschien wel een hoge gebruikswaarde, juist een hoge gebruikswaarde als ik je goed begrijp. Alsof er een soort symbolische transformatie tussen die twee soorten waarde is — ach, dat kan ik je toch niet uitleggen.

‘In ieder geval, precies zo leg ik mijn vragen aan je voor. Het spijt me, zo moet ik nu eenmaal werken. Ik vertrouw op je. Alles wat ik moet weten van dit dal, van de heiligen, van de mensen hier — daar kom ik alleen maar achter door te vragen, steeds maar vragen. Ik weet niets zonder dat de mensen het me vertellen. Ik kan wel proberen te kijken, maar ik weet niet wat ik zie zonder dat de mensen het uitleggen. Die vragen zijn misschien waardeloos, maar ik doe het met, nou ja, *met goed hart*.’ Het hoge woord was eruit.

‘*Ajwa, Sidi*. Eindelijk begrijpen we elkaar. Heb je die oude

graven wel gezien hier bij het heiligdom?’

Ze waren Pieter nog niet opgevallen, maar op Hesnawi’s aanwijzingen zag hij tientallen graven gedrapeerd rond het heiligdom. Het waren niet meer dan flauwe verhogingen in het aardoppervlak, de grootte van een uitgestrekt menselijk lichaam. De graven waren even dicht begroeid met mos en myrte als de ruimten ertussen, en niet gedekt door witgepleisterd metselwerk zoals op begraafplaatsen dichterbij Aïn Draham, noch gemarkeerd door stenen of andere herkenningstekenen.

‘Denk je dat hier nu ook nog mensen begraven worden, Hesnawi?’

‘We kunnen het vragen, maar ik denk het niet. Want dit dorp heet Sidi Mehemmed. Tegenwoordig begraven alle families daarginds, bij Sidi Mehemmed le Kebier’. En hij wees naar het noorden, waar grijs en ijl in de regen de heuvel van Sidi Mehemmed zichtbaar was, met tussen de bomen iets wits dat het heiligdom moest wezen. ‘Deze graven zijn oud, van de mensen van vroeger. Tegenwoordig geven de mensen hun doden niet meer aan Boekasbaja, maar alleen nog aan Sidi Mehemmed.’

De antropoloog als lijkevreter. Hoewel Pieter uit de literatuur wel wist dat vele islamitische heiligdommen door begraafplaatsen zijn omgeven, beseftte hij nu pas dat zijn werk hem de komende maanden zou voeren van de ene begraafplaats naar de andere. *De doden doen verrijzen uit hun graven, in naam der wetenschap.* “*Zie Ik maak alles nieuw.*” Het bekleemde hem, veel meer dan de gedachte dat de heilige zelf begraven zou zijn in het heiligdom dat zijn naam droeg. Een heilige leefde — dood en onzichtbaar — blijkbaar nog min of meer voort, nam deel aan het maatschappelijke leven, kreeg offers, mensen bezoeken hem, groeten hem, brengen doorgeroeste theepotjes en aandoenlijke kleiwerkjes. Mogelijk was er wel nooit een persoonlijke heilige geweest en lag hij hier helemaal niet begraven — verpersoonlijkte hij alleen de boom die uit het heiligdom groeide. Maar hier lagen dus ook gewoon doden,

hoofdstuk 3

boeren die onder geweeklaag hier heen gebracht waren. Jonge mannen hadden hier in de rotsbodem staan hakken, om het graf te maken voor hun vader, broer, moeder. (Of hadden vrouwen aparte kerkhoven?) Een gat in de buik van de heuvel, waarin al dat vlees was verrot, tot mest voor de myrtestruiken die zelfs in de regen een verrukkelijke geur verspreidden. Wat een verschrikkelijk vak. Pieter rilde. Hij liep achter Hesnawi aan, en verbaasde zich erover dat die recht afging op de groep huizen die lager in het dal aan de voet van de heuvel van Boekasbaja lagen; hun rieten daken waren zichtbaar onder de bomen en achter de meer dan manshoge cactushagen. De tolk liep onbekommerd over de nauwelijks merkbare verhogingen van de graven; de punt van zijn stok liet er ondiepe afdrucken in achter.

‘Hesnawi,’ fluisterde hij toen hij hem bijna had ingehaald, zelf de graven zoveel mogelijk vermijgend. ‘Hesnawi, we lopen dwars over de graven. Dat kan toch niet? Als mensen ons zien...’

‘Dood is dood. De dood is het einde van het leven. Wij lopen rechtdoor. De mensen die nog leven, die ontmoeten wij met goed hart. Voor de rest maakt het niet uit waar je loopt. Deze begraafplaats is het gebied van Boekasbaja. Wij hebben hem bezocht en respect gegeven. Hij is het die moet waken over de doden van vroeger, wij niet. Er is geen probleem.’

Herfsttij der Middeleeuwen, dacht Pieter. Voetballen met schedels op het kerkplein. De plaatsen waar de levenden hun baraka halen, de genadevolle levenskracht waarop ze teren, zijn ook de plaatsen waar de doden rusten. Baraka is misschien het weer in kringloop gebrachte lichaamssap van de doden. Leven met de dood op schoot. Geen afspraak maken tenzij onder het voorbehoud van overleven. Flarden van gesprekken met Hesnawi in Aïn Draham: ‘Msjeu Bietr, het is laat. Morgen gaan we verder, als wij dan nog levend zijn. *Insj’ Allah.*’ ‘Als ik dan nog leef, wil ik eind van dit jaar een paar weken naar Tunis gaan.’

De regen sloeg kil door Pieter heen. Hij keek nog even om,

maar de doden vertoonden zich niet.

HOOFDSTUK 4

Halverwege de groep huizen was de tolk blijven staan, opzij van het pad, wijdbeens, met zijn rug naar Pieter toe, beide handen voor zijn buik, en zijn wandelstok hangend aan een onderarm. Pieter voelde dat ook zijn eigen blaas inmiddels vol was, maar hij was te beschroomd om het voorbeeld van de tolk te volgen. Deze sprak hem toe over zijn schouder.

‘Kijk, hier is weer een heiligdom, maar zonder begraafplaats. Het hoort bij de bron hier.’

Hij gebaarde met zijn hoofd naar een steenconstructie gelijkend op die van Boekasbaja, maar veel kleiner, en gebouwd niet tegen een kurkeik maar tegen een groepje lage myrtestruiken. Er voerde een paadje langs vol modderige voetafdrukken. Daarachter moest de bron zijn, aan het gezicht onttrokken door een groep hagedoornstruiken. Althans, dat was de vertaling die zijn woordenboeken gaven voor de Arabische en Franse benaming van deze heester waarmee de streek vol stond. *Zroeëia*. In Ain Draham was ze hem al opgevallen.

Twee vrouwen kwamen achter de hagedoorn vandaan. Op de rug hadden zij een grote kruik vol water, opgehangen aan een touw dat dwars over hun voorhoofd aangreep. Tegen het gewicht in sperden zij hun hoofd vooruit, als hoorndieren die tot de aanval overgaan. Bij elke stap gutste het water over hun wijde paarse kleren, die toch al doornat waren van de regen. Hun schoudergespen blonken fel.

‘*Rabbi einikoem,*’ riep Hesnawi ze toe. Dat verstond Pieter. Moge God U helpen bij Uw werk.

‘Isselmik,’ riepen de vrouwen terug, en ze lachten de tolk uitbundig toe. De oudste was een klein vrouwtje met een gezicht vol diepe rimpels en vage blauwachtige tatoeages op haar wangen, voorhoofd en onderlip. Zij liep voorzichtig naar Hesnawi toe en drukte een kus in zijn hand. Pieter hield zich

afzijdig en probeerde te volgen wat er gezegd werd.

'Lè bes?'

'El hàmdoe li 'llèh. Lè bes enta?'

'Lè bes, koel lè bes. Lè bes fie 'l doearik?'

'Lè bes. Barak' Allahoe fie. Oe le kebier, lè bes?'

'Mdhareb. Oe 'l Msju lè bes?'

Hesnawi richtte zich tot Pieter. 'Dit is de vrouw van Amm' Salah ben Chemies. Zij wil je de groeten doen en vraagt hoe het met je is. Chelti...' Hij wendde zich tot de oude vrouw. 'Wasj' ismik, kenti?'

'Ismi? Boernoeia bint Abdullah ben Hafsi. Arfawi. Min el doeaar Sidi Mehemmed.' Ze wees met haar hand naar het oosten, voorbij het heiligdom van Boekasbaja. Haar stem had een vermakelijke schrille klank; maar als ze door de Engel was gewekt op het Laatste Oordeel had ze haar naam en afkomst niet duidelijker en plechtiger kunnen verklaren.

'Chelti Boernoeia heet ze.'

'Lè bes?' zei Pieter aarzelend, en stak zijn hand uit. Zijn vraagtoon betekende vooral 'zeg ik het zo goed na?'

'Lè bes,' zei Boernoeia overdreven geruststellend. Zij bracht Pieters hand tot drie keer toe aan haar lippen. Na de eerste keer wilde hij hem terugnemen, en na de derde keer liet hij hem te lang hangen, opdat zijn terugtrekken niet als afwijzing zou worden opgevat. Boernoeia moest lachen en zei iets tegen Hesnawi, die meelachte maar niet vertaalde wat er gezegd werd. Pieter voelde zich voor gek staan. De andere vrouw, evenals Boernoeia enigszins gebogen, zich schrap zettend tegen de last in die aan haar voorhoofd trok, wendde zich nu tot de beide mannen en voerde hetzelfde begroetingsritueel op. Zij bleek Oemborka te heten en was de weduwe van een jongere broer van Salah ben Chemies. Pieter schatte haar voor in de dertig.

'Hesnawi, ken jij deze mensen al?'

'Salah ben Chemies is het hoofd van dit deel van het dorp. Van zeer goede familie. Hij is arm, maar helpt altijd iedereen. Vorige maand heb ik op de markt nog een glas thee van hem

hoofdstuk 4

gekregen. Zijn vrouw hier, Chelti Boernoëia, was toen met hem meegekomen naar Aïn Draham. Ik heb haar toen maar kort gezien, want vrouwen komen niet graag op de markt.’

Pieter had nochtans tientallen vrouwen op de markt gezien, vooral oudere vrouwen, en ze hadden in onderhandelen en kopen niet ondergedaan voor de aanwezige mannen.

De twee vrouwen lachten Pieter inmiddels vriendelijk toe van onder hun bonte hoofddoeken. Oemborka had vooruitstekende voortanden, die haar spraak iets lispelends gaven. Pieter had ooit een buurmeisje gehad dat net zo sprak.

‘Hesnawi, ik weet dat het koud is en regent, en deze vrouwen willen natuurlijk snel van hun zware kruiken af. Maar nu we ze hier zo tegenkomen en we juist die twee heiligdommen hebben gezien, wil ik ze toch graag wat vragen stellen. Zou dat gaan, denk je?’

Zonder antwoord te geven richtte Hesnawi zich met enige zinnen tot Boernoëia en gaf spoedig Pieter haar uitnodiging door: ze konden naar haar huis gaan en daar bij het vuur wat schuilen en praten.

‘Zeg ze dat ik heel blij ben met deze uitnodiging, en dat ik graag een bezoek aan hun huis breng. Zeg maar dat ik het beschouw als een groot voorrecht. Misschien kunnen wij ze helpen door hun kruiken over te nemen?’

‘*Qoelhoe ‘behi’*,’ zei de tolk kortaf tegen de vrouwen, en begaf zich al op pad. Pieter aarzelde, wilde de beide dames laten voorgaan, maar Hesnawi gebaarde hem heftig mee te komen.

‘Msjeu Bietr,’ fluisterde hij. ‘Denk om onze naam. Bij dit werk moeten wij veel met vrouwen praten. Die weten veel meer van heiligdommen dan de mannen, vooral van de kleine mezara’s. Maar dan moeten we ook respect tonen. Anders verbieden de oude mannen ons nog om verder met de vrouwen te spreken. En wat gaan we dan nog doen?’

Pieter schrok. ‘Heb ik een fout gemaakt, Hesnawi?’

Diens gezicht vertrok als in hevige pijn, en hij kreunde:

‘Hier in de bergen hebben wij één regel. Tussen mannen en

vrouwen. ‘De vrouw loopt altijd achteraan,’ Msjeu Bietr. Al is ze nog zo oud, al respecteer je haar als je eigen moeder of grootmoeder. En voor een vrouw water dragen, dat is onmogelijk, dubbel onmogelijk. Zulke woorden ga ik niet vertalen. Ik vraag om vergeving, maar het is de waarheid. Als je dát doet, dan ga ik terug naar mijn dorp. Vandaag nog. Zonder loon.’

‘Maar wij zijn van die mensen afhankelijk. Waarom mogen we ze niet helpen?’

‘God ziet ons. De heiligen zien ons. De oude mannen zien ons. Wat gebeurt er als wij ingaan tegen de wet tussen mannen en vrouwen? Problemen bij de sjech en de oude mannen. Dan is ons werk hier afgelopen. Jij gaat over een paar maanden weer terug naar je land. Maar ik, ik moet hier altijd blijven wonen. Ik kan niet zeggen: “Msjeu Bietr wilde dat ik de wet van zijn land volgde.” Het is onmogelijk. De vrouw loopt altijd achteraan.’

Stront voorop, dacht Pieter, de regel terugbrengend tot een plagerij uit het Amsterdamse taaleigen.

Ze bereikten de groep huizen, waar een man van middelbare leeftijd al op hen stond te wachten. Hij had een vriendelijk gezicht en zag er netjes uit in zijn witte overhemd, zijn stralend rode muts en zijn wijde antracietgrijze broek, die alleen wat modderspatten aan de omslagen had.

Hij stak hun de hand toe. Hesnawi begroette hij in het Arabisch, Pieter daarna zelfs met een paar woorden Frans. Maar toen deze uitvoerig antwoordde, kwam Hesnawi tussenbeide om uit te leggen dat Amm’ Salahs Franse woordenschat zich jammer genoeg beperkte tot enige groeten. Salah leidde hen het erf op, een donkere hut binnen. Het rook er aangenaam naar houtvuur en vee. Pieter werd op een ruw afgewerkte keukenstoel neergezet. Hesnawi mocht naast hem plaatsnemen op een kistje waarover een jutezak was gelegd. Er werden meer jutezakken aangedragen en voor hen op de grond gelegd. Hesnawi trok zijn doornatte schoenen uit en droeg Pieter op hetzelfde te doen. Met veel misbaar masseerde de

hoofdstuk 4

tolk zijn voeten door de natte sokken heen, die grote gaten vertoonden. Pieter geneerde zich voor hem. Op een lager kistje tegenover hen zat hun gastheer klaar om geïnterviewd te worden. Hesnawi negeerde hem.

‘Waarlijk, Msjeu Bietr, ik ben helemaal nat van deze regen. Als het zo blijft kunnen we niet elke dag dit werk doen. De kleren plakken aan mijn lichaam.’

Met de duim en wijsvinger van beide handen trok hij zijn natte broekspijpen los van zijn dijen, liet ze weer schieten, en herhaalde het gebaar een paar maal. Zijn gezicht had de beschuldigende uitdrukking die Pieter het meest ergerde.

‘Over een maand is de regen opgehouden. Maar nu is het verschrikkelijk.’

Het doel van deze plotselinge klacht ontging Pieter. Sinds hun vertrek die ochtend had Hesnawi geen woord over het weer gezegd. Was dit een dreigement dat hij na deze paar uren werken, de eerste in Sidi Mehemmed, de rest van de week vakantie ging nemen? Straf voor de kleine succesjes die het onderzoek deze ochtend geboekt had? Of wilde hij de nadruk leggen op de geweldige opofferingen die hij zich voor Pieter getroostte, bang onvoldoende tot zijn recht te komen in aanwezigheid van een informant die ook wat Frans kende?

‘Ja, het is niet zulk goed weer. Zeg aan Oom Salah dat ik bijzonder blij ben dat ik met jou zijn woning mag binnengaan. Dat dit het eerste huis waar ik kom in het dorp, afgezien dan van het huis van Tante Mabroeka en haar zonen, maar daar wonen we nu eenmaal. Zeg hem dat ik graag wat vragen wil stellen over zijn familie, en over het dorp, en over de heiligdommen die wij gezien hebben.’

‘Msjeu Bietr, één ogenblik. De mensen zetten thee. Ze willen dat wij eerst rusten. Ons drogen bij het vuur. En misschien willen ze ons iets te eten geven. Laat mij eerst met Amm’ Salah praten op Arabische wijze.’

‘Maar weet hij eigenlijk wat we hier komen doen, Hesnawi? Ik geloof niet dat wij hem gisteren in de winkel gezien hebben.’

‘Ik zal het hem vragen.’

Hesnawi stak van wal, op zijn heftige, expressieve manier. Pieter meende inmiddels bepaalde terugkerende frasen te herkennen. Overdreven als Hesnawi’s manier van spreken Pieter voorkwam, de dorpelingen schenen er niet de minste moeite mee te hebben. Integendeel, Salah ben Chemies leek erdoor geboeid. Net als de bezoekers van de mannenvergadering de dag tevoren ondersteunde Salah Hesnawi’s monoloog met instemmende uitroepen en geklop op de borst. Boernoeria en Oemborka kwamen er ook bij zitten. Een jonge man kwam binnen met twee in krantenpapier gewikkelde kleine pakjes thee en suiker. Hij gaf de ingrediënten aan Boernoeria, die ze lachend en met een speels gebaar doorgaf aan haar schoonzuster, Oemborka. Deze stond met enig misbaar op, waarbij ze even haar achterste hoog in de lucht stak, terwijl ze met de handen op haar dijen steunde. Het viel Pieter op hoe ze haar kleed steeds zo drapeerde dat haar knieën aan het oog onttrokken bleven. Kuiten, daarentegen, werden in deze streek zeker niet als zinneprikkelend beschouwd, ze konden vrijelijk getoond worden. Oemborka had stevige, pezige kuiten. De schrale huid was gebarsten en glom in het donker van de hut, als de huid van een veel oudere vrouw. Zij riep iets naar buiten terwijl ze een beetje stram naar achteren liep in de ruime hut. Kijkend in de richting waarin zij geroepen had, ontwaarde Pieter schuin boven elkaar twee meisjesgezichten, die met pretogen door een kleine vensteropening keken waarvan het luik op een kier stond. Ze trotseerden de regen om naar binnen te kunnen kijken, waar ze overigens door het duister weinig van de bezoekers zouden zien.

Salah lachte vergoelijkend. Hij onderbrak Hesnawi’s verhaal, en wees op de jongeman die naast hem was gaan zitten, op een steen langs de muur. De jongen leek sprekend op hem.

‘Msjeu Bietr, Amm’ Salah hier wil dat wij kennismaken met zijn zoon Dzijleni ben Salah. Hij woont op het erf van zijn vader. Samen met zijn vrouw. Ze hebben vorig jaar een

hoofdstuk 4

dochtertje gekregen.’

Pieter stak zijn hand uit naar de jongen, die hij op een jaar of twintig schatte.

‘*Lè bes?*’

Dzjileni keek hem niet aan en bracht bijna onhoorbaar het verplichte antwoord uit. ‘*Lè bes.*’ Nadat hij dat ook tegen Hesnawi had gepreveld, vluchtte hij de deur al weer uit. Eindelijk eens iemand die nog onzekerder was dan Pieter zelf in deze situatie. Maar de vader van een kind? Salah moest lachen en lichtte het gedrag van zijn zoon toe.

‘Amm’ Salah zegt dat dit zeer goed is. Jonge mannen moeten verlegen zijn als er grote mannen bij zijn. Dzjileni is zeer goed opgevoed. Maar nu is hij zelf vader. Over twintig jaar is hij het die hier zit om de gasten te ontvangen.’

Pieter was nauwelijks ouder dan Dzjileni. Het schokte hem dat deze vader genoeg scheidte in de hulpeloosheid van zijn zoon. Waren boeren altijd zo? Hoeveel jaloezie stak er in de verhouding tussen vader en zoon? Hield een vader zijn zoon zo kort mogelijk, uit angst voortijdig aangetast te worden in privileges die hij zelf nog maar kort tevoren op zijn eigen vader of vadersbroer had bevochten? Wilde de vader zijn land niet delen met zijn zoon?

Hesnawi had zijn monoloog weer opgevat. Aan een ander vuurtje dan waar zij hun voeten warmden, zat Oemborka thee te zetten, in precies zo’n theepotje als ze in het heiligdom Boekasbaja gezien hadden. Plotseling besefte Pieter dat de schaduwen achter haar koeien waren. Hij kon er vijf onderscheiden in het donker. Een kletterend half vloeibaar geluid, als van pap die van een zekere hoogte van een schotel af op de grond glijdt, en de begeleidende stank van mest, verteerd gras en aarde zoals hij die nog nooit zo vers geroken had, maakte hem erop attent dat Salahs huiskamer tegelijk de koestal was. Hij vroeg zich af hoe ze hier sliepen. Tussen de koeievlaaien op de grond? Hij zag nergens een bed staan. Met minstens vijf koeien, en misschien nog wat schapen en geiten, leek Salah minder arm dan Hesnawi gesuggereerd had; hij zou dus wel

ergens een slaapvertrek of slaaphut hebben, misschien wel met een echt ijzeren bed erin. Pieter had in het langslopen vier afzonderlijke gebouwtjes gezien op het erf — deze grote hut, één voor Dzijleni en zijn gezin, stellig één afzonderlijke hut voor Oemborka; bleef er één over — geen koestal, want die was hier, maar eventueel een slaaphut. Of had Salah nóg een volwassen zoon?

Hesnawi had inmiddels zijn monoloog beëindigd, en er had zich een levendig gesprek ontwikkeld tussen hem en Salah. Boernoëia mengde zich er af en toe in. De namen van Sidi Mehemmed en Boekasbaja vielen. Maar voordat Pieter Hesnawi tot vertalen kon pressen, kwam Oemborka met het dampende potje thee in de ene hand en twee mosterdglasjes tussen de omhooggeplooiden vingers van de andere hand. Salah kreeg een laagje van het zwarte brouwsel in een glas, proefde en gaf zijn goedkeuring. Vervolgens werden de glasjes volgeschonken voor Hesnawi en Pieter — *lange thee*, van aanzienlijke hoogte in de glasjes geschonken, zodat het klaterde en spetterde. Hesnawi dronk het glas in één teug leeg.

‘*Bie sfë,*’ riep Salah hem toe.

‘*Iesfiek,*’ antwoordde Hesnawi, en hetzelfde herhaalde zich tussen hem en Boernoëia, en daarna, op haar beurt, Oemborka. Pieter zat nog met zijn glas hete thee in zijn handen te draaien, tot Salah hem vriendelijk aanspoorde:

‘*Buvez le thé, Monsieur Bitre.*’

‘*Oui, oui je le buvrai. Eh, boirai. Buverai. Mais c’est encore un peu chaud, n’est-ce pas? Il faut doucement, doucement.*’

‘Hesnawi, hoeveel Frans kent Oom Salah nu eigenlijk?’

‘Och, zoals dat gaat met die mensen. Ze hebben een paar maanden bij een Europeaan gewerkt, in Tunis bij voorbeeld, of in Algerije, vóór de oorlog daar. Daar hebben ze een mondje geleerd. Maar het is onmogelijk met ze te spreken in de Franse taal. Want ze kennen maar enkele woorden. En die gebruiken ze verkeerd.’

En om zijn onmisbaarheid als tolk te bewijzen begon hij Salah verwoed vragen te stellen, in het Arabisch. Salah

hoofdstuk 4

antwoordde uitvoerig, maar keerde zich van Hesnawi af zodra hij zag dat Pieter zijn theeglaasje leeg had.

‘Bie sfè, Monsieur Bitre.’

‘Iesfiek, Amm’ Salah!’ Zo, dat klonk goed.

‘Iesfiek, Chelti Boernoeia. Iesfiek, Chelti Oemborka.’

Kon hij wel ‘tante’ zeggen tegen een vrouw die nog geen tien jaar ouder was dan hijzelf? *‘Iesfiek! Oe barak’ Allahoe fiek!’*

Ze juichten Pieter toe om zijn snel toenemende beheersing van Arabische beleefdheidsfrasen. Hesnawi zat trots te kijken. Oemborka liep terug naar achter in de hut om daar de twee glaasjes in een pan om te spoelen. Zij kwam terug met een vol glas thee voor Salah en een half glas voor Boernoeia. Boernoeia plaagde haar, alsof het halve glas te min was om aan te nemen. Haar schoonzuster schaterde en schonk het potje leeg in het glas, waaraan zij vervolgens zelf haar lippen zette. Boernoeia protesteerde vrolijk. Ze nam het glas weer over van haar Oemborka en dronk het half uit, waarna ze het teruggaf. Oemborka dronk het leeg, bij de laatste teug de theebladen zonder veel resultaat zevend door haar slagstanden heen. Vlagen van welbehagen goldden door Pieter heen. Zie je wel, het waren gewoon mensen. Hij strekte behaaglijk zijn benen uit naar het vuur.

In de sfeer van ontspanning die was ontstaan begon Hesnawi tot Pieter te spreken.

‘Msjeu Bietr, ik heb met Amm’ Salah gesproken over ons werk. Hij heeft me verteld waarom hij gisteren niet in de winkel was. Want hij bezoekt de mannenvergadering, maar niet vaak. Wat daarboven gebeurt, bij het heiligdom van Sidi Mehemmed, daar is hij opzij van. Natuurlijk, Sidi Mehemmed is de grote naam. Dat is de grootvader, voor het hele dorp. Zelfs boven in Maizia werken ze met Sidi Mehemmed. Precies zoals hier in Karammel.’

‘Een ogenblik, Hesnawi. Wat betekent die naam, Karammel?’

‘Ik begrijp het niet, Msjeu Bietr. Het is een naam. Hoe kan een naam iets betekenen?’

‘Niet elke naam betekent iets. Maar Karammel zou toch iets kunnen betekenen? Bij voorbeeld het dorp Sidi Mehemmed heet zo, omdat het het dorp is van de heilige Sidi Mehemmed.’

‘En Sidi Boekasbaja dan?’

‘Je zei toch dat dat maar een klein heiligdom was, dat alleen macht had in de huizen er direct omheen?’

‘Dat denk ik, ja. Maar misschien moeten we dat nog eens beter vragen. Want Amm’ Salah hier denkt dat Sidi Boekasbaja wel een grote heilige is, misschien net zo groot als Sidi Mehemmed. Maar als ik zijn heiligdom zie, en zijn begraafplaats waar niemand meer begraven wordt, tegenwoordig — dan geloof ik het niet. Maar wat bedoel je toch, dat die naam iets moet betekenen? Karammel?’

Hesnawi’s gezicht kreeg een gekwelde uitdrukking. Pieter begreep dat ze volstrekt op het verkeerde spoor zaten. Wat betekent een naam? Wat betekent Pieter? Steenrots. In het Nederlands? Nee. In het Latijn? Nee, daar is het *saxus*. Petrus kwam van het Griekse *petros*. Spraken ze Grieks in Palestina, ten tijde van de Apostelen?

‘Hesnawi, wat betekent jouw naam?’

‘Mijn naam? Nou, dat ik een kind van mijn vader ben, met de hulp van God en Sidi Amara. Hesnawi ben Tahar. Ze zetten er Tahar achter omdat er misschien nog andere Hesnawi’s zijn. Wat betekent Pieter dan?’ riposteerde de tolk.

‘Rots. In de Griekse taal, uit Griekenland. Maar in het Nederlands betekent het niets. In het Frans heet ik Pierre, en dat betekent dus ook letterlijk *pierre*, steen. Dat wel.’

‘Dat kan niet. Al die Fransen die Pierre heten, die heten eigenlijk Steen? Dat is toch geen naam voor mensen? Zeker niet voor een man. Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr. Maar het is onmogelijk.’

Pieter herinnerde zich een merkwaardig incident van enige dagen tevoren. Zij zaten te eten in een volksrestaurant in Ain Draham. Hun gesprek ging over de ontwikkeling van huizentypen in de streek. Hesnawi hield vol dat toen de Fransen kwamen, iedereen in een tent van geitenhaar had

hoofdstuk 4

gewoond; ‘*biet sjarr,*’ had hij enige malen herhaald, met de vertedering die zich leek mee te delen aan alles wat met geiten te maken had. Tenten had Pieter overigens nergens gezien. Daarna zouden de takkenhutten gekomen zijn, de *koerbi’s* — eigenlijk niet meer dan tenten van plantaardig materiaal. En ten slotte dan de huizen uit ruwgekapt natuursteen, die tegenwoordig de meerderheid vormden. Het was onvermijdelijk geweest dat Hesnawi het woord *steen* uitsprak. Maar terwijl hij anders onbekommerd met volle mond praatte, leek hij opeens dat eenvoudige woord niet over zijn lippen te kunnen krijgen. Bevreesd bleef Pieter aandringen. Had de tolk zich ongemerkt verslikt? Of waren er droevige jeugdherinneringen in het spel? *Onderdeel van de rol van antropoloog is niet in de laatste plaats die van psychoanalyticus, die zijn of haar informanten de gelegenheid geeft zich vertrouwelijk uit te spreken op een wijze die de plaatselijke samenleving en cultuur zelden toestaan...* Toen Hesnawi het woord eindelijk uitsprak, was hij zeer beschaamd; hij verontschuldigde zich herhaaldelijk dat hij juist dit woord onder het eten durfde noemen. Een taboe om, tijdens de maaltijd, oneetbare, onbezielde dingen ter sprake te brengen? *Of dat zich verzette tegen de associatie met iets hards dat bij uitstek geen lichaamsopening had, op het moment (eten) dat de mond als lichaamsopening centraal staat?* Vooral de meer esoterische, symbolische antropologie bood wel aanknopingspunten voor dit soort taboes. Het was de eerste keer geweest dat Pieter er in het veld mee geconfronteerd werd, en verder navragen bij de tolk had hij spoedig opgegeven.

‘Maar Pieter is in mijn land eigenlijk een heel andere naam dan Pierre. Wij gebruiken dat woord niet in onze taal.’

‘Denk je dat wij dat niet hebben! Er zijn mensen met namen die iets betekenen. Nezmja, dat betekent gewoon “ster”. Of Salah, dat betekent “de Sterke” of “de Goede”. En de naam van zijn vader, Chemies, dat betekent “de Vijfde”, dus geboren op vrijdag, of anders de vijfde zoon van die familie.’

Salah ben Chemies had niet meer aan het gesprek

deelgenomen, maar toen hij hoorde dat het over hem ging, begon hij heftig te knikken.

‘*Oui, oui,*’ zei hij, ‘*Salah ben Chemies. Le cinquième. Oui. C’est ça. Très bien, monsieur Bitre, très bien. Merci.*’

Hoe kom ik hier ooit weer als normaal mens vandaan, dacht Pieter. *Merci*. En hoe krijg ik te horen wat die naam Karammel betekent.

‘Hesnawi, zijn er nog meer namen die iets betekenen? Wat betekent bij voorbeeld de naam van Chelti Mabroeka?’

‘Chelti Mabroeka? Weet je dat echt niet? Hoe is dat toch mogelijk. Mabroeka.’ Hesnawi proefde de naam in zijn mond alsof het koeskoes met ismenn was, en hij een liefhebber van de regionale keuken. ‘En we hebben het al weken over baraka dit, baraka dat. Mabroeka, dat betekent gewoon ‘met baraka’. Net als in het Frans: “*je vois un homme — l’homme que j’vu*”. Mabroeka, dat is net als *j’vu*. En *Chelti*, dat is immers Tante.’

‘Ja, dat weet ik wel, Chelti. Maar wat betekent Mabroeka dan? “Door mij gezien met baraka”?’

‘Nee! Hoe is het mogelijk! Jij kunt het Boek lezen maar van echte woorden begrijp je niets. Mabroeka. Er zijn honderd woorden net als dat. Duizend. *J’vu, j’reglé, j’travaillé, j’donné...*’

‘O, je bedoelt voltooid deelwoorden!’ Daar had hij zelf wel op kunnen komen. Stam *b-r-k*. Voltooid deelwoord derde conjugatie *moe-b-r-k*. Natuurlijk. *De gezegende*. ’t Kofschip, bijna. Stam plus *moe-*.

‘Dus Mabroeka betekent gewoon: degene die baraka heeft, de gezegende?’

‘Precies. Oemborka betekent eigenlijk hetzelfde. Mbarek, dat is net zo’n naam maar dan voor mannen. Als we een feest geven voor de heilige dan zeggen we tegen elkaar “*zerda mabroeka*”: “ik hoop dat het feest ons baraka geeft.” En als er bij voorbeeld een kind geboren is, of mensen gaan trouwen, of je krijgt een nieuwe baan, of een nieuw huis, dan komen je familie en je vrienden. Ze zeggen ze allemaal “*mabroek*” tegen je, om je geluk te wensen.’

hoofdstuk 4

Grammaticale verschillen tussen Oemborka, Mabroeka en Mbarek deden er op dit moment niet toe; maar al moest het hele interview met Salah eraan opgeofferd worden, Pieter zou achterhalen of Karammel iets betekende. Hij bezon zich op een omtrekkende beweging.

‘Akkoord, Hesnawi. Dat is nu duidelijk. Een naam als Mabroeka betekent iets. Nu terug naar plaatsnamen. Zoals bij voorbeeld rivieren. Hoe heet de rivier die door jouw dal stroomt, langs Sidi Amara?’ Dat had Hesnawi hem al eens verteld.

‘Wed el Melleh.’

‘En wat betekent dat?’

‘Zoutrivier, immers. Want het water komt uit verschillende beken, maar vooral uit de bron van Aïn Kebiera, tegen de helling bij Daar Fatma. Dat water komt op die plek uit de grond. Maar eerst stroomt het door grotten onder de aarde. In die grotten zit allemaal zout voor de *dzjenoen*, om handel mee te drijven in hun land. Wij kunnen ze niet zien, maar God weet alles. En daarom is het water zout.’

‘Precies, dus zo’n naam als Wed el Melleh betekent iets.’ Dit maakt het beslist veel duidelijker. *Stroomt langs de zoutdepôts van handelsgeesten*. Lieve God.

‘En wat is de naam van de rivier hier in dit dal?’

‘Wed le Kebier.’

‘En wat betekent dat? Grote rivier, toch?’

‘Juist, Msjeu Biétr. Het is de grootste rivier hier in dit land. Pas de Medzjerda is groter, maar die is te ver weg. Die telt niet. Dat is al een ander land.’ Kon het provincialer? De Medzjerda lag vijftig kilometer naar het zuiden, nog ruimschoots in de Republiek Tunesië.

‘Prima. Dat zijn namen in het landschap, gewoon namen, maar die ook nog iets betekenen. Je kunt die betekenis omschrijven — ik bedoel, andere woorden gebruiken en toch hetzelfde zeggen. Meestal denk je niet aan de betekenis van die naam. Je gebruikt hem gewoon. Je zegt: Wed el Melleh, of Wed le Kebier, zonder steeds te denken aan zout of aan

hoeveel water er in die rivier zit. Zo is het toch? En je zegt: Mabroeka, geef me dit of dat. Was deze handdoek. Mabroeka, kook koeskoes. Mabroeka, kom hier bij me zitten.’ Pieter zag Hesnawi’s gezicht verstarren. ‘Ik bedoel niet onze Tante Mabroeka, maar een of andere Mabroeka met wie je getrouwd bent bij voorbeeld. Je denkt in ieder geval niet steeds “*Vrouw die gezegend is, was deze handdoek*”, enzovoorts.’

Hesnawi’s gezicht nam een uitdrukking aan van opperste wanhoop, maar Pieter weigerde het betoog af te breken. De betekenis van de plaatsnaam Karammel — al zou het het laatste, het enige veldwerkmateriaal zijn dat hij hier verzamelde in dit dorp van mist en regen en diarree en in zout handelende geesten en tolken die geen Frans kennen. En informanten die het wel kennen. *Oui oui, Monsieur Bitre. Très bien. Le cinquième. Chemies. Merci.* Het interview liep volkomen uit de hand, op deze manier. Maar hoe kon je in godsnaam heiligdommen onderzoeken, en geloofssystemen, en relaties tussen ritueel, symboliek en alledaagse werkelijkheid — allemaal zaken waarin taal doorslaggevend was — als die stommeling nog niet eens de betekenis kon aangeven van een eenvoudige plaatsnaam.

‘Ik vraag vergeving, maar ik weet nu echt niet meer waar het over gaat of wat je bedoelt. We waren begonnen met Karammel. Toen gingen we opeens over op Mabroeka, een vrouw die we niet kennen. Tenminste, je zegt dat het een andere Mabroeka is, niet de vrouw van Aïesa. Toen naar de Wed el Melleh. En de Wed le Kebier. Nu weer naar die Mabroeka. Als je vragen wilt stellen moet je ze kort maken, en duidelijk. Zodat ik ze kan vertalen in goed Arabisch. Of als ik het zelf weet, kan ik je het antwoord geven in goed Frans.’

Dat was helemaal een gotspe. Goed Frans.

‘Nou Hesnawi, op jouw Frans is nog wel het een en ander af te dingen. Ik heb geleerd hoe je iemand moet interviewen. Maar als je dan een tolk hebt die nog niet eens begrijpt dat namen, eigennamen, een lexicale betekenis kunnen hebben naast het gebruik dat je ervan maakt eenvoudigweg ter

hoofdstuk 4

identificatie van een specifieke persoon of een specifieke zaak, ook al is de betekenis misschien tot een cliché afgesleten, latent geworden — nou ja, wat moet je dan. Wat blijft er dan nog van je interviews over?’

Pieter sprak luid en boos. Hij beseftte wel dat hij nu helemaal de greep kwijtraakte. Lexicaal, specifiek, identificatie, latent. Wat had het voor zin de tolk met zulke woorden om de oren te slaan. Wie haalde Pieter hier nu weer uit. Regelrecht uit zijn natte kleren en doorweekte schoenen. De schroeiplek van mierzoete, maar veel te sterke thee weer weg uit zijn slokdarm. De gaten die de diarree van die ochtend in zijn lichaam had geslagen, weer geheeld en opgevuld, na een kruidenbad, en dan Frans eten, *mooie* wijn, calvados toe, sigaar, koffie. Soepele vrijetijdskleding. Taxi, paraplu. Overjas overbodig want de taxi stopte vlak voor het restaurant en de schouwburg. Of misschien regende het wel niet eens.

Onzin. Alsof hij vaker dan eens per jaar op die manier uitging. Met wie dan wel. Karin zeker! Mabroeka kom hier bij me zitten. Mabroeka kom met me vrijen. *Bie sfè. Iesfiek.*

Hij zag zich straks al een systeemkaart invullen:

Karammel — toponym, betek. = ? Zoutdepôts van handelsgeesten?

‘Hesnawi, we kunnen dit beter thuis verder uitzoeken, als wij alleen zijn en ik mijn aantekeningen uitwerk. Dan hoeft het nu geen tijd te kosten. Ga maar door met je verhaal.’

Hesnawi was opgelucht, maar wenste kennelijk niet als vertaalautomaat gebruikt te worden. Hij maakte duidelijk dat het hem erg moeilijk zou vallen zich Amm’ Salahs woorden nu nog te herinneren.

Maar nadat Pieter hem verder gesust had, veinzend alle begrip te hebben voor de moeilijkheden van een tolk in de eerste onderzoeksfase, vond Hesnawi moeiteloos de draad van

zijn verhaal terug.

HOOFDSTUK 5

‘Dus Amm’ Salah zei dat hier in Karammel de heilige Sidi Mehemmed erg gerespecteerd wordt. Meer dan waar ook in dit dal. Maar dat wil niet zeggen dat Amm’ Salah de hele dag tijd heeft voor de mensen daarboven. Hij zit hier rustig met zijn eigen huizen om zich heen, zijn familie. Hij heeft bijna zijn eigen dorp, en in ieder geval hebben ze hun *raqoeba*, hun mannenvergadering.’

‘Waar dan?’ vroeg Pieter verrast. Was Karammel dan in een afsplitsingsproces verwickeld (*fissie* — een bekend thema in de antropologie van verwantschap en vestigingspatronen), als zelfstandige sociale groep ten opzichte van de centrale dorpsgemeenschap iets hoger op de helling, waar de winkel van Thiëb, de mannenvergadering dus, en het heiligdom van Sidi Mehemmed waren? ‘Waar is die eh, *raqoeba* dan.’

‘Heb je dan niet gezien waar Amm’ Salah stond toen wij het erf opkwamen? Op een heel kleine heuvel, helemaal leeg, zonder planten of iets. Nog geen twintig stappen van deze huizen af. Dat is toch duidelijk een *raqoeba*. Elke avond komen de mannen van Karammel daar bij elkaar. Om te praten en thee te zetten. Vanaf die plek kun je alle heiligdommen zien: Sidi Mehemmed op de heuvel, en Sidi Boekasbaja, en dan de mezara hier.’

Zonder zijn zin af te maken wendde hij zich tot Boernoeria. Haar antwoord was kort. Hesnawi ging verder.

‘...de mezara hier. Die heet gewoon Mezara Aïn Rammel, want zo heet de bron: Aïn Rammel. Zij is als de Mevrouw van de bron, snap je.’

Salah had het gesprek gevolgd en mengde zich erin, in het Arabisch. Hij wees naar het zuiden, in de richting waar zich de hoge heuvel bevond met daarop het huis met de rode pannen.

‘*Oe Sidi Boekasbaja le Kebier!*’ zei hij met grote nadruk. ‘En ook Sidi Boekasbaja de Grote,’ er een hele stroom woorden

aan toevoegend waarvan de betekenis Pieter ontging. Waren er meer Boekasbaja's, net zoals er twee qoebba's waren voor de heilige Sidi Mehemmed, en bovendien nog een hut? En lag die andere, de Grote zogenaamd, dan de kant van dat eenzame huis op? Pieter keek vragend naar Hesnawi.

'Amm' Salah zegt: er is één heel belangrijke heilige die je vanaf de raqoeba van Karammel kunt zien. Sidi Boekasbaja le Kebier. Het heiligdom dat wij gezien hebben, met de begraafplaats, is maar klein. Maar de echte Boekasbaja, die ligt achter het huis van Rachmani, de neef van de sjech. Je kunt hem hiervandaan zien, aan de achterkant van dat huis.

'En verder is er de mezara aan de overkant van de Wed, niet ver van de bushalte. Daar is de ontginning van Hamoeda bel-Ahsien. Die mezara daar is eigenlijk een kind van de mezara Aïn Rammel. Want het is dezelfde familie, Hamoeda en Salah ben Chemies.'

Salah knikte weer en begon een lang verhaal, dat Hesnawi na enige minuten onderbrak om enthousiast te vertalen.

'Dit is precies wat we zoeken! Volgens Salah ben Chemies is het hele dorp verdeeld in twee grote namen. De Arfawia, die wonen hier, bij de Wed. Het is hun land hier. En niet alleen hier! Want de Arfawia zijn ook de belangrijkste familie in het dal van Sidi Amara. Zelfs mijn eigen familie, wij staan geschreven als Arfawia.'

Hij onderbrak zijn vertaling om uit de binnenzak van zijn regenjas een etui van doorzichtig plastic te pakken, waarin zich een veelheid van papieren in allerlei verschoten kleuren bevond. Hij trok er een verfromfaaid identiteitsbewijs uit. Het stond er duidelijk, in zowel Frans als Arabisch schrift — onleesbaar voor Hesnawi en waarschijnlijk ook voor Salah ben Chemies, maar niet voor Pieter: '*Hasnaoui bin Tahar Arfaoui douar Mhamdiya cheikhat Atatfa.*'

'Arfawi,' zei Salah ben Chemies, triomfantelijk, '*Arfawi horr.*'

'Arfawi,' zuchtten de beide vrouwen vanaf hun jutezakken smachtend, alsof Hesnawi's lijnrechte afstamming van de

hoofdstuk 5

profeet Mohammed nu een onbetwistbaar feit was. Hesnawi was zichtbaar trots op zoveel erkenning, in het huis van de man die beschouwd werd als de leider van de Arfawi clan in de vallei van Sidi Mehemmed. De nadruk op clans, die hele valleien en zelfs verscheidene valleien zouden omvatten, was nieuw voor Pieter. Tijdens de weken met Hesnawi in Aïn Draham had hij er niets over gehoord, en in de literatuur over het gebied was slechts sprake van hele stammen, zoals de Seloel en de Atatfa — namen die na de vestiging van het Franse gezag waren overgegaan op de kleinste koloniale bestuurseenheden, de sjeikdommen.

‘Ga verder, Hesnawi. Straks als we thuis zijn moet je me alles vertellen over wat jij, als Arfawi, weet van die clans, ik bedoel van die grote familie zoals de Arfawia. Dat is heel belangrijk, en omdat je er zelf bijhoort ben je een belangrijke informant voor mij.’ Lijmen, dacht Pieter. ‘Maar nu eerst even het verhaal van Amm’ Salah.’ Hesnawi knikte trouw en vervolgde zijn vertaling.

‘Dus van hier tot ver voorbij Sidi Amara, in feite tot aan Aïn Kebiera en Habbesj Karesj en Bleidia, in de vallei van Sjihèda, en mijn dorp Mehamdia, en dan langs de Wed el Melleh en de Wed le Kebier, langs het dorp Fieth el Missai daar achter het land van Aïesa,’ hij wees naar het zuiden en zuidoosten, ‘en dan hier langs Karammel en verder tot aan Tra’eia — dat is allemaal het land van de Arfawia. Daarboven wonen de Zeghaidia — de familie van Thiëb en van de sjeich. En Rachmani. En daar weer boven, bijna aan de top van Aïn Felloes, wonen de Maizia — zonen van Boemèza, eigenlijk ook Zeghaidia. De Maizia zitten ook nog een beetje in Sjihèda, maar dat is in de eerste plaats Zeghaidia.’

‘Van wie stammen de Arfawia dan af, Hesnawi? En de Zeghaidia?’ Pieter deed zijn best de Arabische namen goed uit te spreken.

‘*Zeghaidia*’, corrigeerde Hesnawi desondanks. ‘De Arfawia komen allemaal van onze grootvader Arfa,’ vervolgde hij trots, terwijl hij Salah aankeek. Deze begon al te spreken, terwijl

Hesnawi er nog aan toevoegde: ‘en de Zeghaidia zijn de zonen van Zaghdoed. Maar ze zeggen dat Zaghdoed en Arfa misschien broers waren.’ Salah viel zichzelf in de rede om Hesnawi’s laatste bewering met onverwachte stelligheid te bestrijden.

‘Volgens Amm’ Salah,’ lichtte Hesnawi toe, ‘is het niet waar dat Arfa en Zaghdoed broers waren. Waarlijk niet. Arfa was de eerste naam hier. Zijn zonen woonden hier voordat de zonen van Zaghdoed kwamen. Maar ik laat hem nu eerst uitspreken’.

Toen Salah klaar was met zijn monoloog, begon Hesnawi te vertalen.

‘Dit verhaal heb ik ook gehoord van de leider van de Arfawia in Aïn Kebiera. Van *sjawsj* Boechries ben Mohammed. Het is de zuivere waarheid, Msjeu Biétr. Over de zonen van Arfa:

‘Arfa had zeven zonen. Hun namen weten we niet meer, maar een van hen was Metenni, de grootvader van Salah ben Chemies. Arfa was al een oude man. Op een dag stierf hij. Toen kwamen zijn zeven zonen bijeen. Want wat moesten zij gaan doen nu hun vader dood was? Zij spraken lang met elkaar. Ten slotte besloten zij: wij gaan door het land trekken.’

‘Is het niet bekend waar zij vandaan kwamen, Hesnawi?’ Want Pieter had Salah plaatsnamen horen noemen die onvertaald bleven: *el Maghreb*, *Seqiët el Hamra*; ook had Salah naar het westen had gewezen.

‘Dat was ik bijna vergeten. Ze woonden misschien in Seqiët el Hamra. Dat is heel ver naar het westen, bij een grote rivier.’ Pieter kende een rivier en landstreek van die naam in Mauretanië. ‘Dat is het land van de heiligen. Heel veel heiligen zijn daar vandaan gekomen. Daar wonen ook de Sjariefs. Zonen van onze Profeet Mohammed.’

‘Was Arfa ook een Sjarief, volgens Amm’ Salah?’

Hesnawi vroeg het Salah, maar deze dacht van niet.

‘In ieder geval waren Arfa en zijn zonen echte moslims, zij werkten met God en deden de salaát. Ze woonden daar in Seqiët el Hamra, maar Salah gelooft dat zij vroeger uit het land van de profeet zelf gekomen waren, uit Mekka.’

hoofdstuk 5

‘In Arabië?’

‘Dat zal wel. Of in Saoedia, dat is ook die kant op. Maar het is allemaal lang geleden, we weten het niet meer zo goed. De mensen van vroeger zijn dood. In ieder geval, Arfa was dood en zijn zonen wilden verder trekken, met zeven. Op een dag liepen ze door een land waar helemaal niets was. Ze hadden honger. Gelukkig ving één van hen een *hezjla*, jij zegt dat dat een patrijs is — een soort vogel in ieder geval. Ze waren moe na een dag lopen. Ze maakten een vuur. Zes broers gingen vast een beetje slapen, en één bakte de — patrijs boven het vuur. De honger deed heel erge pijn in zijn buik. Toen kon hij niet meer wachten. Hij at de kop op. Toen de broers wakker werden en de *hezjla* wilden gaan opeten, was de kop weg. “Onze broer,” vroegen ze, “waar is de kop? God heeft de *hezjla* gemaakt met kop en al. Maar wij zien de kop niet! Waar is hij?” De broer die de vogel gebakken had durfde niets te zeggen. Hij zei maar: “De kop is in het vuur verbrand.” Zonder nog iets te zeggen aten de broers de vogel op. Zij gingen weer slapen. De volgende ochtend praatten ze onder elkaar. Wat moesten ze doen? Ze dachten: het vertrouwen tussen ons is nu op. Zo konden zij niet verder met zeven. Ze hadden wandelstokken, net als jij en ik. Voor op te steunen bij hun tochten over de bergen en door de rivieren. Of als er een slang was. Of een wilde hond. Ze spraken af: we gooien de stokken in de lucht. Ieder moest in zijn eentje verder trekken, de kant op die zijn wandelstok aanwees. Dat deden ze. Daarom vind je vandaag de Arfawia overal, waarlijk overal, Msjeu Bietr. Hier in de bergen, maar ook in Algerije. En zelfs veel verder naar het westen, en in Miesr, en in Sjem. Maar als ze elkaar tegenkomen, hebben ze een speciaal woord. Om van elkaar te weten dat zij Arfawi zijn, zonen van Arfa. Ze buigen hun hoofden naar elkaar toe en zeggen, heel zacht: “De kop is in het vuur verbrand.” En dan kussen ze elkaar, als broers, zonen van dezelfde vader.’

Hesnawi had het verhaal zo langzaam vertaald dat Pieter het gemakkelijk kon opschrijven. Hij vroeg zich af of de Zeghaidia

ook een clanmythe hadden. Wat was de betekenis van dit soort verhalen? Wat deed die patrijs nu weer in dit verhaal? In het verhaal dat hij de dag tevoren over Sidi Mehemmed en Sidi Sliema had gehoord, kwamen ook al patrijzen voor, die op de schouders van de herder gingen zitten als hij bij zijn kudde zat te suffen.

‘Hesnawi, toen die broers door het land trokken, hadden ze toen soms vee? En Arfa, de hoogste voorouder, is dat geen heilige? Heeft hij niet ergens een heiligdom?’

Hesnawi vertaalde deze vragen voor Salah.

‘De mensen van vroeger hebben niets gezegd van vee. Later, ja, toen hadden de Arfawia juist heel veel vee, en paarden, ze waren de rijkste en sterkste familie. Zij reden overal door het land om belasting te ontvangen. De mensen waren toen bang voor de Arfawia. Wie kon zeggen dat hij zuiver Arfawi bloed had (*‘Arfawi horr, Msjeu Bietr!’*), voor hem had iedereen angst en respect. Maar over de eerste tijd hebben wij alleen dit verhaal. Het is verschrikkelijk lang geleden, misschien wel de tijd van de Profeet zelf. Arfa was een goed mens, die rechtdoor liep en met God werkte. Maar een echte heilige, nee, dat denkt hij niet.’

Salah voegde hier een nieuwe uitzetting aan toe.

‘Wie een heilige is of niet,’ vertaalde Hesnawi, ‘dat is niet aan ons mensen om te zeggen. God ziet alles. Sommige heiligen zijn heel mooi, met een prachtige qoebba en een kist met geld en vlaggen en een heel groot feest, de mensen komen uit het hele land. Andere heiligen zitten helemaal alleen op een heuvel, in wind en regen, niemand ziet ze of weet dat ze een heilige zijn. God zendt zijn baraka aan wie hij wil. Maar de heiligen hebben dingen voor te tonen wie zij zijn. Zij kunnen dingen die gewone mensen niet kunnen. Denk je dat een herder bij zijn kudde kon zitten slapen zonder dat de beesten in gevaar kwamen of wegtraakten? Dat kon alleen omdat Sidi Mehemmed een heilige was. Door zijn baraka. Of vaak hebben ze ronde stenen kogels. Die laten ze aan de mensen zien als ze in een nieuw land aankomen, en zo weten de mensen dat het een

hoofdstuk 5

heilige is. As die heilige gestorven is, begraven ze hem en maken een heiligdom op het graf.’

Salah ben Chemies had nooit gehoord over stenen kogels of wonderen, met betrekking tot Arfa. Wel heette de bergrug aan de overkant van de Wed, de westelijke dalwand dus waar de asfaltweg liep, vanouds *Raqoebat’ Arfa*: de heuvel, of mannenvergadering, van Arfa. ‘Want hoewel ze over de hele wereld uitgestrooid zijn, wonen de meeste Arfawia hier. Dit is hun land.’

‘Dus die heiligen hadden stenen kogels als bewijs van hun heiligheid. Wie had ze die dan gegeven?’

‘Die hadden ze door de baraka van God.’ Ja, dat verklaarde alles. Nog maar eens proberen.

‘Hesnawi, luister. Wij zijn vanmiddag langs het heiligdom van Boekasbaja gekomen. We hebben de heilige gegroet en in zijn heiligdom gekeken. We hebben plantenresten gezien, en kurkplaten, en mosba’s, en tassa’s, en pakjes met wierook en kaarsen.’ Salah knikte ten teken dat hij het kon volgen, zelfs in het Frans. ‘Maar een stenen kogel hebben we niet gezien.’

Salah lachte vol begrip, maar wachtte op Hesnawi’s Arabische vertaling van Pieters vraag voor hij op dit punt inging.

‘*Seghera! Wilda!* “Het is maar een kleintje, een jonkie, dat heiligdom.” Het is de zoon van de echte Sidi Boekasbaja, en die woont bij het huis van Rachmani, op de heuvel. Vroeger, als de mensen een heiligdom ver vonden, bij voorbeeld ze maakten ergens nieuwe akkers of gingen hun vee op een andere plaats hoeden — dan namen ze uit het heiligdom de botten van hun heilige, of een mosba, of een tassa, of een beetje aarde. Die dingen brachten ze naar die andere plaats, dichterbij. Want wat je uit een heiligdom haalt is vol baraka. En dan bouwden ze op die nieuwe plaats een nieuw heiligdom voor dezelfde heilige, met dezelfde naam. Boven op de mosba of tassa of het beetje aarde. Ze zeiden dan: “Dit is de zoon, *el wilda*,” en tegen heiligdom nummer-één zeiden ze: “Dit is de vader, *le kebier*”. Zo is het met Sidi Boekasbaja ook gegaan.

‘Maar als je de heiligdommen gaat bezoeken, dan moet je ze allemaal bezoeken. Je mag er niet één vergeten. De vader wordt kwaad als je alleen de zoon bezoekt. Dan slaat hij je met ziekte. Of hij komt in je droom, om te klagen. En de zoon wordt ook kwaad als je alleen de vader bezoekt. Dan kun je een kip gaan slachten of een geit, of een schaap, of zelfs een hele koe, om het goed te maken. Vooral Sidi Boekasbaja, dat is een kwaai. Die is niet zo gemakkelijk als Sidi Mehemmed. Sidi Boekasbaja eist het volle respect.

‘Jullie hebben vandaag de kleine Boekasbaja gezien, de zoon. Maar de echte Sidi Boekasbaja, le Kebier, die is achter het huis van Rachmani. En daar, in dat heiligdom, zijn waarlijk twee stenen kogels. Want Boekasbaja is een grote heilige.’ En Salahs gezicht drukte opeens ontzag en angst uit.

De vrouwen hadden het laatste deel van het gesprek ademloos gevolgd. Toen Salah de luister en veeleisendheid van Boekasbaja beschreef, riepen ze uit ‘*Oelie salah*,’ ‘een machtig heilige’, en maakten ze harde schrille keelgeluiden, waartoe ze hun rechterhand, tot een vuist toegevouwen, aan de duimzijde op hun lippen zetten. Het geluid scheurde door de donkere hut, alsof een grote versterkerinstallatie bij het uittesten opeens ging rondzingen. Pieter schrok, en zijn balpen sprong uit zijn door het schrijven verkrampte vingers. Hesnawi pakte de pen op, schudde de kruimels leem eraf, stak hem Pieter toe, en glimlachte.

‘Het gaat goed met ons werk vandaag, niet waar, Msjeu Bietr?’

Pieter knikte. Hij was onder de indruk. De eerste dag in het dorp was slecht begonnen met diarree en regen, maar nu stootten ze door tot de rotsbodem: de Arfawi mythe, de veelheid van gelijknamige heiligdommen die uit elkaar waren ontstaan, de duidelijke relatie met de ontwikkeling van sociale groepen waarvan de heiligen een soort patroons of maskottes leken te zijn, de recalcitrante kracht van Boekasbaja — een heilige onder-dog? — en de schrille, woordenloze loftuitingen van de vrouwen. De zwarte gedaante in de hoek van zijn

hoofdstuk 5

bewustzijn werd allengs reëler en kwam dichterbij. Een etmaal geleden waren ze nog maar in het dorp aangekomen.

Nu een goede vraag bedenken.

‘Hesnawi, dat brengt me op een idee.’ Tijd winnen. Welk idee. Gelukkig, daar was er een. ‘Hebben ze misschien de twee heiligdommen van Sidi Mehemmed ook zo gevormd, door relikwieën — ik bedoel door mosba’s en tassa’s of beenderen of aarde of zo — mee te nemen van de heuvel naar de plek daar bij de winkel van Thiëb? En hoe lang geleden hebben ze het heiligdom van Sidi Boekasbaja hier in Karammel gebouwd? Weet Salah dat soms?’

Hesnawi vertaalde de ingewikkelde vraag prompt, en Salah antwoordde uitvoerig.

‘Hij weet het niet, Msjeu Biétr. Hij zegt: toen hij werd geboren, vond hij de heiligdommen Boekasbaja precies zoals nu. Alleen begroeven de mensen toen nog bij Boekasbaja el Wilda. Precies zoals ik zei, vanochtend. Nu niet meer. Nu gaat iedere dode naar Sidi Mehemmed le Kebier. Ook heeft Salah de heiligdommen voor Sidi Mehemmed altijd zo gezien als ze vandaag zijn.

‘Wel weet hij van een andere keer dat een heiligdom op die manier gemaakt is, op kleine dingen met baraka uit een ander heiligdom. Vroeger hadden de Arfawia heel het gebied hier langs de Wed. Alles, ook het land van Rachmani, daar bij de heuvel, en ook het land aan de overkant van de rivier. Het was allemaal van ons. Er was een heel dorp hier, van de Metenia, de zonen van Metenni ben Arfa. Ze hoedden hun vee bij de rivier en in de bergen, ook op de Raqoebat’ Arfa. Bij de rivier hadden ze grote bergen hout, *merdoema*, voor houtskool te maken. Na een tijd vonden sommige mensen het dorp te groot, en die gingen aan de overkant van de Wed wonen. Toen hebben ze daar een nieuw dorp gemaakt. En omdat een dorp onmogelijk is zonder heiligdom, hebben ze toen wat dingen uit de mezara van Aïn Rammel genomen. Daarmee hebben ze aan de overkant een nieuwe mezara gebouwd. We zijn daar gisteren langs gekomen, maar we wisten niet dat er een

heiligdom was, we hebben niet gezocht.’

‘Wonen daar nu geen mensen meer?’

‘Hoe zo? Hamoeda bel-Ahsien woont daar immers. Hij is een neef van Amm’ Salah hier. Hij is van de familie die aan de overkant ging wonen. Salahs familie heeft altijd aan deze kant gewoond, in Karammel. Hamoeda komt trouwens terug bij onze familie, bij het land van Aïesa, want zijn vrouw is een dochter van Chelti Mbroeka.’

‘Ken jij hem? Hamoeda, bedoel ik.’

‘Ik heb hem gezien op de markt, in Aïn Draham.’ Hesnawi boog over naar Pieters oor. Fluisterend, loerend of Salah niet kon horen wat hij zei, voegde hij eraan toe: ‘Het is geen goed mens, Msjeu Bietr. Hij woont daar alleen met zijn vrouw en de zwijnen in het bos. Kinderen heeft hij niet. Hamoeda is jarenlang in Tunis geweest, zijn moeder is zelfs een Française. Hij kent ook wat Frans. Maar iedereen veracht hem.’

Hesnawi’s onthullingen over Hamoeda klonken als een echo van het eerste vertrouwelijke gesprek dat Pieter met zijn tolk had gehad. Deze kon ook geen kinderen krijgen, en zijn Frans had hij opgepikt in Tunis, waar hij een jaar of tien had gewoond. Voelde Hesnawi zich door Hamoeda bedreigd in zijn baantje als tolk? Misschien wel terecht. Hamoeda’s aanzien zou groter kunnen zijn dan Hesnawi voorgaf. En dan zou een inwoner van dit dal, zwager nog wel van Pieters huisbaas, niet zo’n slechte keuze zijn. Waarom had de sjech in de voorbereidende besprekingen niet op Hamoeda gewezen? Wat wist Hesnawi van de plaatselijke verhoudingen in het dal van Sidi Mehemmed? Hoewel zijn eigen dorp hier maar anderhalf uur gaans vandaan lag — een afstand waar de bergbewoners hun hand niet voor omdraiden — was Hesnawi nog maar zelden in Sidi Mehemmed geweest. Zijn aarzeling, die ochtend, om het dorp binnen te lopen en aan de interviews te beginnen was Pieter niet ontgaan. Dat ze nu in deze donkere hut zaten en een goed interview hadden, kwam alleen doordat Hesnawi zich met Salah ben Chemies kon identificeren als lid van de Arfawi clan. *De kop is in het vuur verbrand.* Zouden die twee

hoofdstuk 5

werkelijk een paar weken tevoren, onder het tentzeil van een theekraam op de markt in Aïn Draham, de hoofden naar elkaar toegebogen hebben en het Arfawi wachtwoord hebben uitgewisseld? Trouwens, nu iemands clanlidmaatschap kennelijk op zijn identiteitsbewijs vermeld stond had een geheim wachtwoord geen zin meer. In ieder geval, het zou interessant zijn met Hamoeda kennis te maken.

Pieter keek naar Hesnawi's gezicht, dat in de donkere hut nog dieper bruin leek dan het toch al was. *De kop is in het vuur verbrand*. Hesnawi was een ongeletterde opschepper; zonder hem zou het onderzoek veel beter gaan.

Zonder enig vermoeden van de vlucht die Pieters gedachten hadden genomen, bouwde Hesnawi ijverig verder aan het interview.

'Msjeu Bietr, er is hier een voorstel van Amm' Salah. Hij zegt: "Je kunt niet praten over de families en over de mensen van vroeger, als je niet eerst goed weet wie de broer is van wie, wie de zoon van wie, enzovoorts. Dan kun je bij voorbeeld zien hoe Hamoeda en zijn familie terugkomt bij de familie van Salah ben Chemies. Je begrijpt dan ook wie de mensen waren die toen in het dorp aan de rivier woonden, de Meteinia."'

Pieter schortte zijn agressie jegens Hesnawi even op. Genealogieën, de droom van elke antropoloog. Hij had enige weken tevoren al getracht Hesnawi's eigen genealogie op te nemen, maar was gestrand op diens geringe kennis. Tijdens zijn jarenlang verblijf in Tunis hadden zijn neven zijn land ingepikt; van arren moede was hij in het dorp van zijn moeder gaan wonen en daar getrouwd met zijn moedersbroersdochter. Hesnawi kende de familie van zijn moeder en zijn vrouw veel beter dan die van zijn vader — teleurstellend vanuit een onderzoeksstandpunt, want de antropologie van Arabische samenlevingen was alleen maar geïnteresseerd in de mannelijke afstammingslijn. Maar ondanks de hiaten in zijn eigen kennis was Hesnawi Pieters obsessie duidelijk geworden voor lange reeksen namen van verwanten, met gegevens over hoe ze onderling verwant waren en waar ze gewoond hadden.

Later, met El Hedi ben Hassoena, hadden zij zeer uitvoerige genealogieën opgetekend. Trots had Pieter, na een avond uitwerken, Hesnawi het grote vel papier getoond waarop de stamboom van El Hedi tot in vijf generaties volledig stond afgebeeld. De tolk had beleefd en voorzichtig gereageerd. Hij had de namen in het diagram niet kunnen lezen, evenmin als El Hedi trouwens, die de volgende dag terugkwam voor een meer op de heiligenverering gericht interview. De informant was verbluft toen Pieter hem, turend op de genealogie, feilloos de vader, grootvader, overgrootvader en bet-overgrootvader kon opsommen van een verre verwant die toevallig in het gesprek genoemd werd. De onderliggende informatie was uiteraard van El Hedi afkomstig, maar deze had de gevraagde afstammingsketen zelf niet paraat. Pieter had genoten van het goochelaarseffect dat hij kon oproepen. *Alle menselijke betrekkingen in het Noordafrikaanse cultuurgebied worden teruggebracht tot afstamming van vader op zoon: grondbezit, het vestigingspatroon, huwelijksrelaties (waarin het vadersbroedersdochtershuwelijk het — zelden bereikte — ideaal is), samenwerking in de landbouw en veeteelt, politieke en religieuze structuren. In het licht van dit agnatische ideaal wordt vaak de kennis over feitelijke, afwijkende genealogische verhoudingen onderdrukt, tot na enige generaties geen der bewoners meer de werkelijke historische verscheidenheid van verwantengroepen, ieder met hun eigen vestigingsgeschiedenis ter plaatse, kan aangeven.* Pieter had de eerste door hem zelf in het veld verzamelde genealogie op de wand geprikt van het kamertje dat hij in Ain Draham gehuurd had. Hij keek er af en toe naar, alsof de wirwar van horizontale en verticale lijnen, rondjes (voor vrouwen) en driehoekjes (voor mannen) bij uitstek zin en betekenis aan zijn onderzoek moesten geven. Waaraan anders kon hij voorlopig enig houvast ontnemen, dan aan de kunstgrepen die hij uit boeken en colleges had geleerd. Het diagram leek sprekend op de prachtige uitvouwbladen achter in de wetenschappelijke werken waarover hij de afgelopen jaren tentamen had gedaan. En hij had genoten van

hoofdstuk 5

zijn herhaalde gang naar de kleine boekhandel in Aïn Draham, eerst voor steeds grotere vellen papier, toen weer voor een liniaal en viltstiften, en ten slotte om een nietmachine, om het geheel zo overzichtelijk en indrukwekkend mogelijk vorm te kunnen geven. Het was wel spijtig dat El Hedi ben Hassoena ergens in het dal van Sidi Amara woonde, een uur gaans van Sidi Mehemed; zijn genealogie leek nauwelijks aanknopingspunten te bieden met de verwantschappelijke verhoudingen in het dal waarop Pieters onderzoek zich zou toespitsen.

Salah ben Chemies toonde zich een ideale informant, ook voor het verzamelen van genealogieën. Zonder in de war te raken stond hij erop dat Pieter en Hesnawi iedere generatie stelselmatig en uitputtend afwerkten alvorens aan een voorgaande generatie te beginnen.

‘*Salah ben Chemies ben Mohammed ben Salah ben Metenni ben*’ — op dit punt was er een aarzeling, alsof de sprong die nu genomen moest worden niet ging over één generatie van vijftig of dertig jaar, maar over een onbepaald aantal generaties, en daarom een flinke aanloop behoefde. ‘*Ben Arfa, Arfawi,*’ bracht Salah er ten slotte, opgelucht, uit.

Was Arfa wel echt de vader van Metenni? Of was hij zo’n mythische clanvoorvader uit de literatuur, aan wiens naam naar willekeur beter gekende, recente afstammingsketens werden vastgeknoopt zonder enige historische grond?

‘Wie waren de kinderen van Metenni.’ Zeker, Salah ben Metenni, maar wie nog meer? Salah diepte de namen uit zijn geheugen op. Van alle zonen werd gevraagd waar ze gewoond hadden, met welke vrouwen uit welke dorpen ze getrouwd waren en wie hun kinderen waren geweest. Daarna werden de dochters stelselmatig afgewerkt. Pieter raakte uitgeput onder de stortvloed van tientallen, honderden namen van personen en plaatsen. Vele eigennamen hoorde hij voor het eerst, en omdat hij geen der aanwezigen kon vragen ze in het Arabisch op te schrijven, moest hij steeds weer een eigen spelling voor ze bedenken. Het duizelde hem. Hesnawi en Salah echter leken te

genieten van het routinematige van dit type interview, met steeds dezelfde eenvoudige vragen ('zoon van wie? waar woonde hij? met wie gehuwd? uit welk dorp? volgende!'). Als Pieter voor bepaalde zijtakken vergat dóór te vragen, maakte de tolk hem daarop attent. Zij rustten niet voor ze eindelijk op de top, bij Arfa met zijn zeven zonen waren aangekomen. 'Akahoe,' zuchtte Salah opgelucht. 'Klaar.'

Opeens herinnerde Pieter zich dat hij sigaretten bij zich had om aan informanten uit te delen. Als ooit een informant iets verdiend had, dan Salah wel.

Salah rookte niet. Hesnawi wel. Boernoeria liet weten dat ze nog wat thee wilde maken, en of ze háár genealogie niet wilden hebben, want zij was ook een dochter van dit dorp, van een andere familie, maar toch ook Arfawi. Hesnawi wilde al enthousiast beginnen, maar Pieter kon niet meer verstouwen.

'Zeg haar maar dat we eerst in rust deze gegevens van Amm' Salah willen uitwerken, en dan komen we over een paar dagen wel terug om haar familie op te nemen. En die van Chelti Oemborka.' Want Pieter had de indruk dat die al verongelijkt zat te kijken. 'We willen eerst goed nadenken over wat Amm' Salah ons verteld heeft, anders kunnen wij straks niet de juiste vragen stellen.'

Uitstel kwam Boernoeria goed uit. 'Koell wakket,' verzekerde ze. Daarna leek het of ze Hesnawi vroeg waarom de vrouwen geen sigaret aangeboden kregen. Hesnawi en Salah schoten in de lach en wisselden wat vrolijke opmerkingen met de vrouwen. Voordat Pieter kon vragen wat er precies gezegd werd, vertaalde Hesnawi al.

'Chelti Boernoeria hier klaagt dat zij geen sigaret krijgt aangeboden. Voor een grap, natuurlijk. Ik heb haar gezegd dat we in de winkel van Thiëb zuurtjes zullen kopen, voor de vrouwen en de kinderen. De sigaretten houden we voor onszelf, voor de mannen. Want de vingers van de hand zijn niet gelijk.' En weer ging zijn linkerhand omhoog, maar dit keer stond hij, als man, aan de bevoorrechte kant; en in plaats van de grimmigheid die dit gebaar eerder die dag vergezeld had,

hoofdstuk 5

was er nu leedvermaak. ‘Ondertussen, Msjeu Bietr, kunnen we haar een sigaret geven. En Chelti Oemborka ook. Wij zijn hier ten slotte bijna in dezelfde familie’ (Salah knikte al weer: ‘*Ajla waheda,*’ beaamde hij, ‘*doeaar wahed, kief kief,*’) ‘en dan zijn de regels niet zo sterk.’

Hesnawi nam drie sigaretten uit de openstaande schoudertas. Eén stak hij er onmiddellijk achter zijn oor (wiens sigaretten zijn het nu eigenlijk, hij krijgt toch een salaris); de andere gaf hij aan de vrouwen, met een uitvoerige toespraak die hij onvertaald liet. Iedereen lachte, en Pieter lachte maar wat mee. Onderwijl bedacht hij wat hij nog naar aanleiding van de genealogieën kon vragen. Ze moesten toch nog op de thee wachten; de maaltijd ging blijkbaar niet door. Zou ook onredelijk zijn: het gesprek had nu al bijna een halve werkdag van Salah, Boernoeria en Oemborka gekost, plus thee en suiker voor twee zetsels.

‘Hesnawi, we hebben gesproken over de zeven zonen van Arfa. En over Metenni, de hoogste voorouder van de groep Arfawia hier in het dorp van Sidi Mehemmed. Misschien heb ik niet goed geluisterd, maar ik dacht dat het in het verhaal niet duidelijk was of Metenni ben Arfa nu echt een van die zeven zonen was. Is het misschien zo dat er tussen Metenni, en Arfa met zijn zeven zonen, nog een aantal generaties zitten waarvan men de namen niet weet?’

Na de plagerige toon die het gesprek had aangenomen, was de overgang te groot:

‘Ik begrijp het niet. Bedoel je dat Amm’ Salah ons niet alles heeft verteld wat hij weet? Of dat hij onwaarheid spreekt? Moet ik dat echt vragen?’

‘Nee, natuurlijk niet. Amm’ Salah is een oude man, een *kebier*, en niemand weet er meer van dan hij. Vraag hem maar of Metenni echt een zoon was die direct verwekt is door Arfa.’

‘Kijk,’ voegde Pieter hieraan toe, toen Hesnawi geen aanstalten maakte zijn vraag te vertalen, ‘van Salah ben Chemies naar Metenni zijn maar vijf generaties, ik bedoel vijf grootvaders. Hij sloeg een paar bladzijden terug in zijn

aantekenboekje en las voor. ‘Salah ben Chemies ben Mohammed ben Salah ben Metenni.’ Salahs gezicht lichtte op, en hij herhaalde de reeks namen. ‘*Oui, Monsieur Bitre, c’est ça. Merci. Merci.*’ Hij knikte weer heftig. Pieter ging door tegen Hesnawi. ‘Nou, hoeveel jaar schelen een vader en een zoon meestal? Vijfentwintig, dertig jaar, misschien veertig of vijftig jaar, maar meer niet. Snap je?’ Hesnawi liet het nog even op zich inwerken. ‘Kijk, Amm’ Salah hier is misschien vijftig of zestig jaar oud.’

‘Amm’ Salah, hoe oud bent U,’ vroeg Hesnawi meteen.

Salah stelde het antwoord uit. Hij stond op van het kistje en liep naar een verre hoek van de hut. Uit de binnenzak van een colbertjasje dat daar hing haalde hij plechtig een zelfde identiteitskaart te voorschijn als Hesnawi had laten zien. Hij sloeg het boekje open terwijl hij terugliep, maar kon er geen wijs uit worden. Hij overhandigde het document aan Hesnawi, die er, eveneens ongeletterd, gewichtig in tuurde, voor hij het aan Pieter overreikte. Na enig bladeren ontdekte deze een jaartal. 1911.

‘*Salah bin Khemis bin Mohammed Arfaoui, douar Sidi Mhammed cheikhat Atatfa,*’ las Pieter plechtig voor. Hij begreep wel dat hun gastheer op dezelfde behandeling aanspraak maakte als de tolk zoëven. Salah knikte bevestigend. ‘Dat geeft Amm’ Salah dus een leeftijd van zevenenvijftig jaar. Welnu, zijn zoon Dzijleni ben Salah is een jaar of twintig.’

‘*Vingt-et-un,*’ verklaarde Salah. ‘*Né en quarante-sept.*’

‘*Voilà.* Eenentwintig,’ zei Hesnawi, alsof zijn Franse accent beter was dan dat van Salah.

‘Goed, dat geeft ons zesendertig jaar leeftijdsverschil tussen vader en zoon. Zeg gemiddeld zelfs veertig jaar.’ Het leek hem aan de hoge kant, maar voor het beoogde doel was deze tijdsspanne nog wel bruikbaar. ‘Dus tussen Salah en zijn vader Chemies kunnen we ook zo’n jaar of veertig rekenen. Dat geeft ongeveer 1871 als geboortejaar voor Chemies. En 1831 voor Mohammed. En 1791 voor Salah. En 1751 voor Metenni. Ruim tweehonderd jaar geleden.’

hoofdstuk 5

‘Lang geleden, Msjeu Bietr. Dat was misschien wel in de tijd van de Profeet.’

‘Nee, dat was het juist niet. De Profeet Mohammed stierf in het jaar 632, dat wil zeggen meer dan elfhonderd jaar vóór Metenni geboren werd. Hoor je, Hesnawi. Elfhonderd jaar!’ Het getal op zich leek Hesnawi niet veel te zeggen. Maar hij begon te begrijpen waar Pieter heen wilde.

‘Je bedoelt, Metenni stierf lang geleden, maar de Profeet nog veel en veel langer geleden. Dus als Arfa leefde in de tijd van de Profeet, kon hij niet de vader van Metenni zijn, maar hoogstens zijn grootvader of de grootvader van de grootvader. Het lijkt wel of er namen tussen uit zijn, Msjeu Bietr.’

‘Precies! Je begrijpt het exact, Hesnawi.’ Zie je wel, dacht Pieter, het is mogelijk om iets over te krijgen. Als de sfeer maar goed is. Als je maar naar de juiste benadering zoekt, de nodige tussenstappen. Prima. ‘Vraag nu eens aan Amm’ Salah of Metenni echt regelrecht een zoon van Arfa was — of dat Arfa leefde in de tijd van de Profeet, zodat Metenni hoogstens een verre nakomeling van hem kon zijn: een zoon van een zoon van een zoon enzovoorts.’

Het stellen van deze vraag kostte Hesnawi enige tijd. Pieter leunde achterover en voelde opeens hoe uitgeput hij was. Ondanks het vuur dat Salah en Boernoeria al die tijd hadden gaande gehouden, trok er een rilling door hem heen.

Intussen hoorde hij Hesnawi goochelen met eigennamen en Arabische telwoorden. De vraag leek eerst niet tot Salah door te dringen, maar Hesnawi gaf niet op. Zijn handgebaren werden steeds heftiger en hij begon te zweren op het hoofd van zijn moeder, op dat van Sidi Mehemmed, Sidi Boekasbaja, de Profeet zelve. Ten slotte begreep Salah kennelijk wat de bedoeling was. Hij knikte weer heftig, slaakte enige uitroepen en begon uitvoerig te antwoorden.

‘Hij is het eens, Msjeu Bietr! Metenni was een zoon van Arfa, maar eigenlijk zoals wij hier zeggen: “Wij zijn de kinderen van Sidi Mehemmed,” of: “Wij zijn de kinderen van Sidi Amara”. Er zitten misschien nog een heleboel grootvaders

tussen, maar die kennen we niet. Of Arfa leefde in de tijd van de Profeet Mohammed, dat weten we niet. Maar Metenni, dat is niet zo lang geleden. Al die dingen die Amm' Salah ons vandaag verteld heeft, over een heiligdom gemaakt uit stukjes met baraka van een ander heiligdom — het is lang geleden maar men weet nog wel de grootvader die toen leefde. De vader van Amm' Salah hier, Chemies ben Mohammed, was een van de kebiërs die Boekasbaja el Wilda hebben gebouwd. En het heiligdom aan de overkant van de Wed werd gebouwd in de tijd van Mohammed, de vader van Chemies ben Mohammed. Uit wat ze van de mezara Aïn Rammel hadden meegenomen.'

Salah kwam op dit punt tussenbeide. Het heiligdom aan de overkant zou gemaakt zijn door Ali, een broer van Mohammed. Salah somde spontaan de afstammingsketen van Hamoeda bel-Ahsien op. '*Hamoeda bel-Ahsien ben Ali ben Salah ben Metenni.*' Dus ergens aan het eind van de vorige eeuw of misschien zelfs het begin van deze eeuw, dacht Pieter. Tenzij er *telescoping* was opgetreden: het kunstmatig in elkaar schuiven van genealogieën, waardoor tussenliggende generaties aan het oog worden onttrokken. Maar daarvoor leek de door Salah verschaft genealogische informatie te recent en te gedetailleerd. Hij had alle broers van Ali en Mohammed zonder aarzeling opgesomd, waarbij hij ze op de vingers van zijn twee handen had afgeteld; en het was niet het magische, onbetrouwbare getal zeven geweest, maar zes in het ene geval en vier in het andere. Ook de namen van broers die, volgens Salah, waren weggetrokken of kinderloos waren gestorven, werden keurig in de reeks genoemd — ondanks het feit dat ten aanzien van deze mensen *het geheugen van de informant niet werd gesteund door de aanwezigheid van huidige afstammelingen* die nog in de vallei van Sidi Mehemmed woonden. Het ging de goede kant op. Maar wat waren sommige van die heiligdommen dan toch ontstellend recent, ondanks de suggestie van prehistorie, van bijna eeuwigheid die ze omgaf.

hoofdstuk 5

‘Dat was een heel goede vraag, Msjeu Bietr,’ zei Hesnawi. ‘Ik heb het nu begrepen. En Amm’ Salah ook. Hij is erg blij dat jij zo diep in de dingen binnengaat. Hij zegt: “Hier is een Europeaan die naar de bergen komt. Met vragen die diep zijn, te diep, waarlijk. Een Roemi die wil weten hoe wij hier in de bergen leven. Dank je wel,” zegt hij, “merci.”’

Salah klopte zich stralend op zijn hart. Pieter deed zijn best een open gezicht te trekken en terug te lachen. Dit eerste gesprek had veel meer informatie opgeleverd dan hij verwerken kon, en hij duizelde bij de gedachte aan de vele hypothesen die eruit konden worden afgeleid. Hij begon een dankwoord te formuleren aan Salah en de twee vrouwen, waarin hij uitdrukkelijk zijn jongere broer Hesnawi betrok. Voor zover hij kon volgen vertaalde de tolk dit met uitvoerige stilistische toevoegingen. Arabesken, dacht Pieter toegeeflijk.

De thee was inmiddels klaar. Bovendien had Oemborka vier eieren gekookt. Ze legde uit dat er geen tijd was om nu een echt maal klaar te maken; bovendien hadden ze niet geweten dat er visite zou komen, zodat er geen vlees in huis was. En een maaltijd zonder vlees, dat zou beledigend zijn voor de gasten. Maar ze konden ze niet laten gaan zonder eten, vandaar deze eieren. Op een stukje krantenpapier kreeg Pieter wat grof zout uitgereikt. Hij spiedde hoe Hesnawi de eieren nuttigde. Deze pelde ze, liet de schillen zonder plichtplegingen op de grond vallen, en schrokte de dampende blauwachtige inhoud in één hap op. Pieter probeerde zijn voorbeeld te volgen, maar hij kon de eieren niet eens in zijn handen houden, zo heet waren ze nog. Hesnawi nam ze zonder te spreken van hem over, pelde ze, en eiste dat Pieter ze onmiddellijk opat.

‘Dit, Msjeu Bietr, zijn de eieren van de kippen uit het dorp. Die koop je niet in Tunis, of in Frankrijk. Alle kracht van de zaden en grassen van het dorp zit erin. De baraka van de grond van Sidi Mehemmed.’

‘*Oe Boekasbaja*,’ voegde Salah hier ernstig aan toe.

‘En van Boekasbaja. Hier word je sterk van. En het is ook een goed middel tegen de diarree.’ Hesnawi voegde Pieter een

overdreven blik van verstandhouding toe.

‘Ik zal nu nog in het Arabisch afscheid nemen, ik weet wel wat ik moet zeggen. Wat ik zo juist heb vertaald, om te bedanken, is wel goed, maar niet genoeg. En dan kunnen we gaan.’

Hij stak een lange monoloog af, die door Salah en de vrouwen kort maar vriendelijk werd beantwoord. Ze stonden op. Hesnawi pakte hun spullen bij elkaar en schikte ze in de schoudertas, die hij omhing. Hij liet Oemborka hun stokken brengen. Van haar en van Boernoeria kregen ze allebei weer een handkus. Salah begeleidde ze het erf op en langs de raqoeba, die Pieter nu duidelijk als zodanig onderkende: een kale plek van zand en leem, een meter of tien in doorsnee, met wat grote stenen om op te zitten. Hier en daar was de plek door het vele gebruik zo verweerd dat de kale rots zichtbaar was geworden. Op de raqoeba troffen ze Dzijleni ben Salah, en een drietal mannen met wie zij handen schudden maar wier namen Pieter zo gauw niet kon verstaan. Na enige ogenblikken namen ze weer afscheid en liepen door, achter Salah aan. Ter hoogte van de bron Aïn Rammel schudde ook Salah hun de hand, en keerde om. Hesnawi riep hem over zijn schouder nog allerlei groeten en zegenwensen toe. Salah riep antwoorden terug terwijl hij zijn erf opliep.

hoofdstuk 5

HOOFDSTUK 6

‘Hesnawi, zullen we daar even bij Boekasbaja gaan zitten, en overleggen wat we zullen gaan doen?’

‘Ik, ik wil niets meer doen. Ik wil een sigaret roken en naar huis. We moeten eten. Het ziet slecht voor de mensen als we nu gelijk gaan zitten.’

‘Maar ik ben doodmoe. Ik wil gewoon zitten.’

‘Moe? We hebben zo juist urenlang gezeten. Hoe kun je moe zijn!’

Het was inmiddels over vieren, en over enige uren zou het donker zijn. Het regende niet meer. Er hingen nog grijze wolken over het dal, maar nu het droog was kon je je toch al voorstellen hoe het zou zijn over een paar weken, als de regentijd voorbij was. Voor het eerst sinds hun aankomst in het dorp viel Pieter het uitbundige gezang van de vogels op. Misschien zongen ze ook wel harder nu het even droog was. Hesnawi en Pieter gingen op een paar stenen zitten, niet ver van het heiligdom Boekasbaja, dat nu weinig beklemmends meer had. Pieter gaf Hesnawi een sigaret, en stopte zelf een pijp.

‘De vogels, Msjeu Bietr, dat is het mooiste wat er is. Wij zeggen hier dat het de stemmen zijn van de boodschappers van God. Amm’ Salah is een zeer goed mens, vind je niet? Niet zoals zijn neef Hamoeda.’

‘Die ken ik nog niet. Maar ik moet toegeven dat het heel goed ging voor een eerste dag. Je hebt hard gewerkt, en we hebben aardige informatie gekregen.’ Pieter was erg moe. Hij overwoog dat ze, nu zij eenmaal in de buurt waren, moesten trachten bij het andere heiligdom van Boekasbaja te komen — het grote, dat zich achter het huis met de pannen zou bevinden. Maar hun ontbijt die ochtend had slechts bestaan uit een paar sneden uitgedroogd brood uit Aïn Draham; een goed maal leek op dit moment belangrijker dan nog weer een heiligdom.

hoofdstuk 6

‘Weet je wat, Hesnawi? Als jouw sigaret op is gaan we naar huis. Je moet maar zien wat je doet, met eten koken. We hebben nog dat vlees uit Aïn Draham. Het is koud weer geweest, ik denk dat het nog niet bedorven is. Laten we dat vlees braden en opeten met wat er van het brood over is. Jij moet ook moe zijn. En dan ga ik straks dit materiaal uitwerken, terwijl jij nog even naar de winkel gaat en daar je licht opsteekt. Lijkt je dat een goed idee?’

‘Ik ben tevreden als jij tevreden bent, Msjeu Bietr. Maar er is genoeg licht in de winkel. Thiëb heeft grote olielampen. We moeten de mensen niet dwingen met onze hulp.’

Dit antwoord verbijsterde Pieter, tot hij begreep dat Hesnawi de uitdrukking ‘je licht opsteken’ niet kende.

‘Het was goed dat wij vandaag dadelijk naar een Arfawi familie zijn gegaan,’ ging Hesnawi verder. ‘Zelfs ik, ik leer hier nog dingen die ik niet wist. *De kop is in het vuur verbrand.* Het verhaal van de zeven zonen van Arfa kende ik natuurlijk, maar niet dat woord. *De kop is in het vuur verbrand,*’ herhaalde hij peinzend.

Hij had dus niet het Arfawi wachtwoord met Salah ben Chemies uitgewisseld op de markt.

‘Het is waar wat Amm’ Salah zei. Wij Arfawia, wij zijn verstrooid over het land. Zelfs hier in dit dal van Sidi Mehemed hebben de Zeghaidia ons omheind.’ Hij wees naar het huis op de heuvel. ‘Daar, de neven van de sjech, vooral Rachmani ben Joesoef, die hebben het Arfawi land genomen, maar zij horen hier niet. Zij zijn Zeghaidia. Ik vraag me af: hoe hebben ze deze grond gekregen? Maar een deel is nog Arfawi land. Abdullah heeft me dat uitgelegd toen we in Aïn Draham alles regelden voor ons huis.’

‘Is de familie Aïesa dan ook Arfawi?’

‘Dat staat in hun identiteitsbewijs, tenminste. We kunnen het ze vragen. Ik denk niet dat ze echte Arfawia zijn. Ze wonen daar aan de rand van het dorp, net op de grens tussen Arfawia en Zeghaidia. Vroeger kwamen er soms mensen, vreemdelingen. Die vroegen aan de mensen van een dal of ze

daar konden wonen. En voor ze werken, bij voorbeeld als herders.’ Hesnawi had een ingeving. ‘Denk aan het verhaal over Sidi Mehemmed en Sidi Sliema. Zo ging dat vaak, vroeger. Sidi Mehemmed was ook zo’n herder. Hij was niet van hier. En dan, na vijf of tien jaar, zagen de eigenaars dat die vreemdeling te vertrouwen was, met goed hart — dat hij altijd rechtdoor liep. Dan wilden ze dat hij voorgoed bleef. En dan gaven ze hem bij voorbeeld hun dochter voor te trouwen. Ik denk dat het met de familie van Aïesa ook zo gegaan is. Toen ze eenmaal waren binnengekomen, als vreemden, en Arfawi vrouwen hadden, toen ging iedereen denken dat ze ook Arfawia waren. Maar dat wordt moeilijk voor ons, voor te vragen. Dat willen ze niet zeggen. Dat ze hier hebben moeten smeken om land. Maar we kunnen het Amm’ Salah vragen.’

Pieter gaf hem nog een sigaret.

‘Hesnawi, is dat land daar bij de Wed erg vruchtbaar? Of kun je beter hoger op de helling zitten?’ Hij wilde weten of de ene clan over betere gronden beschikte dan de andere. Als de Zeghaidia de Arfawia hadden overvleugeld dan zou je verwachten dat de laatsten nu op slechtere grond zaten. Maar misschien was het helemaal niet waar. Hesnawi was degene die echt klem zat in deze samenleving. Kinderloos. Genadebrood etend in het dorp van zijn moeder en zijn vrouw. Nu werkzaam bij een Europeaan, als vreemde in een hem onbekend dal. En nog Arfawi ook. Best mogelijk dat Hesnawi alleen maar zijn eigen levensgeschiedenis projecteerde op de clan waartoe hij zei te behoren.

‘Of dat land vruchtbaar is? Dat is moeilijk te zeggen. Vroeger hadden we nog veel vee. Toen was het goed bij de rivier te wonen. De koeien houden van het gras daar. En beneden is er zomer en winter genoeg water voor de beesten. Vandaag weid je de koeien aan de ene kant van de rivier, of in het bos, en morgen weer aan de overkant. Je kunt kiezen. Maar voor de bronnen is het beter hoger te zitten. In de winter, en nu in de lente, is er overal water genoeg. Je kunt zelfs water halen uit de beek.’ Hij wees op de beek van Aïn Felloes, die zich op

hoofdstuk 6

enkele tientallen meters afstand omlaag spoedde, naar de rivier toe. ‘Maar in de zomer moet je kunnen vertrouwen op een goede bron. Die niet droog valt. De meeste bronnen van de zomer liggen veel hoger op de helling. In dit dal is Aïn Rammel de laagste bron, denk ik. Dichter bij de Wed is er nergens meer een bron, onmogelijk. En ook aan de overkant, tegen die helling daar — ’ Hesnawi wees naar de dicht beboste helling waar de asfaltweg als een ijkstreep langs lag; Pieter besepte nu dat de kleine open plek die hij daar zag, met het enkele huis, recht tegenover het dorp Sidi Mehemmed, het erf en de akker van Hamoeda bel-Ahsien moest wezen. ‘ — Ik denk niet dat daar bronnen zijn. Anders woonden er wel meer mensen. Denk je dat al die mensen hier in Sidi Mehemmed blijven als ze naar de overkant konden verhuizen? Op elkaar gepakt als een bundel riet, altijd ruzie over grond en vee en tuinen, steeds weer nieuwe cactushagen voor elkaar niet te hoeven zien. Hier in de bergen houden we er niet van dicht op elkaar te wonen, Msjeu Bietr. Vroeger was dit land open, er woonden maar een paar mensen. Maar het komt door de bronnen. Ik weet niet waar de vrouw van Hamoeda haar water vandaan haalt, maar veel kan het niet zijn. Misschien net genoeg voor haar en haar man. Of niet eens,’ voegde hij er kwaadaardig aan toe, alsof een eventueel gebrek aan water Hamoeda’s kinderloosheid en laag aanzien zonder meer zou verklaren.

‘Maar als ze daar beneden woonden, bij de rivier, dan konden ze toch water uit de rivier halen?’

‘Niet voor te drinken. Rivierwater, dat is misschien goed voor de beesten te drinken te geven. Of voor de vrouwen, als ze kleren willen wassen. Maar hoe wil je uit zo’n rivierbed een kruik vullen? Het is vol stenen en zand. En de koeien lopen door het water en doen daar — iets, ik vraag vergeving.’ Hoe was het mogelijk dat lichaamsfuncties zo onnoembaar waren; Hesnawi had nota bene zelf een koe! ‘En ook de wilde zwijnen. Maar ik denk niet dat ze vlak aan de rivier woonden. Hier in de bergen wonen mensen nooit aan de rivier, maar altijd een

beetje hoger.

‘Bij de Wed, dat is het gebied van de geesten. Je laat je vrouw of je dochter daar één of twee keer water halen. Dan op een ochtend wordt ze wakker. Slap en ziek, hoofdpijn, pijn in hun buik. Je denkt, het zijn gewoon vrouwenzaken. Het gaat wel over. Maar na een paar dagen denk je: “*Moethèdhja.*”. Dan ga je naar de waarzegger, bij voorbeeld op de markt in Aïn Draham. Die zegt ook: “*Moethèdhja.*” Dat wil zeggen, je vrouw, of je dochter, heeft de ziekte van de dzjenuen gekregen. Omdat ze toevallig bij het water, in het moeras, op een dzjin heeft getrapt. Die geest was daar bij voorbeeld bezig de salaat te doen. Want je kunt ze niet zien, je weet niet waar ze zijn. Je doet het niet met opzet.’ Westermarck had al zestig jaar tevoren over de Noordafrikaanse landschapsgeesten geschreven, Pieter was vertrouwd met het algemene principe.

‘Zitten die geesten dan alleen bij de rivier?’

‘Nee, overal waar water is. Daar heb je gelijk in. Ze houden van modder. Maar bij je eigen bron, dat is iets anders. Daar kunnen ze je niet zo gauw treffen. Omdat de bron, dat is als een heiligdom. Je gedraagt je netjes tegenover de bron, met respect. Soms breng je kleine offers. Je bent een vrouw, je gaat naar de bron, en dan scheur je een reepje stof van je overkleed af. Dat maak je dan vast aan de takken boven de bron. Zoals de koorden van je schoenen, snap je? Zij houdt daarvan. De bron houdt er ook van als je altijd alleen maar water drinkt uit haar, en nooit uit een andere bron. Zodat ze je kent. Dan stuurt ze haar dzjenuen niet zo gauw op je af. En zelfs dan kun je nog ongeluk hebben. Maar de rivier, die is veel te groot. Die is niet als de Mevrouw van de bron. Bij de rivier zijn de dzjenuen wild. Ze hebben voorrang daar. Niemand die ze kan vertellen wat ze moeten doen. Ze raken je als ze dat willen.’

‘Alleen als je daar water haalt?’

‘Nee, ook als je gewoon de rivier oversteekt. Of de beek. Zelfs hier, deze beek van Aïn Felloes. Die komt toch van onze eigen bron, van het land van Aïesa. Toen wij die vandaag overstaken, denk je dat ik toen risico heb genomen? “*Bie ’smi*

hoofdstuk 6

'l lleh er rachmani er rahiem,'' heb ik gezegd toen ik over de stenen stapte. Het is een woord uit het Boek, dat weet je wel. Daar zijn de geesten bang voor. Het woord van God jaagt ze terug naar het Vuur. Daar horen ze. Msjeu Bietr, alsjebliëft. Wij werken als broers in dit dorp, en God ziet alles. Maar als jou iets overkomt dan komt het op mijn hoofd neer. Beloof me, eens voor altijd, dat je nooit een bron of rivier zult oversteken zonder die woorden: *''Bie 'smi 'l lleh er rachmani er rahiem''*.'

‘*''In de naam van God, de barmhartige, de ontfermer.*'' Ik weet het, Hesnawi. Elke soera van de Qor'aan begint met die woorden. Maar als we nu toch steeds met al die heiligen in de weer zijn, en steeds maar baraka opdoen? Gisteren nog hebben wij een offer voor Sidi Mehemmed gegeten. Dat moet dan toch helpen? Dan kunnen de geesten je toch niets doen, de dzjenuen bedoel ik?’

‘Ik weet het niet. De heiligen zijn sterk. Maar God heeft ook de, eh, geesten gemaakt. Niet voor niets! Weet je wat sommige mensen zeggen? Dat de heiligen zelf een heel leger van dzjenuen hebben. De heilige slaat je soms met ziekte, bij voorbeeld omdat je geen respect voor hem hebt. Of je hebt hem een offer beloofd en niet gegeven. Maar die ziekte komt dan doordat de heilige zijn dzjenuen stuurt. Sommige mensen dansen voor de heilige, je hebt dat nog niet gezien. De *droewisj*, zo heet die danser, heeft zo'n ijzer in zijn handen om het gras te snijden. *Mendzjil*, in het Arabisch. Maar hij is helemaal rood, of wit, te heet, waarlijk! Ze hebben hem eerst op het vuur gelegd. Hij houdt hem niet vast bij het handvat, maar bij het ijzer. Of gloeiende houtskool uit het vuur. Of messen. Of de pin van een oechlil van de vrouwen. Voor hun malachfa vast te maken. Zo'n dikke, dwars door zijn wang. Denk je dat de droewisj zich kan bezeren? Dat hij kan verbranden? Als jij of ik het zou doen, dan wel. Wij zijn dood voor we bij het ziekenhuis in Aïn Draham konden komen. Maar door de baraka van de heilige gebeurt de droewisj niets. Want de heilige stuurt zijn dzjenuen voor hem te helpen bij zijn

werk. En hij zingt over de heilige in zijn lied.'

Het was niet voor het eerst dat Hesnawi opgetogen sprak over de extatische religieuze dansen van het gebied. Pieter had ze nog niet gezien en kon zich er weinig bij voorstellen; de literatuur zweeg erover. Het viel hem tegen dat de heiligen een dubbel spel speelden, zodat baraka niet genoeg was om onheil het hoofd te bieden. Intussen had hij nog geen uitsluitsel over de vraag of de Arfawia in Sidi Mehemmed nu overwegend op slechtere grond zaten dan de Zeghaidia. Hesnawi had er een handje van concrete vragen over sociale en politieke feitelijkheden te beantwoorden met uiteenzettingen over de meest bizarre geloofsvoorstellingen. Misschien betekende dit eenvoudig dat hij te weinig afwist van de werkelijke verhoudingen in dit dal. In dat geval moest Pieter maar snel van deze tolk af, na een aanlooperperiode waarin hij zich nog met hem zou kunnen behelpen. Jongere broer of niet, je moest het zakelijk zien te houden.

'Hebben we eigenlijk die veldfles nog bij ons, Msjeu Bietr? Zoveel roken en praten geeft dorst.'

Pieter reikte hem zwijgend de schoudertas over. De tolk pakte de veldfles eruit, schroefde de dop eraf, en zette de opening aan zijn volle mond. Dit gebrek aan hygiëne ergerde Pieter. Ze moesten morgen maar een plastic beker meenemen. Maar hij zei niets. Hesnawi maakte van de gelegenheid gebruik om nog een extra sigaret te nemen uit het aangebroken pakje. Dat moest ook afgelopen zijn. Straks heb ik geen sigaretten meer over voor mijn informanten.

'Kijk,' zei Hesnawi met vrijwel gesloten lippen, terwijl hij de eerste rook van de sigaret inzoog, wat aan de sigaret even een wippende beweging gaf. Hij gebaarde met zijn hoofd in de richting van de rivier. 'Aan één ding kun je goed zien hoe het land verslechterd is, vooral beneden bij de Wed. Zie je die gele open plekken in het land? Allemaal zand! Daar zijn de laatste jaren aardschuivingen geweest. Alle goede aarde schuift weg, de rivier in. Je houdt alleen het zand over. Het is verschrikkelijk, Msjeu Bietr.' Deze vond het contrast tussen

hoofdstuk 6

felle lichte zandplekken en het groen van de bomen en struiken prachtig, maar durfde dat niet te zeggen.

‘Daar beneden is de grond enkel zand. Daarom heet het ook Karammel. *Qaä*, dat is een soort raqoeba, maar dan om het graan eruit te slaan als je geogst hebt.’ Dorsvloer, begreep Pieter. ‘En *Rammel*, dat is gewoon “zand”.’

Hoe was het mogelijk dat Hesnawi nu spontaan de informatie gaf waar Pieter de halve middag tevergeefs voor had moeten knokken. *Het is een naam. Hoe kan een naam iets betekenen?*

‘Als er na de eerste aardschuiving nog een komt, of het water van de beek stroomt erlangs, dan ga je de rots zien.’ Pieter kreeg een bizar beeld van zijn eigen zelf, *Monsieur Pierre*, opeens blootvallend na een dramatische aardverschuiving die de Wed uit zijn oevers deed treden.

‘Zoals daar.’ Hesnawi wees een aantal plaatsen aan, alle aan de verre benedenloop van de beek waaraan zij zaten, en vlak bij de river. De zwaarste erosieplekken bevonden zich op Arfawi land. Van terrassering door de werkverschaffing geen spoor.

‘Doet de werkverschaffing daar dan niets aan?’

‘Die werken nu op de heuvel van Sidi Mehemmed, daarginds.’ Hij gebaarde naar het noorden, maar Sidi Mehemmed le Kebier konden ze vanaf deze plaats net niet zien. ‘Ze zijn daar al maanden bezig, bomen kappen, terrassen aanleggen. Ze willen een nieuw soort bomen planten. Ik denk niet dat Sidi Mehemmed daarvan houdt. Wij zullen nog zien. Amm’ Salah klaagde erover. Hij zei: “De werkverschaffing, dat is alleen voor de Zeghaidia.” De sjech en zijn neven, dat zijn de ploegenchefs en de kassiers. Ook de familie van de vroegere sjech trouwens, zoals Thiëb. Maar die zijn allemaal familie van elkaar, allemaal Zeghaidia. En op welk land werkt de werkverschaffing? Zeghaidi land. Denk maar niet dat ze hier beneden komen werken, bij de rivier. Voor het land van de Arfawi families beter te maken of te beschermen tegen de aardschuivingen. Nee, de vingers van de hand zijn niet gelijk.’

Hij had de schoudertas weer dichtgegespt, en hoewel zijn

sigaret nog maar half opgerookt was stond hij op en begon te lopen. Pieter voelde zich overvallen, vond dat hij zelf moest uitmaken wanneer ze verder zouden gaan.

‘*Nemsjoe, Msjeu Bietr.*’

Pieter keek hem kwaad aan maar zei niets. Wat een vreselijke maanden gingen dit worden. Als veldwerkassistent had Hesnawi zijn goede en slechte kanten. Pieter beseftte terdege dat hij zelf, geboren en getogen stadsmens, zonder de voortdurende toelichting van iemand als Hesnawi — een dorpeling ook al had hij dan lang in Tunis gewoond — nooit enig inzicht zou krijgen in *de materiële en ecologische basis* van deze maatschappij, inclusief de heiligenverering. Maar hoe kon hij greep houden op het verloop van het onderzoek? ‘*Nemsjoe, Msjeu Bietr.*’ ‘Ik neem nog een sigaret, Msjeu Bietr.’ ‘Ik pak je in alsof je mijn oudere broer bent, maar ik ben de enige die de code kent die geldt tussen broers, Msjeu Bietr.’ ‘De vingers van de hand zijn niet gelijk, Msjeu Bietr.’

‘Pas op! Het is glad van de regen. Gebruik je stok dan toch.’ Hesnawi greep Pieter krachtig bij zijn jas en keek hem geschrokken aan. ‘Je bent veel te moe, Msjeu Bietr, en je hebt honger. Het was een lange dag. We hebben toch goed gewerkt? Laten we naar huis gaan. Als God het wil en we blijven leven, komen er nog meer dagen.’

Ze staken de beek over die sinds de ochtend verder gezwollen was. Hij hoorde Hesnawi duidelijk de toverformule uitspreken om de watergeesten te verjagen. Zachtjes, met half afgewend hoofd, alsof hij zich schaamde tegenover Hesnawi, zei Pieter hem na. Hesnawi knikte goedkeurend, terwijl hij hem de andere oever optrok. Zijn sigaret had Hesnawi in de beek gegooid. Kennelijk viel dat niet onder de Bepalingen ten aanzien van Respectvol Gedrag jegens de Plaatselijke Bron. Of misschien juist wel, was dit een klein offer, en werden de watergeesten geacht ’s nachts peukjes te rapen en die op te roken in hun schuilplaatsen onder water. Hurkend te midden van al dat zout, ongetwijfeld. Of ze rookten ze tussen de vijf salaats door die de geesten per dag moesten doen. Pieter

hoofdstuk 6

verbaasde zich erover dat de salaar, voor andere Arabische landen beschreven als centraal gegeven in het dagelijks leven van mannen, hier alleen een mythisch attribuut leek van heiligen en geesten, die daarmee tot onnavolgbaar vrome moslims werden. Hesnawi, met wie hij nu al enige weken dag en nacht optrok, deed dit gebed beslist nooit, laat staan vijf maal 's daags. Voor zover Pieter bekend beperkte Hesnawi's verkeer met God en de Profeet zich tot die ene toverformule: *Bie 'smi 'l lleh er rachmani er rahiem*. Dat was waarschijnlijk ook wat Hesnawi 's nachts prevelde voor het slapengaan. Zou hij weten waar de *qibla* was, *de oriëntatie naar Mekka, zonder welke geen moskee gebouwd kan worden en elk gebed Allah onwelgevallig?* Maar als hij de salaar niet verrichtte had Hesnawi die kennis ook niet nodig. En uit niets bleek dat Hesnawi naar plaatselijke maatstaven uitzonderlijk ongodsdienstig was. De manier waarop hij over heiligen en geesten sprak, en zijn benadering van Boekasbaja die ochtend, suggereerden slechts dat Hesnawi's godsdienstig leven, en misschien dat van zijn streekgenoten in het algemeen, voornamelijk gericht was op andere, volgens de officiële islam lagere, wezens dan God en zijn Profeet.

Een man stond hen op de weg op te wachten terwijl ze zich langs het voetpad omhoog werkten uit de beekbedding. Hun voortgang tegen de steile helling was traag, zodat Pieter gelegenheid had hem op te nemen met de precisie van een negentiende-eeuwse romanschrijver. Hij was opvallend lang en slank, gladgeschoren, en met nette, gestreken kleren. Pieter schatte hem vóór in de dertig. Aan zijn pols blonk een gouden horloge, in zijn mond gouden tanden. Zijn rechterhand rustte in een verouderde pose op een sierlijk besneden ebbehouten wandelstok. Hoewel zijn huidskleur, gelaatstrekken en haartype in niets verschilden van die der streekbewoners, en Pieter een zekere gelijkenis met de overigens veel oudere sjiech meende waar te nemen, leek de man nauwelijks minder verdwaald in dit berggebied dan Pieter zelf met zijn trekkersschoenen en groene parka, schoudertas, korte baard en

degelijk brilmontuur, blanke huid en goedkoop chroomstalen polshorloge — huismerk van een Nederlands warenhuis voor de krappe beurs. Pieter vond de verschijning belachelijk maar vooral bedreigend: tot dusver was zijn wereld zo overzichtelijk anders dan die van Salah, Oemborka en Mastroeka, en daarmee zijn rol als onderzoeker zo vastomlijnd — en toch al moeilijk genoeg om te vertolken.

Rachmani ben Joesoef (want wie kon het anders zijn) begon te spreken. Het Frans dat Pieter hoorde was niet slechts superieur aan dat van Hesnawi, maar ook aan dat van hem zelf. Misschien om dit goed te maken lispelde de man bij ieder woord, alsof hij een teveel aan speeksel in de mond had; letterlijk een slijmerd. Zijn afwachtende glimlach leek oprecht.

‘Aangenaam met u kennis te maken, Meneer. Weest welkom in Sidi Mehemmed. Ik zie dat U de Atatfa-stam al vast op uw eigen manier aan het bekijken bent.’ Nadat hij Pieter ingetogen de hand had geschud, groette hij de tolk in het Arabisch. Pieter hoorde ze een paar zinnen wisselen, waarbij de naam van Salah ben Chemies en Qaā Rammel viel. Moest dit kopstuk van de Zeghaidia, van de tegenpartij, nu gelijk weer weten waar zij geweest waren?

‘Ah, ik hoor dat U al een bezoek hebt gebracht aan de buurtschap daar beneden. Aan Salah ben Chemies, de arme man. Heeft hij U goed ontvangen? U heeft er thee gedronken? En gegeten? Is de koeskoes U goed gekomen? U maakt er een punt van met de Arabische keuken vertrouwd te raken?’

Pieter probeerde ontspannen, vlot, ironisch Frans te spreken; stotteren bedierf echter elk effect. Hij legde uit dat ze bij Monsieur Salah ben Chemies niet gegeten hadden, omdat ze het te druk hadden gehad met interviewen. Hij roemde de informatie die Salah hem gegeven had, maar vermeed elke zinspeling op de tegenstelling tussen Arfawia en Zeghaidia — en bewonderde zichzelf om dit diplomatiek hoogstandje. Pieter zette zich schrap voor harde onderhandelingen met Rachmani. Nu moest hij zich bewijzen als veldwerker: gek genoeg om in een hutje in een Arabisch dorp te gaan wonen, maar dan ook in

hoofdstuk 6

staat heuse contacten op te bouwen met de plaatselijke bevolking — betere misschien wel dan Rachmani zelf. En evenzeer bewijzen als Europese intellectueel, met wie Rachmani zich krachtens zijn opleiding en welstand zou willen meten, in het Frans, over het hoofd (of de rug?) van al die boertjes heen.

Hesnawi bleef in alle opzichten buiten schot. Tegenover Rachmani kon hij door de mand vallen met zijn gebrekkige Frans; hij hield dan ook zijn mond. Stond de tolk nu vol leedvermaak te wachten tot Rachmani zou afgaan in deze confrontatie met een echte Europeaan? Althans — echte Europeaan: Pieter voelde zich in naam van Hesnawi een onderdrukte Arfawi tegenover de usurperende Zeghaidia, arme tegenover rijke, ongeletterde tegenover de plaatselijke intellectueel. Hesnawi's trotse glimlach suggereerde echter dat hij zich bij deze ontmoeting heel anders zag:

Uit ons unieke aanbod, dankzij jarenlange investeringen in binnen- en buitenlandse contacten, kan het impressariaat

HESNAWI BEN TAHAR

in deze voorstelling presenteren: *de Europese intellectueel*

PIETER

(aan het eenkoppig maar hooggeëerd publiek bestaande uit Rachmani ben Joesoef); en *de briljante, rijke, goed-opgeleide maar ondanks dit alles toch stamgenoot, potentiële verwant, tijdelijk dorpsgenoot,*

RACHMANI,

aan Pieter.

‘U dient te beseffen, Meneer Pieter, dat deze arme boeren in een lastig parket gebracht worden door uw bezoek,’ zei Rachmani monkelend. ‘De regels van gastvrijheid gelden hier in het bergland sterker dan waar ook in de Arabische wereld. De heilige wetten van het gastheerschap staan niet toe dat men U een maaltijd voorzet zonder vlees. Maar waar moeten deze armen vlees bemachtigen? Ik verzoek U begrip te hebben voor

hun situatie, en mij intussen te willen volgen naar mijn eigen woning, waar U het maal zult smaken dat U daarginds blijkbaar hebt moeten ontberen. En dat is dan geheel in traditionele stijl, niet waar: als een echte Arabische gastheer wacht ik U op aan de grens van mijn domein, en voer ik U naar mijn woonstede, waar U mij de eer van Uw bezoek zult aandoen, voor het aangezicht van Allah, de Allerhoogste.’ Hij lachte spottend. Dit was een spel voor intellectuelen onder elkaar. Rachmani kende de spelregels, en het was chic zelfs daarmee te spelen. Pieter had moeite zijn geraffineerde Franse woordkeuze te volgen, maar voelde dat hij een duit in het zakje moest doen.

‘Er moet hierover geen misverstand bestaan. De mensen in het dorp hebben mij ontvangen op een wijze zoals ik niet had durven dromen. Al op de eerste dag, gisteren, heb ik met de oude mannen in de winkel gepraat en het doel van mijn komst uitgelegd. En zij waren werkelijk zeer welwillend en voorkomend.’

‘U gaat heiligdommen bestuderen, is het niet? De heiligencultus in relatie tot het natuurlijk en sociaal milieu, niet waar? Is dat voor enig universitair project?’

‘Ja zeker, voor een academisch proefschrift. Maar de dorpelingen precies duidelijk te maken wat ik daarmee bedoel, wat mijn centrale vraagstelling en hypothesen zijn, dat levert nog wel enige problemen op. Ach, ik heb er wel vertrouwen in.’

‘Ik zal het met mijn neef, sjeich Hellel, bespreken. U zult werkelijk alle steun krijgen. Dit is een zeer goed dorp, zodat U van Uw besluit hier te komen werken nooit enige spijt zult krijgen, Meneer Pieter. De mensen mogen dan geen Frans spreken zoals U en ik, en zelfs in het Arabisch zijn de meesten nagenoeg ongeletterd, maar zij zijn buitengemeen hartelijk en welwillend. Het zijn de “simpelen van geest,” waarover toch ook Uw Bijbel spreekt, niet waar? En, binnen de grenzen van hun uiteraard beperkte mogelijkheden, oprecht gastvrij. De stakkers. Oordeelt U niet te hard over hen.

hoofdstuk 6

‘Wat heeft U overigens op de gedachte gebracht hier de heiligenverering te komen bestuderen? Het zal U nauwelijks ontgaan zijn dat onze Tunesische overheid, en de partij, in dat bijgeloof toch vooral een behoudende factor zien, die de economische en sociale vooruitgang van de bevolking niet bepaald bevordert. U bent toch op de hoogte, naar ik aanneem, met de resolute maatregelen die onze Staatspresident, Dr. Bourguiba, enige jaren geleden heeft moeten nemen ten aanzien van het volksgeloof, de religieuze broederschappen, en hun regionale centra, de *zewja's*?’

Dit soort gesprekken had Pieter al vanaf de eerste voorbereidingen van zijn onderzoek gevoerd met de Tunesische ambtenaren en wetenschappers die over zijn officiële onderzoeksvergunning moesten beslissen. Maar dat was ver buiten zijn onderzoeksgebied. Hij had gedacht dat hij deze hindernissen al achter zich had. Waarom bleef Rachmani niet gewoon waar hij thuishoorde, in Aïn Draham; of beter nog, in Tunis? Dit was heel wat onplezieriger dan ismenn eten bij Mbroeka.

‘Dat is ongetwijfeld juist, wat U daar zegt, Meneer Rachmani. Maar gelooft U niet dat het belangrijk is de behoudende, de vooruitgang tegenstrevende krachten in het maatschappelijk proces eerst aan een grondig onderzoek te onderwerpen, zodat men als het ware de stellingen van de vijand in kaart brengt om ze des te effectiever te kunnen slechten? Onderzoek zoals het mijne lijkt juist een voorwaarde voor de vooruitgang, in plaats van dat het een verheerlijking is van de traditie. En van de andere kant, als ik mij even mag verplaatsen naar het gezichtspunt van de eenvoudige dorpingen, wier oprechtheid U zo benadrukt — zelfs voor iemand als ik, een buitenstaander van een andere cultuur en een andere religieuze traditie, is het al na een paar weken van intensief onderzoek in dit gebied duidelijk: voor de dorpingen vormt de heiligenverering een van de belangrijkste steunpunten in het leven.’

Rachmani keek hem peinzend aan. Hij leidde zijn gasten

langs de steenweg naar het begin van een breed en goed onderhouden pad, dat de heuvel op voerde, het grote huis tegemoet. De dubbele bodem in wat Pieter zo juist gezegd had, had Rachmani onmogelijk kunnen ontgaan. Vooruit dan maar, dacht Pieter, als hij me wil zien als een spion, als een *fellow-traveller* in dienst van de behoudende krachten van deze cultuur, of van de volks-islam in het algemeen, of zelfs van een westers, christelijk cultuurimperialisme, dan moest dat maar. Rachmani had nauwelijks recht van spreken, dat stond vast. Diens eigen rijkdom en opleiding waren toch ook meer op eigenbelang gericht dan op de vooruitgang van de arme boeren uit wier gelederen hij was voortgekomen!

‘U zegt daar een waar woord, Meneer Pieter. U drukt dat zeer treffend uit. Het is een keerzijde van onze overheidsplanning, en een die niet altijd de nodige aandacht krijgt. Het zijn vooral de vrouwen wier leven volstrekt verankerd is in de heiligenverering. Zelfs achter mijn huis, dat toch een moderne boerderij is gebouwd door een Europeaan in de koloniale tijd, is nog een klein, onooglijk heiligdom te vinden. En hoewel ik persoonlijk niet te veel betekenis hecht aan de heiligenverering, zal ik niet ontkennen dat zelfs de vrouwen in onze huishouding, inclusief mijn moeder en mijn eigen vrouw, op gezette tijden dat heiligdom bezoeken en er kaarsen en wierook branden. Ach, het is een onschuldige zaak.’ Hij lachte zachtjes, vergoelijkend. ‘En dat is dan nog maar een volstrekt onbetekenende heilige. Boekasbaja, U kent zijn naam misschien al. Ik had begrepen dat U enige kennis heeft van de Arabische taal. Weet U wat die naam betekent?’

Pieter voelde zich gevleid maar had geen idee.

‘Het betekent: “De Man met het Riet”’: *Boe-Qasbaja*. Gisteren bij Uw aankomst moet U over de rivier hier beneden gekomen zijn, de Wed le Kebier. Daar heeft U vast en zeker de lange rietpluimen gezien. Op bepaalde plaatsen gaat het water helemaal schuil onder het riet. Bij het onweer dat hier vaak tussen de bergen hangt, en met de grote kurkeiken die hier overal groeien, is dat riet welhaast een illustratie van de

hoofdstuk 6

befaaude fabel van Lafontaine:

‘*Le chêne un jour dit au roseau:*
<<*Vous avez bien sujet d’accuser la nature*>>’

U kent het woord van Uw grote denker Blaise Pascal, niet waar? Onze denker? Rachmani moest toch horen dat Pieter geen Fransman was. Tot het tot hem doordrong dat zelfs voor Rachmani het onderscheid tussen Arabier en Europeaan, *Roemi*, belangrijker was dan de taal- en cultuurverschillen binnen Europa; in het Frans-gedomineerde middelbaar onderwijs dat Rachmani in Tunesië had genoten, was heel Europa ongetwijfeld voorgesteld als provincie van Frankrijk.

‘“De mens is een riet, maar een riet dat kan denken.” Een treffende gedachte, hoewel zij merkwaardig genoeg voorbijgaat aan de gradaties van buigzaamheid die de menselijke natuur manifesteert. Wij buigen immers niet allen even diep in de storm — en kunnen trouwens niet allen even goed denken.’ Hij wierp een veelbetekenende zijdelingse blik op Hesnawi. ‘Hoe dit ook zij, onze kleine heilige is naar dat riet genoemd. Alsof hij zelfs te onbetekenend was om een persoonlijke eigennaam te dragen. Ze vereren van alles, die dorpelingen hier. Heeft U het heiligdom gezien in de bocht van de steenweg onder aan deze heuvel, waar wij elkaar zoëven voor het eerst de hand mochten drukken?’

Het was Pieter noch Hesnawi opgevallen.

‘*Hasjaret el Briek* wordt het genoemd. Letterlijk betekent dat “Molenstenen”, of “Molenaarsstenen”. Nog niet zo lang geleden was er in onze boerderij ook een bakkerij gevestigd, en misschien is het heiligdom genoemd naar het malen van het meel dat in dat verband plaatsvond. Een eenvoudig toponym, niet waar, zoals dat in landelijke gemeenschappen ontstaat. De dorpelingen evenwel vereren dat heiligdom en brengen er kleine offers, alsof er een persoonlijke heilige in huist of begraven ligt. U zult nog vreemd opkijken, in de loop van Uw verblijf hier. En dan de geesten. Heeft men U al over de

geesten gesproken, de dzjins? Het is de verklaring die de eenvoudige mensen hier geven voor de moeraskoorts' (*le paludisme* — Pieter kende het woord nauwelijks) 'die ons in de natte tijd teistert. In plaats van, zoals het behoort, zichzelf en het gezin te beschermen met moderne medicijnen, onttrekt men zich aan elke verantwoordelijkheid door de schuld te geven aan onzichtbare geesten die vooral de vrouwen, als zij zonder voorzorgen water halen op de broedplaatsen van de muskieten, naar willekeur zouden treffen. Het zal helaas nog lang duren voor deze vormen van bijgeloof en achterlijkheid plaats hebben gemaakt voor de vooruitgang.'

Pieter herhaalde beleefd dat onderzoek zoals het zijne zou kunnen bijdragen tot het blootleggen van de wortels van dit bijgeloof, en aldus tot de uitroeiing ervan. Terwijl hij dit zei kwam het gevoel weer over hem dat hij die ochtend bij Boe-Qasbaja had gevoeld, een verrast, pril vermoeden van vormen van bestaan en aanwezigheid die hij hier niet was komen zoeken en die hij, nu hij er eenmaal op gestoten was, zichzelf nauwelijks wilde toegeven.

Hij begon zich schuldig te voelen tegenover Hesnawi. Het Frans waarin het gesprek gevoerd werd, was niet aangepast aan diens niveau van taalbeheersing; het was onwaarschijnlijk dat de tolk er meer dan hoofdlijnen van had kunnen volgen. En als hij er meer van had kunnen verstaan, had hij Pieter betrappt op medeplichtigheid aan Rachmani's neerbuigende uitspraken over het volksgeloof — hun voornaamste werkterrein gedurende het komende halfjaar. Maar de tolk deed geen poging zich in het gesprek te mengen. Hij liep ingetogen mee, op een paar passen afstand. *De vrouw komt altijd achteraan, Msjeu Bietr.* Dat gold kennelijk ook voor andere laaggeplaatsten. Rachmani vervolgde zijn rondleiding door de domeinen.

'Weet U trouwens hoe de familie van Salah ben Chemies daar in Qaā Rammel terechtgekomen is? Heeft hij U dat verteld? Aanvankelijk woonden zij hier, bij de boerderij. Die familie had vrijwel al zijn land verloren, en de leden ervan

hoofdstuk 6

werkten als landarbeiders voor de kolonist hier. Ergens op dit land hier hadden zij hun hutten. Toen een jaar of tien geleden, omstreeks de Onafhankelijkheid, mijn vader en mijn oom deze boerderij overnamen van de toenmalige Europese eigenaar, verhuisde Salah naar de overkant van de beek, waar hij in Qaã Rammel landrechten kon opeisen uit de erfenis van zijn moeder, Henia bint Abdullah.’ Als Rachmani de naam van Salahs moeder kende, moest hij ondanks zijn pose van man van de wereld toch behoorlijk ingevoerd zijn in het dorpsleven. ‘Daarna heeft hij nog enige jaren op onze boerderij gewerkt, maar sinds lang wordt dat soort werk uitsluitend gedaan door mijn oom Hamed ben Amer — die formeel gesproken geen eigendomsrechten heeft op dit onroerend goed —, en door zijn zoon Ram’daan. U weet hoe dat gaat in een Arabische grootfamilie, nietwaar: de zaken lopen op den duur wat door elkaar.’ Hij grinnikte.

‘Samen met mijn neef Mehemmed ben bel-Qessem, eveneens *ben Amer* uiteraard, en onze verre neef Thiëb ben Hassoena — de winkelier die U reeds kent — beschik ik nu over zo’n zeventig hectare. Vorig jaar nog hebben wij het grondbezit kunnen uitbreiden met wat malse weidegrond lager op de helling, dicht bij de rivier, en wat eerste-kwaliteit akkerland. Het oorspronkelijke bezit van de koloniale boerderij zelf was slechts vijfenvijftig hectare. Het is natuurlijk moeilijk en ondankbaar werk, het boerenbedrijf hier in de bergen. Het land is stenig, er zijn aardverschuivingen die een deel van de vruchtbare maar te dunne humuslaag voorgoed wegvoeren, de rivier in. De aanvullende arbeidskrachten die men uit de dorpen betreft zijn veeleisend en onberekenbaar. En dan zitten we uiteraard met transportproblemen: de weg die over de rivier voert, omhoog langs de concessie van Hamoeda bel-Ahsien, moet nodig verbeterd worden. De verantwoordelijke beambten van de werkverschaffing zijn evenwel van mening dat zij zich al genoeg voor ons hebben ingezet. *Enfin*, zoals U weet, boeren klagen altijd. Gelukkig ben ik nauwelijks een echte boer; de zaak beweegt zich langzaam maar zeker in de goede richting.’

‘U zegt dat U weidegrond heeft verworven. U beoefent dus ook de veeteelt?’

‘Vanzelfsprekend. Ondanks de verbouw van graan, en de amandelboomgaard die spoedig in bloei zal staan, en natuurlijk oliebomen en vijgen, komt ons voornaamste inkomen nog steeds uit de veeteelt. Vooral mijn oom Hamed, die echt een boer is van de oude stempel, legt zijn hart en ziel in de veeteelt. Mehemmed trouwens ook. Ik zelf neem niet zozeer deel aan het boerenbedrijf: mijn restaurant in Aïn Draham, en dan natuurlijk de bestuurlijke beslommingen voor de partij, vergen vrijwel al mijn tijd. De verantwoordelijkheden van een zekere, hoewel onvermijdelijkerwijs beperkte, opleiding zoals ik het voorrecht heb gehad die te hebben mogen genieten, laten zich sterk gelden in een land als Tunesië, dat zich in een postkoloniale opbouwfase bevindt vol binnenlandse en buitenlandse hinderpalen. Maar dat hoef ik U niet te vertellen!’

Nee, dat hoef je mij niet te vertellen. Ten slotte heb ik zelf ook zekere, hoewel onvermijdelijkerwijs beperkte, opleiding. En kijk eens wat voor verantwoordelijkheden daar voor mij allemaal uit voortvloeien. Offers brengen aan obscure heiligen, onzichtbaar en morsdood. Opzitten en pootjes geven. Met een uitzuiger van de boerenklasse handjeplak spelen tijdens een rondleiding langs zijn onmetelijke rijkdommen. En het is jammer genoeg niet eens een duidelijke ploert of domkop. Zeventig hectare. Als je afziet van het deel van het dal dat bebost is, of te steil of te zeer geërodeerd om te bebouwen, moet de boerderij meer dan de helft van het beschikbare bouwland in Sidi Mehemmed omvatten.

‘Hoe groot is Uw veestapel ongeveer?’

Uit Hesnawi’s verschrikte uitroep leidde Pieter af dat dit een onbeleefde vraag was. Maar Rachmani glimlachte. In bedekte termen wees hij Pieter vriendelijk terecht, en gaf vervolgens toch een uitvoerig antwoord op zijn vraag. Hoe groot de veestapel was, was moeilijk te zeggen, omdat de kudden uiteraard een voortdurende natuurlijke fluctuatie vertoonden. Maar hij schatte het aantal koeien op tweeënveertig, van dat

hoofdstuk 6

getal was hij vrij zeker. Voorts tegen de honderd schapen en een stuk of zestig geiten. Hesnawi, die dit deel van het gesprek uitstekend kon volgen, keek ongelovig.

‘Maar de lasten die aan zulk veebezit verbonden zijn, mogen niet onderschat worden. Afgezien van de injecties tegen monden- en klauwzeer’ (*fièvre aphteuse*, weer zo’n woord) ‘en dergelijke, en de zorg om het juiste voer, wat in deze natte maanden beslist geen sinecure is, zijn er nog de jaarlijkse belastingen per stuks vee. Dat kan licht oplopen tot vele tientallen dinar per jaar.’

Pieter probeerde te kijken alsof hij innig meeleeft met Rachmani’s zorgen. Volgens de laatste, door de overheid nog geflatteerde statistieken over dit gebied bedroeg het gemiddelde gezinsinkomen enkele tientallen dinar per jaar. En Rachmani kon een dergelijk bedrag besteden aan een sluitpost als veebelasting!

‘Er is trouwens een kant aan het veebezit dat U zal interesseren vanuit het oogpunt van Uw onderzoek, Meneer Pieter. In één opzicht is de heiligenverering een lukratieve zaak. De heiligen helpen een handje bij de natuurlijke aanwas van de kudde. Als een koe of schaap drachtig is, roept men een bepaalde heilige aan, en men doet hem een voorstel. Het komt neer op een soort loterij. Werpt de koe een stierkalfje dan zal men dat opfokken en als jonge stier offeren aan de heilige — zo gauw het dier echt begint te loeien; tegenvoorwaarde is dat een eventueel vrouwelijk kalf het bezit blijft van de eigenaar van de kudde. Zo krijgt de heilige er belang bij de kudde als geheel te beschermen en zijn vruchtbaarheid te bevorderen — en daar is het om te doen. De kansen op voordeel voor de eigenaar van de kudde zijn uiteraard nagenoeg vijftig procent — want de helft van de geboorten zijn mannelijke dieren. En natuurlijk, ook de stier die op een dergelijke manier ter wereld komt, is niet geheel verloren voor de eigenaar. Als men wat langer wacht met slachten kan hij vóór zijn dood nog goede diensten bewijzen bij de fok, al valt dat enigszins buiten de termen van het contract; en na het

offeren kan men zijn vlees verorberen. Alleen mag men hem niet verkopen. En het vlees dat men niet dadelijk met de eigen familie kan consumeren, dient gratis gedistribueerd te worden: het mag evenmin verkocht worden. Hetzelfde doet men soms voor de geiten- en schapenkudden. Hoewel het daarbij veeleer de gewoonte is om, eenvoudig, eenmaal per jaar een schaap of geit te slachten voor een heilige, met voorbijzien aan het type voorwaardelijke beloften waarvan ik zoëven sprak.’

‘En als men zo’n contract schendt?’

‘Het respect dat men voor de heilige heeft, maakt een dergelijke schending ondenkbaar.’ Het zal dus toch wel gebeuren.

‘En in Uw familie, waar een dergelijke schending uiteraard niet zal voorkomen — aan welke heilige wijdt men dan zo’n dier toe?’

‘Dat kan verschillen. Hier in dit dal is het meestal Sidi Mehemmed. Maar het komt ook voor dat wij het offer beloven aan Sidi Abdullah, van Seloel, dat zoals U wel weet ten zuiden van Aïn Draham is gelegen, of anders aan de grote heilige Sidi Abd el Qader. In het dal van Shehèda, waar onze familie oorspronkelijk vandaan komt en waar nog steeds de meesten van mijn neven wonen, voteert men wel koeien aan de heiligen Bes-Saidet, of aan Menedzjla. Het varieert, al naar gelang men betere ervaringen heeft met deze of gene heilige, naar ik aanneem.’

‘U wijdt hier geen vee toe aan Sidi Boe-Qasbaja?’

‘Dan zouden we evengoed onze koeien aan de mezara van de Molenaarsstenen kunnen toevertrouwen! Nee, de Heer van het Riet moet het zonder onze beestenoffers stellen, vrees ik.’ Voor het eerst lachte Rachmani schamper.

Halverwege de heuvel maakte het pad een bocht, waardoor ze een weids uitzicht kregen over het land dat bij de boerderij behoorde. Het was nu tegen half zes ’s avonds, en Pieter voelde een knagende honger — een prettige pijn na de diarree van die ochtend. De dichte grijze regenwolken hadden plaatsgemaakt voor een meer verspreide bewolking, waarop het avondroze al

hoofdstuk 6

begon te spelen. Rachmani bleef even staan. Zijn zwart krullend haar bewoog in de wind. Een kop groter dan Pieter en Hesnawi, goed verzorgd, gezond, sterk, zag hij er inderdaad uit als een moderne Arabische vorst die zijn domeinen inspecteert. Pieter moest ook denken aan de lange, sportieve, zelfverzekerde, van huis uit met alle sociale vaardigheden toegeruste elite-studenten, die vooral aan het begin van zijn studie zijn klassehaat hadden opgewekt.

Rachmani bracht zijn wandelstok horizontaal en wees plaatsen aan in het landschap rondom hen.

‘Kijk, dat is mijn amandelboomgaard. Er is de laatste weken wat rot geconstateerd in circa tien procent van de bomen, maar de oogst belooft toch nog redelijk te worden. Met de hulp van de goede God, uiteraard.’ Hij lachte ironisch. ‘En daar beneden, vóór die tweede heuvel waarachter de grens van mijn land ligt, daar waar het bos begint, ziet U een deel van mijn kudde. De kinderen die de beesten hoeden kunnen wij van hier uit niet met zekerheid herkennen, maar het moeten de neefjes van Ram’daans vrouw zijn. Daar, lager langs de helling, ligt het land dat wij onlangs in bezit hebben verworven. Aan deze kant ziet U hoe het graan al aardig opkomt. Dat land is dit seizoen voor het eerst degelijk onder de ploeg geweest; de eerdere eigenaars bewerkten het helaas slechts met de hak en de spade. Wij hebben daarom zeer veel last gehad van de stenen die zich nog aan de oppervlakte bevonden.’

Zijn gezicht betrok. ‘Ziet U die platgeslagen plekken hier en daar in het graanveld? Dat is het werk van de wilde zwijnen. Zij huizen in de bossen, vooral in de buurt van de rivier, en komen zich ’s nachts te goed doen aan het gewas. De oude Hamed waakt dikwijls met mijn geweer, maar het landgoed is te uitgestrekt om het effectief te beschermen. Ik weet niet goed wat eraan gedaan kan worden. Omheinen is veel te kostbaar, en bovendien zouden de dorpelingen dan protesteren, want die hebben vanouds rechten van overpad op dit land, dat hen scheidt van hun verwanten in Fieth el Missai, daar achter de derde heuvel. Zozeer is het daar beneden bij de rivier het

onbetwiste domein van de zwijnen, dat de oevers daar de naam dragen van *Ginket Haloefa*, Arabisch voor “Zwijnelegers”. En die lage heuvel daar beneden, dat is de *Kef el Qantara*, de Bruggeheuvel. Zoals in veel topografische namen, uiteraard, ligt er in die naam een brokje lokale geschiedenis. Voordat de huidige brug over de rivier gebouwd werd, had de Europese eigenaar van de boerderij zelf een brug laten construeren, die iets meer stroomopwaarts lag, aan de voet van die heuvel. Die brug is ooit weggeslagen toen het water uitzonderlijk hoog stond. De Kef was altijd de noordwestelijke grens van ons terrein, tot aan de recente uitbreiding.’

Pieter deed zijn best om voldoende onder de indruk te schijnen, en zijn gevoelens van weerszin niet te tonen. *En de duivel nam Jezus mee naar een hoge berg en toonde hem alle steden en rijken der aarde in al hun heerlijkheden. “Dit alles zal ik U geven indien gij wilt neerknielen en mij aanbidden.”* Maar dat bijbelse beeld werd snel verdrongen door een andere, speelsere associatie. *“Aan wie behoort dit prachtige landgoed, mijn jonge vriend? En deze uitgestrekte tuinen? En deze heerlijke waterpartijen? En die talrijke kudde?” Met een diepe buiging nam de gelaarsde kat zijn gepluimde hoed af, en hij sprak: “Dit alles behoort mijn Meester, de Markies van Carabas.”*

De Markies van Carabas wilde doorlopen, over de laatste tientallen meters die hen nog scheidden van het erf van de boerderij, toen Hesnawi zich voor het eerst sinds hun ontmoeting met Rachmani in het gesprek mengde. Hij wees op een kurkeik vlak bij het huis en vroeg iets in het Arabisch.

‘Inderdaad,’ antwoordde Rachmani in het Frans. ‘Kijk, dat is het heiligdom waarover wij spraken, Meneer Pieter. Sidi Boe-Qasbaja. Nu we hier toch zijn kan ik U ook nog een tweede heiligdom van die naam aanwijzen. Daar, aan de voet van de boom die U ginds ziet op de top van de tweede heuvel, vlak bij de kudde. Dat is ook Sidi Boe-Qasbaja. Vraag me niet hoe het komt dat er twee heiligdommen van dezelfde naam zo dicht bij elkaar voorkomen. En verder weet U zeker al dat de

hoofdstuk 6

begraafplaats aan de overkant van de beek, waar U zoëven vandaan kwam toen wij kennismaakten, aan dezelfde figuur is gewijd. En ten slotte is er in Fieth el Missai, op een vierde heuvel die wij van hier uit helaas niet kunnen zien, nog een heiligdom Boe-Qasbaja. Bij dat laatste heiligdom is er een begraafplaats die nog steeds gebruikt wordt, zij het alleen door het handjevol boeren dat in dat dorp woont.’

Die veelheid van Boe-Qasbaja’s bracht Pieter volkomen in de war. Wat bleef er nog over van het zo overtuigende beeld van Sidi Mehemmed, eigenaar en wachter van het dal dat zijn naam droeg? Op vier van de vijf heuvelruggen die, dwars op het dal staande, afdaalden van het Aïn Felloes-massief naar de Wed le Kebier, lag dus een heiligdom Boe-Qasbaja, alle op ongeveer dezelfde hoogte ten opzichte van de rivier. Als forten. Als bakens in het landschap. Om de claims van een rivale heilige zichtbaar te maken? Om de oorspronkelijke vestiging van clans te markeren?

Voor hij zijn gedachten kon ordenen en een relevante vraag kon formuleren had hun gastheer zich omgedraaid, en terwijl Rachmani Pieter met zijn hand op de schouder dezelfde beweging opdrong, wees hij met zijn wandelstok op een zesde heuvel, die van Sidi Mehemmed le Kebier, aan de uiterste noordgrens van de vallei.

‘En zie daar,’ zei Rachmani triomfantelijk, ‘de eigenaar van dit dal. Sidi Mehemmed, de Grote. De enige reden van Uw aanwezigheid in ons midden, Meneer Pieter!’

Hij wilde doorlopen naar het huis, toen Hesnawi hem een schijnbaar terloopse vraag toevoegde. In het Frans.

‘Wat is de naam van dit land hier, Meneer Rachmani? Ik bedoel, niet van de hele vallei maar van dit deel hier, de naam van het bezit dat bij de boerderij zelf behoort.’

‘Erfgrond van Boe-Qasbaja,’ antwoordde Rachmani grimmig, en hij liep hij voor hen uit, het erf van het woonhuis op.

hoofdstuk 6

DEEL II

HOOFDSTUK 7

Het grote huis met de rode pannen bleek aan twee gezinnen onderdak te bieden: één deel, nauwelijks gemeubileerd en zich in hoofdzaak door het felwitte pleisterwerk op de muren onderscheidend van de interieurs bij Mabroeka en Salah ben Chemies, werd bewoond door Mehemmed ben bel-Qessem en zijn vrouw Chera bint Joesoef. Het andere deel, dat van Rachmani, was op Europese wijze gemeubileerd en gestoffeerd, met gordijnen, een roze bankstel en een klein blauw vloerkleed. De posters met vrome spreuken in Arabisch sierschrift, bij Mehemmed koud op de muur gespijkerd, waren hier ingelijst achter glas.

Nadat de veldwerkers even in Mehemmeds woning hadden mogen binnenkijken, voerde Rachmani hen naar zijn eigen afdeling, waar zijn moeder Hafsoeia de scepter leek te zwaaien. Ze was oud, stug en doof; Rachmani verontschuldigde zich voor haar tegenover Pieter; deze geneerde zich op zijn beurt.

De omgang tussen de twee huishoudens was allerhartelijkst. Chera kwam zeggen dat zij thee ging zetten, in afwachting van het eten dat Hafsoeia en haar schoondochter Chemiesa zouden bereiden.

Het bleek dat Rachmani eerder die dag een geit had laten slachten.

Mehemmed kwam inmiddels terug van het land. Hij was een korte, brede man, iets ouder dan Rachmani, zonder diens verfijning en intellectuele pose, maar met een uitzonderlijk open en vriendelijk, rustig gezicht. Hij nam hen dadelijk mee naar het heiligdom van Sidi Boe-Qasbaja le Kebier. In vorm verschilde het weinig van dat op Qaä Rammel, maar de stenen leken minder sterk bemest, en het was rijker voorzien van kaarsen, wierook, mosba's en tassa's. Ook hing er boven in de nis een sterk verweerde vlag, groen met in het midden een witte ster, waaronder een liggende maansikkel was geborduurd.

hoofdstuk 7

Hesnawi legde uit dat dat een speciale vlag voor heiligdommen was; in de qoebba van Sidi Mehemmed zouden ze er nog veel meer zien, lichtte Hesnawi toe. En in een hoek van de nis lagen er, precies zoals Salah ben Chemies had beweerd, twee zuiver ronde stenen kogels, van tien tot vijftien centimeter doorsnede. Hesnawi aarzelde ze aan te raken, maar Mehemmed was niet bang. Hij tilde de grootste kogel op en zette hem op zijn schouder. Terwijl hij, enigszins bukkend, de steen op zijn schouder in evenwicht hield, liet hij Hesnawi uitleggen dat tot voor kort deze stenen, in deze houding, gebruikt werden om kracht bij te zetten aan eden. Geschillen over landrechten werden op deze wijze beslecht. Want in het gerechtshof te Aïn Draham of Fernana was men eventueel nog bereid een meened te zweren, maar bij het heiligdom van een grote heilige wachtte men zich daar wel voor. De steen op de schouder zou ineens zo zwaar worden dat de rug van de meinedige gebroken werd. Bij een geschil betekende alleen al de aarzeling om te gaan zweren bij een heiligdom het toegeven van ongelijk.

Mehemmed echter was het niet om een eed te doen, en hij legde onaangedaan de steen weer terug op zijn plaats. Terwijl Pieter een tekening maakte van het heiligdom, begon Hesnawi enthousiast te vertellen hoe er nog enige jaren tevoren in zijn dorp op deze wijze gezworen was met de stenen van Sidi Amara. Pieter kon het verhaal niet volgen door de overvloed aan namen en complexe verwantschapsrelaties, en nam zich voor de casus later nog eens door te nemen met de tolk.

Hij voelde een hevig verlangen de stenen aan te raken. Dit waren immers de stoffelijke bewijzen voor de heiligheid van Sidi Boe-Qasbaja. Maar hij kon Mehemmed bezwaarlijk vragen de stenen weer voor hem uit de nis te halen. Zijn onderzoek zou nog zeven maanden duren, er was geen haast. Trouwens, die ochtend hadden zij Boe-Qasbaja al verstoord zonder dat met offergaven af te kopen.

‘Hesnawi, nu we hier zijn heb ik een vraag voor Mehemmed. Wij staan hier bij het heiligdom van Sidi Boe-Qasbaja le Kebier, en we zien de stenen kogels waarmee hij de mensen

van vroeger heeft laten zien dat hij inderdaad een groot heilige was. Hoe kan Rachmani dan zeggen dat Boe-Qasbaja maar een kleintje is, dat niet meetelt? Er waren geen kogels te zien in de andere heiligdommen waar wij langs zijn gekomen. En uit Rachmani's beschrijving is ook niet op te maken dat er zich kogels bevinden in het mezara van de Molenaarsstenen.' Hesnawi moest even nadenken; hun taalgebruik was nog lang niet op elkaar afgestemd. Maar spoedig antwoordde hij:

'Je hebt gelijk, Msjeu Bietr. Zelfs ik: ik kende zijn naam niet goed, wist niet dat hij al die heiligen was in Sidi Mehemmed en in Fieth el Missai — misschien wel de heilige van alle Arfawia hier, zoals Sidi Amara in mijn eigen dal. Maar als ik zijn heiligdom zie zeg ik toch "Dit is een grote heilige." Want alleen de groten hebben kogels. Zelfs in ons dorp heeft Boe-Barboesa geen kogels. Ook al is Boe-Barboesa een mezara, veel groter dan Aïn Rammel.'

Die ochtend op de begraafplaats had ook Hesnawi Boe-Qasbaja nog een onbetekenende heilige genoemd.

'Maar die vraag over eh, de neef van onze vriend hier?' Hesnawi knipoogde hevig, trots op zijn slim omzeilen van de naam van Rachmani die zelfs Mehemmed uit een Franse zin zou kunnen oppikken. 'Dat kan ik niet vragen. Want er kan iets gebeuren. Dan weet onze vriend hier, of zijn neef dus: "Die en die heeft over mij gesproken"'. Als we het willen weten moeten we de neef zelf vragen. Maar een andere dag, later. Of iemand anders, bij voorbeeld aan Amm' Salah, met vier ogen — dat wil zeggen, met zes ogen, natuurlijk,' voegde hij er monkelend aan toe.

Hesnawi was van spanning gaan fluisteren, verstoorde zo het effect van zijn code-boodschap. Maar Mehemmed stoorde zich er niet aan. Hij bekeek over Pieters schouder de schets die deze van Boe-Qasbaja had gemaakt, en knikte grijnzend, alsof hij verrast was dat het heiligdom de eer van een Europese tekening waardig werd gekeurd. Vervolgens ging hij hen voor naar binnen, Rachmani's afdeling van het grote huis in. Chera bracht de thee binnen. Mehemmed, en niet Rachmani, proefde

hoofdstuk 7

voor. Maar na Pieter was het Rachmani die als tweede een vol glas kreeg, vóór Hesnawi, die dan ook gepikeerd zat te kijken.

Het gesprek raakte onmiddellijk verstrikt in de verwantschapsrelatie tussen Rachmani en Chera. Beiden hadden als vadersnaam ‘Joesoef’, en omdat Mehemmed een vadersbroederszoon was van Rachmani, nam Pieter aan dat Chera Rachmani’s zuster was, en aldus een voorbeeld van het vadersbroedersdochtershuwelijk — veelbesproken in de antropologische literatuur over de Arabische wereld. Deze huwelijksvorm was Pieter al opgevallen in de genealogieën van El Hedi ben Hassoena en Salah ben Chemies, maar nu ontmoette hij het fenomeen voor het eerst in levende lijve. Hij was opgetogen als een vogelaar die zijn eerste z-z-z (uiterst zeldzame) wintergast voor de verreijker krijgt. Pas na een kwartier van steeds verwarde en wanhopiger interviewen en vertalen bleek dat Chera helemaal geen zuster van Rachmani was. Zij leek ook niet op hem. Om het goed te maken bleken Chemiesa en Mehemmed wel degelijk broer en zuster. Niet Mehemmed maar Rachmani was met zijn vadersbroedersdochter getrouwd. Het ontwarren van de knoop duurde lang, en Pieter ging zich steeds belachelijker voelen. Zonder Rachmani’s beheersing van het Frans waren ze er nooit uitgekomen; van diens eerdere stuurheid over Boe-Qasbaja was trouwens niets meer te merken.

Chera bleek onverwachts in te passen in de uiterst beperkte genealogische kennis die Pieter al had van het gebied: zij was afkomstig uit het deel van het dorp waar de sjiech woonde, en een vadersbroederszoon van haar vader was getrouwd met een zuster van El Hedi ben Hassoena uit Hamraia. Nezmja bint Hassoena heette die zuster. Gezien de contacten die Pieter en Hesnawi al in Aïn Draham gehad hadden met haar broer, en die nu breed werden uitgemeten in het gesprek, zou Nezmja ongetwijfeld blij zijn met hen kennis te maken.

Pieter noteerde al vast een stukje van de genealogie van Rachmani en Chera. Zij zou niet tot de Zeghaidi clan behoren, maar deel uitmaken van een tak van de Maizia die uit het hoger

gelegen dorp de helling afgedaald was, zo dicht mogelijk naar de geliefde heilige Sidi Mehemmed. Pieter nam zich om voor diezelfde avond nog Chera's familie te traceren in El Hedi's genealogie van, die hij na enige aarzeling toch had meegebracht uit Aïn Draham.

Het gesprek kabbelde voort. Na de lange dag hadden noch Pieter, noch Hesnawi de kracht voor serieuze interviews. Pieter deelde sigaretten uit en dronk de sterke thee. Gezeten in het roze bankstel, onder het rijke licht van een als ouderwetse olielamp vermomde druklamp die slaapverwekkend suisde, kwam er een gevoel van groot welbehagen over hem. Was hij nu een verrader ten opzichte van de arme dorpelingen in hun hutten aan de overkant van de beek? Hier zat hij, thee te drinken en straks lekker te eten, van de opbrengst van *een proces van eenzijdige verrijking, landonteigening*, God mag weten wat precies, waarvan de andere bewoners van het dal ongetwijfeld de historische slachtoffers waren. Van de andere kant, Rachmani mocht dan een onvoorstelbaar bevoorrechte buitenstaander zijn, zijn leven was ingebed in dat van zijn moeder, zijn vrouw Chemiesa die zijn nicht was, zijn neef Mehemmed, Chera — allemaal mensen die het betrekkelijk goed hadden, maar die toch naar kleding, houding, taalgebruik, wereldbeeld, in alle opzichten deel uitmaakten van de wereld van Mabroeka, Ali ben Saäd, Mohammed ben Rebbah, Thiëb, Salah ben Chemies. Zij prezen de heiligen, riepen God en zijn Profeet aan, spraken over de regen, de bronnen, geesten, het gewas, de wilde zwijnen, voedsel, koeien, — en dat alles met hetzelfde enthousiasme dat deze onderwerpen overal in deze streek lossloegen.

Hafsoeia had zich teruggetrokken. Chera en Chemiesa zaten op de grond bij het vuur, in kleermakerszit. Hun wijde overkleden bedekten hun benen. Toen het gesprek ging over Sidi Mehemmed, hief Chera haar rechterarm en plooidde ze haar hand tot een vuist die ze gekanteld met de palm omhoog heen en weer schudde, alsof zich er een vliegenmepper in bevond, of een vlag aan een kort stokje, of de hoogste religieuze waarheid

hoofdstuk 7

die dit berggebied te bieden had:

‘*Barakat’ Rabbi oe Sidi Mehemmed. Dzjeddi!*’

En ze keek heel ernstig, overtuigd, zoals men spreekt over een geliefde en bewonderde oudere verwant.

Vooral deze twee jonge vrouwen troffen Pieter door de hartelijke directheid waarmee zij hun huisgenoten en ook hem zelf tegemoet traden. Hij kon er niets kokets of uitdagends in ontdekken; maar misschien ontging dat hem: man-vrouw relaties waren immers *een terrein van uiterst subtiële symbolische vormgeving*, voor hem waarschijnlijk vooralsnog *onherkenbaar achter barrières van cultuur en taal*. Hij hoefde deze vrouwen niet aan te raken, als hun nabijheid maar mocht voortduren. Hun gebaren en spraak waren eenvoudig en overrompend. Alsof hier, waar de armoede minder greep had dan elders in Sidi Mehemmed, de kracht van de plaatselijke cultuur minder gebroken was, minder *geërodeerd onder koloniale en postkoloniale invloeden*. Pieter had van beide vrouwen een handkus gekregen bij de eerste begroeting, en van Hafsoeia, ondanks haar stuursheid, een driedubbele. Maar terwijl hij hier zat, en het gesprek eindelijk eens vrijblijvend langs hem heen kabbelde, en Rachmani’s oom Hamed, diens zoon Ram’daan, en een broerszoon van Hafsoeia zich bij hen voegden (bewoners van de armoedige takkenhutten elders op het erf, naar hij begreep), en de achtjarige Monsef, Chera’s oudste zoon, aan de voet van zijn stoel was komen zitten, tegen zijn benen gevlijd, en hij een gewoon, niet door diarree doorkruisd hongergevoel koesterde, moest hij zich met kracht bedwingen om niet op te staan en Chemiesa en Chera een dikke broederlijke zoen op hun voorhoofd te geven. Vooral Chera, die niet belast was door een geboorterecht op de dubieuze rijkdommen van dit huis — Chera die hij straks kon opzoeken in zijn genealogie, en wier kind nu dichter bij hem was dan iemand in maanden was geweest.

De koeskoesmaaltijd was gereed. Hesnawi en Pieter werden, alleen, naar een zijvertrek gedirigeerd, waar twee gerieflijke leunstoelen op hen wachtten. De drukklamp werd met hen

meegedragen — de familie bleef achter bij een inmiddels ontstoken kaars. Ze aten in alle rust, zonder onderlinge spanning.

Tegen half negen vertrokken zij bij Rachmani. Pieter was blij met de giften die Chemiesa en Chera meegaven: vijf eieren, en twee liter verse melk in een elegante glazen kan met gouden randjes. Hesnawi droeg de kan, terwijl Pieter op zijn linkerhand (de andere hield de wandelstok vast) vijf eieren balanceerde in een oude krant — er was geen plaats meer voor in de schoudertas. Zijn blijdschap hield nauwelijks stand onder Hesnawi's gezever. De volle twintig minuten die de terugtocht duurde wijdde de tolk aan het probleem, wat ze nu in de kan moesten stoppen als ze hem de volgende ochtend, leeg en schoongewassen, door Hadda zouden laten terugbrengen. Hadda was blijkbaar ook al in dienst van de firma:

P. V.D. STARRE N.V.

Etnografische Informatie en Bovennatuurlijke Voorspraak.

Leverancier van baraka.

'Wij vragen de heilige en de heilige vraagt God'

Een paar eieren erin, dat kon volgens Hesnawi niet, want Chera had hun nu juist eieren gegeven, en het zou lijken alsof ze de gift van de éne vrouw (en nog wel de rijkste) terugbetaalden met de gift van de andere. In het algemeen kon men erkentelijkheid tonen door een gift van thee en suiker, tot een waarde van 200 miliem; in dit geval echter zou zo'n gift de waarde van de gegeven melk ver overschrijden, en aldus beledigend zijn. Als je iemand wilde kwetsen moest je hem of haar vooral onder giften en goede diensten verpletteren. Pieter was te moe om weerwerk te bieden, zodat Hesnawi de plaatselijke cultuur ongehinderd kon etaleren. Hij benadrukte nog eens hoe hij iemand was die altijd in alles de juiste toon aansloeg, vanuit een diep respect voor de regels.

Kennis van het Frans was maar bijzaak. Je moest weten wat de mensen verwachtten van bezoekers, van een goed gesprek,

hoofdstuk 7

van een fatsoenlijk mens. Hoe bouwde je in een dorp vertrouwen op? Hoe kreeg je de mannen zover dat je bij een later bezoek hun vrouw of dochter vragen zou mogen stellen, misschien zelfs terwijl die mannen zelf afwezig waren? Dat was het probleem, Msjeu Bietr! Je moest goed bekend staan. Er voortdurend erover waken dat anderen jouw naam niet zouden aantasten. Je moest niet zijn zoals sommige anderen, Hesnawi kon namen noemen... Je moest je vol respect gedragen tegenover de mensen, vooral de oude mannen, maar ook tegenover de heiligen, de Profeet, God, de graven, de bronnen, de natuur. Kortom, je moest zuiver zijn, rechtdoor lopen zonder links of rechts te zien...

Er viel überhaupt niets te zien. De onverlichte steenweg slingerde langzaam terug naar het land van Aïesa. Het dorp aan de overkant van de beek was doodstil. Er waren zelfs geen vuurtjes of lampen die door de duisternis heenbraken. Een zaklantaarn hadden zij niet bij zich, het was immers middag geweest toen zij op pad gingen. Rachmani's aanbod ze een stormlantaarn mee te geven, had Hesnawi eigengereid afgeslagen.

‘Het is maar goed dat het zo donker is, Msjeu Bietr. Want als de mensen in het dorp ons zo zien, met allemaal cadeaus van Rachmani... De vingers van de hand zijn niet gelijk!’

Geld konden ze al helemaal niet in die melkkan doen. Dat kon in het geval van arme mensen. Je stopte er tien of vijftientig miliem in, genoeg voor een boodschap in de winkel van Thiëb: een maaltje korrelnacaroni, of wat suiker voor een tweede pot thee uit een al eerder gebruikt treksel, of een paar snoepjes voor de kinderen (als ze met alle geweld zo spilziek wilden zijn, maar God ziet alles), of een kaarsje voor de heilige. Maar een dergelijk bedrag aan Rachmani geven, dat ging natuurlijk niet; en een groter bedrag zou weer vernederend zijn, alsof Pieter de gift wilde afkopen.

Als ze wat vlees hadden gehad, ja, dan konden ze dat sturen. Maar hun vlees uit Aïn Draham was niet vers meer, ze zouden het nauwelijks zelf nog kunnen eten. En hoeveel vlees zouden

ze wel niet nodig hebben voor zo'n groot, rijk gezin als dat van Rachmani? Een halve kilo, dat was goed voor Chelti Mabroeka, die zou er desnoods drie dagen van eten met haar twee jonge kinderen. Niet aldus Rachmani. En hoe dan ook, hun vlees was niet meer geschikt als geschenk.

Pieter zuchtte. Schuifelend in het donker deden zijn voeten zeer op de ruwe stenen, en hij was bang van de weg af te vallen, de beek in. Hij schrok hevig van een zware donderslag, recht boven het dal. Hesnawi greep hem bij zijn schouder, maar toen hij zag dat alles in orde was vervolgde hij zonder pardon zijn bespiegelingen. Het enige dat in de bliksem had opgelicht waren de witte heiligdommen voor Sidi Mehemmed: één schuin voor hen uit langs de steenweg en opvallend groot in het donker, en de ander ver en hoog op de Heuvel. In de verte begon een jakhals te janken.

Ten slotte diende zich de oplossing aan. Ze zouden de volgende ochtend naar de winkel gaan, en er een zak snoepjes kopen. Die kostten vijf miliem per stuk. Een handje snoepjes in de kan, dat was het. Dat was zoet, als honing. Dat was het beste. Dat omzeilde ook het probleem van de keuze tussen melk en bloed.

‘Wat bedoel je, Hesnawi?’

‘Zoet is: als je iets voor een ander doet, Msjeu Bietr. Het is als het vertrouwen. Tussen mensen die niet van dezelfde familie zijn. Dat zien de mensen graag. Zout, dat is nog sterker. Maar Rachmani een kilo zout geven, dat gaat niet; we hebben ons zout nodig voor brood te bakken.’

Gelukkig hoefde er voor Chera's eieren niets geretourneerd te worden. En trouwens, haar gezin zou toch delen in de snoepjes voor Chemiesa.

De ernst waarmee Hesnawi deze transacties plande en afwoog verbijsterde Pieter. Zo werd het veldwerk toch nog een snoepreisje. Door overdreven ijver te tonen trachtte Hesnawi zeker zo sterk mogelijk te staan tegen de tijd dat zijn positie bedreigd ging worden, door Hamoeda bij voorbeeld.

Op de tast vonden zij pijnlijk hun weg langs de cactushagen,

hoofdstuk 7

tot voor het huisje. Door Pieter bijgelicht met lucifers die steeds uitwaaiden, kreeg Hesnawi met veel moeite het versleten slot open. Hadda had de kruik half gevuld en buiten voor de deur neergezet — de familie Aïesa had dus toch geen sleutel, of vond het niet langer gepast die te gebruiken. Binnen verspreidde de petroleumlantaarn spoedig een weldadig licht, na alle duisternis van de terugweg. Hesnawi begon nog even over Rachmani's vreemde reactie op Boe-Qasbaja, maar Pieter gaf niet eens meer antwoord. Hij liet zijn bovenkleden uitglijden, wurmde zich in zijn slaapzak op de smalle stretcher en viel in slaap.

HOOFDSTUK 8

Zij werden de volgende ochtend om half acht wakker door harde schurende geluiden tegen hun buitenmuur, menselijke stemmen die aanvuringen riepen, en af en toe een dreun als van een groot dier dat tegen de muur botste. Hesnawi stond dadelijk op, waarbij de wankele stretcher onder hem kantelde. De tolk schoot snel zijn bovenbroek aan en verdween naar buiten. Pieter had begrepen dat zijn ondergoed ook in bed nooit uitging; bloot, onder of boven de gordel, was niet een toestand waarin de boerenbevolking behagen schepte. Toch al opgelaten nu hij met een vreemde man in één kamer moest slapen, conformeerde Pieter zich maar aan deze schroom.

Hesnawi kwam weer snel binnen, druipend van de regen.

‘Zij zijn het landje naast ons huis aan het omploegen met ossen, voor watermeloenen te planten. Abdullah ben Aïesa en Hamoeda bel-Ahsien. Ze vragen of je wakker bent. Ze wensen je goedemorgen.’

‘Ze hadden me wel mogen waarschuwen dat ze in de vroege ochtend zo’n lawaai gingen maken op mijn erf,’ bromde Pieter, terwijl hij opstond van de stretcher, voorzichtig om niet ook om te slaan, ‘Eerst is hij in geen velden of wegen te bekennen als wij aankomen, en dan moet de eerste begroeting met zoveel geweld aangekondigd worden. Is er nog water, Hesnawi? Ik wil me wassen.’

‘Het hele lijf? Of alleen gezicht en handen?’

‘Wat doet het ertoe. Ik wil me wassen. En ik heb geen zin om dat buiten te doen, met die beesten voor de deur en die twee lawaaimakers. Ik heb trouwens ook geen zin om mijn wasbeurten precies met jou te bespreken, Hesnawi. Heb je nog water?’

Hesnawi wees erop dat de halfvolle kruik die zij de avond tevoren voor de deur hadden gevonden, nog onaangeroerd was; maar hij leek het spijtig te vinden dat water voor een

hoofdstuk 8

ochtendbad te gebruiken. In ieder geval beloofde hij meer water te gaan halen zodra hij zijn overhemd aanhad. Eerder had Pieter de indruk gekregen dat Hesnawi, als man, het zich niet kon veroorloven om zelf naar de bron te gaan, maar dat bleek nu dus toch niet het geval.

Pieter zag tegen de dag op als tegen een berg. De geluiden van buiten ergerden hem niet alleen, maar beangstigden hem, alsof de ossen ieder ogenblik door de muur konden breken. De kans daarop was klein: de muren van de huizen in dit gebied waren minstens veertig centimeter dik, uit massief natuursteen opgetrokken; Abdullahs huis was bovendien gevoegd met cement. Hoe dan ook, straks, als hij gewassen en aangekleed was, moest hij naar buiten gaan, Abdullah en Hamoeda de hand drukken, en met hen praten. Zou hij eerst een plas kunnen doen? Of zou hij het moeten ophouden tot na de beleefde conversatie, die uren kon duren? En vervolgens, mogelijk na wat uitstel voor het ontbijt en het uitwerken van de gegevens van de vorige dag, zouden ze op pad moeten, het dorp zelf in. Als hij naast zijn journaal van dagelijkse aantekeningen ook zijn kaartsysteem van hoofden van huishoudens, heiligdommen, en ideeën en hypothesen ging bijwerken, kon hij deze activiteiten binnenshuis zeker rekken tot de middag. Dan konden ze nog wat tijd kwijt aan de lunch, en wellicht zou het weer daarna opgeklaard zijn. Overigens, nu Abdullah terug was uit Tabarka zou deze willen praten en hun misschien zijn smidse willen tonen, die in de verste hoek van het erf gebouwd was.

Tijdens de twee gesprekken die Pieter met Abdullah ben Aïesa had had gehad in Aïn Draham, had de man een verwarrende indruk op hem gemaakt. Hij was groot en fors gebouwd en had sterkere negroïde trekken dan de meesten van zijn streekgenoten. Pieter had moeten denken aan een studie over de perifere sociale positie van de dorpsmid in Noord- en West-Afrika. Abdullah was trots en onverzettelijk, op zo'n uitdagende manier dat zijn houding niet de uitdrukking leek van een plaatselijk cultuurpatroon, maar juist de ontkenning

daarvan. Hij was nauwelijks dertig, van dezelfde generatie als Dzijleni ben Salah, en waarschijnlijk nog veel te jong om zich zo onafhankelijk te mogen opstellen. Misschien scheelde het dat zijn vader, Aïesa, al dood was? Maar zelfs Hesnawi, ook wees en tien jaar ouder dan Abdullah, liet zich met kinderlijke bewondering en ontzag uit over de kebiers van zijn eigen dorp en scheen iedere openlijke onenigheid met hen angstvallig te vermijden. Zo niet Abdullah. In Aïn Draham hadden Pieter en Hesnawi gesprekken gevoerd met Abdullah en de sjeich, over de huurvoorwaarden voor Abdullahs huisje; Abdullah had daarbij een felle en schampere toon aangeslagen die Pieter, na Hesnawi's strijkages, weldadig aandeed. Met zijn paar woorden Frans (hij bleek soldaat te zijn geweest in de V.N. vredesmacht in Congo) had Abdullah direct het woord tot Pieter gericht — niet om zijn taalvaardigheid te etaleren, maar om omwegen te vermijden. *'Ja er Roemi: geld! Acht dinar, acht dinar, acht dinar, elke maand. Zo niet? Ik huis kapot. Met hamer van de smid. Akahoe. Basta.'* Het vegende gebaar waarmee hij zijn eeltige handpalmen vertikaal langs elkaar had geslagen, als koperen bekkens, was nog welsprekender geweest. De sjeich had beslist dat Abdullahs huisje vrij moest komen en verhuurd moest worden. Pieter had zich bezwaard gevoeld dat Abdullah ben Aïesa en zijn gezin hun woning uit moesten ten behoeve van zijn onderzoek, maar hij kon de machtsstructuur in het sjeikdom toch bezwaarlijk proberen te veranderen. De huursommen waarover in zijn naam maar over zijn hoofd heen met grote felheid onderhandeld werd, waren hoe dan ook belachelijk laag. Tegenover de intimiderende houding van de sjeich in zijn afgedragen colbertkostuum en schoenen zonder sokken, had Pieter een vreemde sympathie gevoeld voor Abdullah; als diens wilde ogen zijn kant opkeken, had hij zich moeten inhouden niet te knipogen. Maar Hesnawi had hem toen al lang de noodzaak ingeprent van waardig gedrag, en daarmee bleek knipogen even onverenigbaar als fluiten, slenteren, de handen op de rug of in de zakken houden, of (voor een man) het dragen van rode kleren.

hoofdstuk 8

Abdullah, had Hesnawi hem uitgelegd, stond bekend als een lastpak. Bovendien was hij geen lid van de partij, in tegenstelling uiteraard tot de sjech en zijn rijke neven. Toch waren er onderhandelingen gaande over een huwelijk tussen Abdullahs broer El Hedi, en de dochter van de sjech; hun land grensde aan elkaar, slechts door de beek van Aïn Felloes gescheiden. De verwevenheid van al deze tegenstrijdige relaties en belangen was iets waarop zijn studie Pieter goed had voorbereid, en hij zag de *Casus van de Ambtsdrager en de Dorpssmid* al in zijn eindrapport verschijnen.

Hij had zich voorgenomen Abdullah tegen het eind van het veldwerk schadeloos te stellen voor het geleden ongemak en misschien onrecht. Liever had hij dadelijk een huurbedrag betaald dat het dubbele was van wat de sjech en Hesnawi aan het bedingen waren, maar toen hij dit voorstel voorzichtig in het midden bracht werd het door zijn beide zelfbenoemde zaakwaarnemers genegeerd. Er werd een plaatselijk spel gespeeld waarin hij slechts aanleiding mocht zijn, geen medespeler.

Bij zijn aankomst in het dorp waren zowel Abdullah als de sjech afwezig geweest. Desondanks had Abdullahs moeder hen vriendelijk welkom geheten. Overzichtelijk was anders, maar een wespennest was het erf van Aïesa nog niet gebleken. Wel vermoedde Pieter dat de sjech Hamoeda als tolk onaanvaardbaar had gevonden juist omdat hij een zwager van Abdullah was. Maar wat de sjech, die zelf toch goed Frans sprak, dan in de ongeletterde Hesnawi had gezien, was hem een raadsel. Of het moest zijn dat Hesnawi, als vreemde in het dorp, minder op de hoogte was van mogelijke onregelmatigheden in de ambtsuitoefening van de sjech...

Hesnawi stortte de kruik leeg in een emmer en Pieter waste zich, waarbij de tolk zich kuis uit het énkamerhuis terugtrok. Pieter kleepte zich aan en liep het erf op. Staande op de ploeg, om die met zijn gewicht de grond in te drukken, en zwaar mennend om de twee ossen in bedwang te houden, grinnikte Abdullah naar hem. Hij had een korte kaki-broek aan. Zijn

bovenlijf was tot Pieters verbazing bloot — weer bleek hoe onbetrouwbaar Hesnawi's beeld van de eigen cultuur was. De spierbundels op Abdullahs borst, rug, armen en benen waren indrukwekkend. Zo stelde je je een smid voor, inderdaad. Hij maakte zowaar één hand even vrij om Pieter een militair saluut te brengen. Van enige wrok over het feit dat hij omwille van Pieter uit zijn huis was gezet, was niets te merken. Onwillekeurig grinnikte Pieter terug. Hij probeerde op Abdullah een Arabische groet uit:

‘*Rabbi einik. — Einikoem,*’ verbeterde hij zich zelf onmiddellijk. Meervoud.

‘*Isselmik!*’

De ossen werden bij het hoofdstel geleid door een man die iets ouder was dan Abdullah — ongetwijfeld Hamoeda. De greep van de ploeger op het geheel was zodanig dat de ander er naast kon lopen alsof zijn voornaamste zorg was, niet de indruk te wekken dat hij te beroerd was om zijn zwager een handje te helpen.

Hamoeda liet de ossen dan ook onmiddellijk in de steek om Pieter de hand te komen schudden. Hij negeerde Pieters poging tot Arabisch groeten en sprak zelf voortreffelijk Frans.

‘Goedemorgen, Meneer Pieter. Ik hoop dat wij U niet te vroeg hebben wakker gemaakt met ons lawaai. Maar ploegen moet nu eenmaal in de vroege ochtend gebeuren, anders is het te warm.’

‘Goedemorgen. Ik neem aan dat U Meneer Hamoeda bent, de zwager van Meneer Abdullah.’ Waarop sloeg Hamoeda's opmerking over het tijdstip van ploegen? Het was half negen, en regenlevels hingen over het dal. Niets wees erop dat het de eerste weken te warm zou worden om desnoods hele dagen achtereen door te ploegen. Of was er misschien een plaatselijk taboe dat ploegen later op de dag verbood? Hij keek Hamoeda aan. Deze had een korte grijzende baard en ogen die Pieter ontweken. Zijn huidskleur was merkbaar lichter dan die van Abdullah of Hesnawi, en hij had grijze ogen. Hij droeg een blauw werkjasje, onderdeel van het uniform dat de arbeiders

hoofdstuk 8

van de werkverschaffing kregen uitgereikt.

Hamoeda graaide in zijn borstzak naar een verfrommeld pakje sigaretten.

‘Rookt U, Meneer Pieter? Of lust U het Tunesische bocht niet?’

‘Ik rook eigenlijk alleen pijp, en het is nog vroeg. Maar wacht toch, ik heb sigaretten binnen. Neem er een van mij. Op de kennismaking. Hesnawi?’

Deze stond tegen de muur geleund en tuurde het dal in. Hamoeda sprak Frans en was daarom een rivaal. Onnodig de eigen diensten als tolk op te dringen. De spanning die de ontmoeting met Hamoeda bij Hesnawi opriep, ontging Pieter niet. Maar juist op zo’n moment moest de tolk duidelijk gewezen worden op zijn taken.

‘Hesnawi, pak jij even de sigaretten uit mijn schoudertas. En neem ook de lucifers mee.’

Hesnawi ging doen wat hem gevraagd was. Vanuit het huisje riep hij Pieter toe.

‘Alle kaarten met ons werk van de afgelopen weken zijn per ongeluk van de tafel gevallen, op de grond. Zal ik ze oprapen, Msjeu Bietr? Zo komen ze helemaal met modder.’

‘Ja, natuurlijk, en breng dan ook de sigaretten.’

‘Geeft het dan niet hoe die kaarten komen te liggen? Ik wil niet dat ze helemaal gemengd komen. Dat geeft problemen voor je, Msjeu Bietr.’

Pieter richtte zich tot Hamoeda.

‘Wij zijn gisteren bij Uw verwant geweest: Meneer Salah ben Chemies. Het was een bijzonder aangenaam bezoek, dat kan ik wel zeggen. We hebben het onder andere gehad over het heiligdom dat zich vlak bij Uw huis moet bevinden.’

Hamoeda keek broeierig, met half geloken ogen.

‘Ja, wij behoren tot dezelfde familie. De oude man zal wel veel weten te vertellen, dat neem ik best aan. Heeft hij het nog over de geschiedenis van ons land gehad, daar bij de rivier?’ *Nooit mag de onderzoeker aan een informant te vroeg laten blijken wat een andere informant hem of haar al verteld heeft.*

Voer steeds weer iedere informant afzonderlijk naar het punt waar hij of zij in een persoonlijke relatie de begeerde informatie als vanzelfsprekend wil delen; en laat hem of haar aldus in de waan een unieke bijdrage aan de materiaalinzameling te leveren. Eerder verworven detailkennis mag (eventueel!) pas als troef worden uitgespeeld, indien de latere informant bepaalde informatie waarvan de onderzoeker vermoedt dat hij of zij haar heeft, niet wil, of, uit persoonlijke en/of sociale inhibitie, niet kan, geven.

‘We hebben nog geen gelegenheid gehad er diep op in te gaan. U begrijpt, zo’n eerste dag in het dorp, je kunt niet meteen alles maar vragen. En het zou fijn zijn als ik er eens met U over kon praten, want zo in het Frans, dat is toch wel een stuk gemakkelijker.’

Hamoeda haalde zijn schouders op. ‘Wij zien elkaar wel hier, op het erf van Abdullah ben Aïesa. Of anders komt U maar eens langs als U toch naar Aïn Draham moet. Ik woon daar een beetje afgelegen, rustig: geen burens geen problemen. Misschien heb ik U iets te vertellen, misschien ook niet. Dat hangt van Uw vragen af. Dat Frans dat U probeert te spreken, is redelijk te verstaan.’

De onverwachte kritiek op Pieters taalvaardigheid kwam hard aan. Hamoeda was heel wat minder toeschietelijk dan verwacht; in feite, minder toeschietelijk dan enige informant tot nog toe. Of begreep hij al dat Hesnawi’s baantje hoe dan ook onbereikbaar voor hem was en gaf hij uiting aan zijn wrevel hierover?

Gelukkig kwam de tolk met de sigaretten. Hamoeda had zijn pakje teruggestopt op het moment dat Pieter zijn eigen sigaretten in het vooruitzicht gesteld had. Pieter drukte Hamoeda en Hesnawi ieder een losse sigaret in de hand. Hij hield er één klaar voor Abdullah. Deze riep een commando naar de ossen en kwam van de ploeg af. Hij veegde zijn handen af aan zijn broek en stak ze Pieter hartelijk toe.

‘Lè bes, er Roemi? Akaka? Ça va? Ça va un peu ce matin? Ça va très bien, eh?’

hoofdstuk 8

'Lè bes, Abdullah. El hamdoe li 'llèh. Hesnawi, zeg hem dat ik blij ben hem te zien. Dat wij heel goed ontvangen zijn hier op het land van Aïesa. Dat we bij Chelti Mabroeka heerlijke koeskoes gegeten hebben. En dat het werk van mijn onderzoek al goed begonnen is. Vraag hem hoe het was in Tabarka.' Want echt een gesprek met Abdullah voeren liet diens Frans noch Pieters Arabisch toe.

Hesnawi's vertaling bestond slechts uit een paar zinnen. 'De rest,' legde hij Pieter uit, 'heb ik al verteld terwijl jij je aan het wassen en aankleden was. Abdullah heeft in Tabarka ijzers gekocht voor de fiets, en nieuwe banden. Ze gaan de fiets van El Hedi repareren, dan kunnen ze vaker naar Tabarka.'

'Over de bergen? Met de fiets? Dat is toch een heel eind?'

'Nee, niet over de bergen. Ze gaan hiervandaan langs Tra'eia, en dan verder langs Sidi Sliema. Het is niet hoog. De hele weg is langs de Wed.' Aha, Sidi Sliema, Sidi Mehemmeds voormalige werkgever, fungeert nog steeds gewoon als plaatsaanduiding, dacht Pieter opgetogen. 'Alleen het stuk hier bij Sidi Mehemmed is een beetje zwaar. De bergen beginnen pas echt hier in Sidi Mehemmed. Fietsen naar Aïn Draham, dat is iets anders. Dat kan alleen over de asfaltweg. Op de steenweg van de werkverschaffing zijn je banden gelijk stuk. En op de Arabische paden ook. Zoveel stenen! En modder! En doorns!' Hesnawi demonstreerde zijn karakteristieke gebaren 'nadruk', 'ontzetting' en 'vernietiging'.

'Hesnawi, ik dacht dat Abdullah een arme man was. En nu heeft hij opeens twee ossen. Zijn die soms van Hamoeda?'

Hamoeda antwoordde voordat Hesnawi kon reageren. Nee, die ossen waren niet van hem. Die waren van hun buurman, de sjech. Van hun toekomstige schoonvader. Ze mochten ze tot de middag gebruiken. Daarna moesten ze worden teruggebracht.

De relaties tussen Abdullah en de sjech hadden minder warm geleken. 'Krijgt hij daar dan geld voor?'

Hamoeda keek schamper. Nee, geld kreeg hij daar niet voor. Hij gaf hun gewoon het gebruik van die ossen, gratis. Omdat

hij zo op hen gesteld was. Uit vriendelijkheid. Burendienst. En als aanverwant. El Hedi ging immers met de dochter van de sjech trouwen.

‘Kunt U zelf ook een beroep doen op de ossen van de sjech, Meneer Hamoeda?’

‘U moet de zaak goed begrijpen. Wij zijn dezelfde familie. Ik ben getrouwd met de zuster van Abdullah, zoals U zou kunnen weten. De watermeloenen die we hier verbouwen zullen we samen oogsten, en misschien een deel verkopen in Tabarka.’ Met andere woorden: je ziet toch wel dat die ossen niet alleen aan Abdullah maar ook aan mij zijn uitgeleend, stommeling.

‘Hesnawi, zeg tegen Abdullah dat ik hoop dat zijn ossen hun werk goed doen en dat de watermeloenen goed zullen groeien.’

Hesnawi vertaalde het op een manier de bol stond van Allah, de Profeet, en Sidi Mehemmed. Abdullah schoot in de lach en gaf een lang antwoord in het Arabisch. Zijn grotendeels onverstaanbare woorden, zijn gebaren en mimiek, richtte hij niet tot de tolk maar tot Pieter. Deze deed zijn best de smid te blijven aankijken. Het kostte hem moeite. Hij kromp ineen onder de nadrukkelijkheid van de poging en voelde zich belaagd, als door een te hard geluid, een te fel licht, te scherpe smaak. Hij miste de beschutting van de interviewsituatie van de afgelopen dagen. Daarbij had hij alleen maar goede vragen hoeven bedenken en luisteren naar Hesnawi’s antwoorden in het Frans; in de tijd daartussenin, als de tolk in het Arabisch bezig was met de informanten, had hij rustig kunnen wegdromen.

‘Wat zegt hij nou, Hesnawi?’ Deze was ook in de lach geschoten, maar enigszins besmuikt. Hamoeda lachte, na enige aarzeling, mee als een boer die kiespijn heeft.

‘Hij zegt: hij wil dat Sidi Mehemmed uit zijn graf opstaat en hem een beetje helpt te ploegen. Want hij zit hier nu wel op het land van Sidi Mehemmed, en met de baraka van Sidi Mehemmed, en van God, en van de Profeet, gaan die watermeloenen straks groeien. *Insj’ Allah!* Maar het is toch Abdullah die het zware werk moet doen. En moet vragen of de

hoofdstuk 8

sjiech hem alsjebliëft, alsjebliëft ossen leent.’

Hesnawi deed een stap naar Pieter toe en fluisterde hem in het oor: ‘Denk niet dat dit de gewoonte is. Zo over God en de Profeet praten! Abdullah is een slechte man, een beetje gek.’ Hij vervolgde hardop, met stijgend enthousiasme:

‘En hij vertelt over de mensen in Congo. Die ploegen helemaal nooit, werken nooit tot ze zweten. Die zwarten daar, dacht je dat die tot God bidden? Of tot de heiligen? Ze staan laat op en sturen hun vrouw naar het veld. Om grote knollen uit te halen, een soort lange aardappels. Die groeien daar vanzelf. En na het eten doen ze de rest van de dag eh, je-weet-wel. En niet met één vrouw, denk dat maar niet. Nee, drie of vier. Allemaal! Hier in dit dorp heeft alleen de sjiech nog twee vrouwen. Dat is zelfs verboden, nu met Tunesië, met de nieuwe wet. Maar die tweede had hij al van vóór die tijd. Ha! Daar in Congo! Als je één neger doodschoot had je gelijk vier vrouwen verdiend!’

‘Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr,’ voegde hij er dadelijk, fluisterend, aan toe. ‘Dit is wat hij zegt. Maar God ziet alles.’ Ondanks zijn verhalen over bordelen in Tunis en het driftige overspel dat in deze streek zou plaatsvinden in de beboste gebieden tussen de bergdorpen en bij de rivier, keek Hesnawi zeer gegeneerd.

‘Congo? Tu connais?’ vroeg Abdullah aan Pieter. Hesnawi zag hier een taak: ‘“Ken je de Congo, Msjeu Bietr,” vraagt Abdullah.’ Maar Pieter, in een poging zich professioneel op te stellen, richtte het antwoord direct tot zijn informant.

‘*Oui, je sais où que se trouve le Congo. Mais c’est loin. Très loin. Je n’ai jamais été là-bas.*’

‘*Moi. Soldat en Congo. O.N.U. Soixante-et-un.*’ Hesnawi vertaalde. ‘Hij zegt dat hij soldaat was in de Congo. Voor een of ander bureau, een beetje zoals de partij hier in Tunesië. In 1961.’

‘*Tat-tat-tat-tat-tat-tat.*’ Abdullah bootste het geluid van een machinegeweer heel natuurgetrouw na; Pieter herkende het van films die hij gezien had. Het onzichtbare wapen spatelde in de

nochtans krachtige armen van de smid en kon slechts met moeite in bezwang gehouden worden. Pieter had medelijden met hem. Dat zijn contact met de grote wereld zich tot dit soort verschrikkelijke dingen had moeten beperken.

'Les cochons. Les nègres. Tat-tat-tat-tat. Medalja! -

'Ja Machboeba!'

Abdullah onderbrak de evocatie van zijn heroïsch verleden om deze naam te roepen naar de takkenhut die honderd meter verder omhoog langs de helling aan de rand van een akker te zien was. Een vrouw verscheen in de deuropening. Abdullahs echtgenote, ongetwijfeld.

'Ja Machboeba. Ja marti. Attieni medalja. Oe et tsifiká. Visa visa!' Hij lachte. Zijn stem terugbrengend tot een normaal volume, verduidelijkte hij zijn bedoelingen aan de mannen die om hem heen stonden.

'Abdullah zegt: "Nu kunnen jullie mijn vrouw ontmoeten. Zien hoe ik haar houd: 'Vlug vlug.' " Ze moet iets brengen dat Abdullah daar in Congo gewonnen heeft. Met schieten. En vechten. Tegen die zwarten.' En Hesnawi trok een vies gezicht.

'Maar Hesnawi, wat kijk je nou. Hoe is dat in godsnaam mogelijk! De zwarte mensen, dat zijn toch ook Afrikanen, bewoners van Afrika, net als jullie? Die zijn toch ook uitgebuit en vermoord in de koloniale tijd, net als de Tunesiërs? Moet je daar zo'n gezicht om trekken? Tegen zulke mensen ga je toch niet vechten? Dat zijn toch geen *cochons*, geen zwijnen?' Pieter slikte nog maar net de bewering in dat de bewoners van dit berggebied niet veel lichter van huidskleur waren dan de Congolezen.

Hesnawi herinnerde Pieter nog eens aan de plaatselijke opvattingen over mensen die nog donkerder van huid waren dan het gemiddelde. 'Zwart, dat is een ander soort dan wij. Wij kunnen trouwen met blanken, met Europeanen zoals jij. Zelfs Hamoeda's moeder was een Europese. Dat mag. Dat is soms goed. Maar echt zwart, pikzwart, dat is te erg. Dat is als de dzjenoen. Zwarte dzjenoen zijn het gevaarlijkste. Dat staat zelfs in het Boek, Msjeu Bietr. En een zwarte vrouw, dat is het

hoofdstuk 8

lelijkste wat er is. Abdullah zegt dat ze trouwens ook smerig vechten, niet zoals wij Arabieren. En zij kennen God niet. Jullie wel, jullie Roemi's. Het is dezelfde God.'

'Maar Hesnawi, er zijn miljoenen zwarte Moslims. Je weet echt niet waar je het over hebt. Veel meer zwarte Moslims dan Europese. Bijna net zo veel als Arabische! Hier in Afrika, maar ook in Amerika bij voorbeeld. In de Verenigde Staten met name.' Pieter had geleerd in veldwerksituaties zijn eigen normen en waarden niet uitdrukkelijk uit te dragen. Maar moest hij hier, in een achtertuin van de wereld, uit de mond van onmondige boeren rasvooroordelen aanhoren zonder openlijk afstand te nemen? Tegen Abdullah kon hij niets doen, dat was een informant. Maar hij betaalde Hesnawi niet voor niets.

Hamoeda mengde zich in het gesprek. Hij wees op Hesnawi.

'Onze vriend heeft geen ongelijk, Meneer Pieter. Zo denken ze erover in Tunesië, vooral degenen die weinig in aanraking zijn gekomen met het Europese leven. Maar bij het vertalen is het wel zaak onderscheid te maken tussen wat men zelf denkt en wat degene zegt die aan het woord is. U moet oppassen dat U niet louter de mening van Hesnawi ben Tahar hoort, terwijl U denkt dat U de mening vertaald krijgt van mijn zwager Abdullah ben Aïesa, of van andere bewoners van dit dal!'

Hamoeda probeerde dus toch een sollicitatieprocedure te openen. Hesnawi wierp hem een verscheurende blik toe.

Inmiddels was Machboeba de helling afgekomen. Zij was een opvallend mooie vrouw van voor in de twintig. Even oud als Pieter dus, maar hij kon niets meisjesachtigs aan haar ontdekken. Terwijl zij de mannen naderde hield ze haar ogen op de grond gericht. Haar blik volgend zag Pieter dat haar voeten bloot waren en een dikke rand eelt hadden. In haar rechtervuist, die ze tegen haar borst geklemd hield — haar lichaamsvormen gingen volledig schuil onder de wijde plooiën van haar groengeblokte malachfa — had ze blijkbaar de gevraagde medaille. Ze gaf hem aan Abdullah en prevelde iets. Hesnawi vertaalde: Ze had het certificaat niet willen meebrengen, want ze was bang dat ze zou uitglijden op het

modderige pad en dan misschien het glas breken. Kennelijk was het geval ingelijst.

Abdullah hield Pieter de zilverkleurige medaille voor, ter grootte van een rijksdaalder:

*United Nations Peace Force in the Congo. 1960-1962.
In Recognition of Distinctive Service.*

Nu werd er een gebaar verwacht waaruit Pieters diepe bewondering zou blijken. Hij pakte de medaille aan, bekeek hem langdurig en maakte de geluiden die althans zijn eigen cultuur in deze situatie voorschreef.

‘Ooo, wat een mooie medaille. Hesnawi, zeg aan Abdullah dat ik nog nooit zo’n medaille gezien heb. Zo’n medaille, die krijgen alleen de allerbeste soldaten van de hele wereld.’

Huichelaar. Hij zag even beelden van een vuurgevecht in de Congo, zoals die destijds op de televisie getoond waren. En als alles dan over is, en je hebt het er boven alle verwachting of hoop levend afgebracht, en je hebt nog een paar vrouwen kunnen pakken hoewel je je zelf moet voorhouden dat ze zwart zijn en dus eigenlijk beneden je waardigheid (*visa visa, Machboeba*), wat doe je dan? Dan toon je, als lid van het ene geknechte volk, aan je blanke bezoeker de medaille verdiend aan het weer in het gareel brengen van het andere geknechte volk. Nadat je voor hem uit je huisje bent gezet. En in een loofhut moet wonen. Grote Verzoendag. En God zag dat het goed was.

Inmiddels maakte Machboeba duidelijk dat ze Pieter wilde groeten. Hij keek haar niet aan. Zij drukte een kus in zijn hand. ‘*Lè bes? Lè bes?*’

Nooit van enige belangstelling voor de plaatselijke vrouwen blijk geven, hadden ervaren adviseurs hem op het hart gedrukt. Doe elk openlijk contact met een Arabische vrouw ostentatief af als een manier om via haar de man (vader, broer,

hoofdstuk 8

echtgenoot, zoon) te bereiken in wiens hoede zij is. En verlegen als Pieter was, kwam hem dat goed uit. Nu nog de praktijk. Hij wendde zijn gezicht af om uitdrukkelijk Abdullah aan te kunnen zien. De vrouw ontveinzen (wat niet eenvoudig was, want zij had nog steeds Pieters hand vast, en dat voelde wél meisjesachtig). Tegen de man spreken (al moest dan via de tolk).

‘Hesnawi, zeg maar tegen Abdullah dat ik denk dat, met zo’n soldaat als hij hier op het erf, wij nooit bang hoeven te zijn voor inbrekers ’s nachts.’ Hesnawi keek alsof hij van niemand eerder een inbraakpoging verwachtte dan van Abdullah, maar vertaalde niettemin. Hamoeda deed een duit in het zakje:

‘Veel mensen van hier hebben in het leger gediend. En niet alleen als dienstplichtigen, maar ook als vrijwilligers op contract. Ik was zelf ook bij het Franse koloniale leger, vóór de Onafhankelijkheid. Dat was in de tijd dat ik nog in Tunis woonde. En wij kenden discipline. Niet die wilde slachtpartijen waarvan Abdullah vertelt. Nee meneer! Heel secuur. Pistoelproeven. Elf schoten raak van de twaalf, anders ging je op rapport. Ja wel! Dat was lang voordat Abdullah naar Congo vertrok met de vredesmacht van de Verenigde Naties.’

Dus Hamoeda wil laten zien dat hij, in tegenstelling tot Hesnawi, weet wat O.N.U. betekent. Pieter begon er plezier in te krijgen. Hij haalde zijn pakje sigaretten uit zijn zak en deelde nog eens uit. Tegen zijn gewoonte in nam hij er zelf ook een. En hij had nog niet eens ontbeten. De ossen begonnen ondertussen tekenen van ongeduld te vertonen, en Hamoeda ging er naar toe.

‘Akkoord, Hesnawi. Zeg even tegen Abdullah dat we nu weer aan ons eigen werk gaan, maar dat we blij zijn dat wij hem vanochtend gezien hebben. En dat we hier onderdak hebben gevonden, in zijn huis.’

‘Msjeu Bietr,’ fluisterde Hesnawi. ‘We moeten nog regelen van het broodbakken. Dat zou Machboeba toch gaan doen?’

Het was waar. Op advies van de sjech was overeengekomen dat de vrouw van Abdullah inheems brood zou bakken voor

Pieter en Hesnawi, in ruil voor een redelijk eigen gebruik van de voorraad meel, gist en zout. Iedereen scheen dat een prima regeling te vinden, hoewel Pieter vreesde dat op die manier zijn moeizaam aangesleepte voorraden binnen een week uitgeput zouden zijn. Maar dat moest Hesnawi maar regelen. Na Abdullah, Hamoeda en Machboeba de hand te hebben geschud, trok Pieter zich terug in het huis.

Spoedig kwamen Machboeba en haar schoonzusje Hadda de baal meel en de pakken met gist en zout ophalen. Ze traden het huis niet binnen. Hesnawi gaf hun de spullen aan in de deuropening, terwijl Pieter dieper in de hut voorbereidingen trof voor de uitwerking van de gegevens die zij de vorige dag hadden verzameld.

In een hoek vond hij de doorweekte prop krantenpapier met Chera's eieren; er waren er nog slechts twee heel. Hij schaamde zich even, maar vond dat de vermoedenissen van de vorige dag een goed excuus vormden.

Hij stopte een pijp en wachtte tot Hesnawi zover was dat zij konden ontbijten. De stretchers moesten vertikaal tegen de muur geplaatst worden zodat het tafeltje dat Abdullah in het huis had achtergelaten weer in het midden van de ruimte kon staan, met daaraan de enige stoel; de grote kei die Hesnawi als zetel diende moest aangeschoven worden; de tafel gedekt en thee gezet. Waar was trouwens de kan met melk gebleven?

Buiten klonk weer het geweld van het ploegen. De dag was nog draaglijk begonnen.

hoofdstuk 8

HOOFDSTUK 9

Met kromme rug en wijd uiteen gesperde knieën, de voeten niet vóór maar onder zijn romp geplaatst om maar zo dicht mogelijk aan te kunnen schuiven aan het lage tafeltje, werkte Pieter die ochtend aan zijn journaal.

Als hij de colleges mocht geloven die hij enige jaren had gevolgd, hing hiervan zijn hele onderzoek af. *Het aantekenboekje wordt volgeschreven in de hitte van het ogenblik. Het is onvolledig en meestal trouwens onleesbaar. Eerst bij het dagelijks bijwerken van het journaal neemt de onderzoeker afstand, ziet hij of zij de grote lijn, en schieten hem of haar weer observatiegegevens te binnen die op het moment zelf niet konden worden vastgelegd in het aantekenboek — met name omdat men toen nog niet de vérstrekkende betekenis van die gegevens kon overzien. Een aardig voorbeeld ter illustratie wil ik in dit verband ontlenen aan mijn eerste onderzoek in de Vogelkop van Nieuw Guinea...*

Zou zij toen ook zo gekromd hebben gezeten? Zo'n pijn in haar rug hebben gehad, een rug die toch al niets meer kon hebben door de krampachtig gestrekte slaaphouding op de holle canvas-stretcher; de evenwijdige stangen waartussen de smalle bekleding gespannen was, lieten niet toe dat je op je zij ging liggen. Zou zij het vooral 's ochtends ook zo moeilijk hebben gevonden de moed niet te laten zakken? Haar aandacht erbij te houden?

In zijn beschrijving was hij inmiddels aangeland bij het moment dat Rachmani hen het erf opvoerde. Die ochtend tijdens het ontbijt (waarvan Chemiesa's kan melk het voornaamste bestanddeel bleek te vormen) had Hesnawi gesuggereerd dat Rachmani's familie misschien een nare ervaring had gehad met Boe-Qasbaja, bij voorbeeld een geval van bezetenheid dat slechts genezen kon worden door extatische dansen in de zewja. Er was zo'n plaatselijk centrum

van de Qadiria broederschap in Sheheda, aan de andere kant van het Aïn Felloes-massief. Hesnawi had ook zijn vaardigheid op de tamboerijn ter sprake gebracht: hij was daar ooit als trommelaar opgetreden, op een groot feest waar tientallen zieken zouden zijn genezen. Msjeu Bietr zou hem nog wel eens als trommelspeler aan het werk zien, had hij geglunderd.

Bij nader inzien was Pieter overigens geneigd de nadruk die Boe-Qasbaja gekregen had, te beschouwen als *een typisch geval van vertekening, onvermijdelijk wanneer men een cultuur nog niet kent en moet afgaan op toevallige aanwijzingen*. Hij nam het Boe-Qasbaja bijna kwalijk dat hij de eerste dag van de materiaalverzameling zo had gedomineerd, in plaats van de toch veel belangrijker heilige Sidi Mehemmed. Natuurlijk, er waren die vier heiligdommen Boe-Qasbaja, en het belangrijkste bouwland in de vallei van Sidi Mehemmed bleek tegen de verwachting in naar Boe-Qasbaja te zijn genoemd. Maar bij Rachmani was er verder over Boe-Qasbaja nauwelijks gepraat. Misschien was Hesnawi's verklaring voor Rachmani's stuursheid wel onzin. In ieder geval, er waren ook nog een heleboel andere heiligdommen.

Naar aanleiding van één dag onderzoek hypothesen te formuleren was gevaarlijk, maar verleidelijk. Pieter pakte een schone systeemkaart:

Boe-Qasbaja

naast ene grote heilige (\approx dal), kleine heilige (\approx dorp, buurtschap) belangrijk?

Een hypothese van niets. Maar in ieder geval een vraag waar je een paar minuten over kon praten in de loop van een interview.

Boe-Qasbaja

Boe-Q. : Arfawia = SM : Zeghaidia? waarom?

Pol., econ tegenstell. Arf./Zegh.? Arm/rijk?

Machtig/machteloos? Eerdere bewoners/recentere immigranten?

hoofdstuk 9

Waarom oorspronk. heiligdom Boe-Q. op de plek enige kol. boerderij in hele dal?

Symb. betek. naam Boe-Q. (Pascal...!).

In zijn aantekenboekje zocht hij het protocol van zijn interview met Salah ben Chemies op. Volgens deze was het heiligdom Boe-Qasbaja op Gaã Rammel gecreëerd in de tijd van zijn vader, Chemies ben Mohammed. Dat moet ruimschoots in de koloniale tijd zijn geweest: *1881, vestiging van Frans protectoraat in Tunesië na grensincidenten (smokkel door plaatselijke bevolking) in de omgeving van de korte tijd later gestichte garnizoensplaats Aïn Draham.* Toen Boe-Qasbaja verplaatst werd was was de Europese boerderij er waarschijnlijk al.

Vestiging kol. boerderij ----> creatie Boe-Q. Gaã Rammel?

Maar hoe zat het dan met de andere Boe-Qasbaja's, die op de tweede, verre heuvel op het land van Rachmani, en die in het dorp Fieth el Missai? Hij had nog geen flauw idee.

Hij legde zijn balpen neer om te onderzoeken waar het vreemde zoemen vandaan kwam dat hij al eerder onder zich had gehoord. Het leek uit de stoel te komen. Het was bepaald nog niet het jaargetijde voor muggen. Bij een poging de stoelpoten te inspecteren zonder op te staan, sloeg hij bijna met stoel en al omver.

Het was tamelijk duister in de hut. Het enige licht kwam door de openstaande deur, en daar zat Pieter de volle twee meter vandaan die het vertrek toeliet. Het huisje had één klein

raampje van ongeveer twintig bij vijftig centimeter. Er zat een houten luik voor. Reeds enkele minuten na hun aankomst in het dorp had Hesnawi de draaibare kromme spijker waarmee het luik kon worden vergrendeld, muurvast in het hout gedreven, zodat de opening definitief gesloten was. ‘Je weet nooit, Msjeu Bietr,’ had Hesnawi zijn optreden gerechtvaardigd. Vrees voor inbrekers leek niet aan de orde. Want hoewel de opening nauwelijks groot genoeg was om een kind door te laten, had Abdullah haar zorgvuldig van tralies voorzien, stukken betonijzer herkenbaar aan de karakteristieke ribbels. Zo’n voorziening vond je natuurlijk alleen in het huis van de smid.

Pieter zette zijn speurtocht naar de oorzaak van het zoemen voort. In de stoelpoten zag hij vreemde gaten, die hem aan houtworm deden denken, maar zij waren bijna een centimeter in doorsnede, en veel minder talrijk dan gewoonlijk bij houtworm het geval is tegen de tijd dat de aantasting opvalt. Zou het zoemen uit die gaten komen? Hij stond op, en de stoel bij de rugleuning vastpakkend, droeg hij hem met gestrekte armen voor zich uit naar de deuropening. In het volle licht zag hij hoe op zijn kloppen een vlezig insekt zich uit een van de gaten naar buiten werkte. De nog larve-achtig toegevouwen bruine vleugels ritselden. Hij rilde.

‘Hesnawi, kom hier!’ riep Pieter terwijl hij met afschuw het insekt bekeek dat uit de stoelpoot was komen kruipen.

‘Ja, Msjeu Bietr. Ik kom dadelijk.’

Hesnawi’s stem, de vele functietoetsen ingesteld op onder meer ‘retorisch betogend’, ‘Arabisch’ en ‘lichtelijk geïrriteerd’, had buiten al een half uur geklonken, in gesprek met Abdullah en Hamoeda. De tolk was op het erf gaan wachten tot Pieter klaar zou zijn met zijn journaal.

De ossen stonden op een veldje achter het huis te grazen. Het tuig lag opgeschoten tegen een muur. De drie mannen zaten onder een jonge vijgeboom.

‘Hesnawi,’ riep Pieter met nog meer klem.

Het duurde even voor de tolk zich kon losrukken.

‘Hesnawi, kijk, er zit een afschuwelijk beest in deze stoel. Ik

hoofdstuk 9

wil dat je er naar komt kijken. Het kan gevaarlijk zijn.’

De tolk kwam naar het insect kijken en gruwde zichtbaar. Uit een ander gat kwam er nog een.

‘Nee, dat is niet goed. In de balken van een huis. Of in een paal die je op je erf de grond in slaat, voor de omheining, of voor een waslijn. Maar niet in stoelen om op te zitten. Dat is niet goed. Abdullah!’

De smid stond op en kwam naar ze toe. Hesnawi liet hem de beesten in de stoel zien. Hij begon te lachen en zei iets waardoor Hesnawi gepikeerd werd.

‘*Ça fait rièng, er Roemi, lè bes,*’ wendde Abdullah zich vervolgens tot Pieter. Hij liep naar de rand van het erf en schraapte wat kleiachtige, vochtige grond los. Hij kneedde dit tot enige balletjes, nam zwiingend de stoel over en begon de gaatjes dicht te stoppen. Pieter stond er wat hulpeloos bij. Hesnawi begon een lange tirade, ongetwijfeld over het gevaar dat schadelijke insecten betekenden voor het veldwerk van de jonge meester, en aldus voor Hesnawi’s betrekking, en zelfs voor Abdullahs inkomen als huisjesmelker. De smid haalde de schouders op en mompelde iets terug.

‘Hij zegt dat dit zijn enige stoel is. Hamoeda heeft hem gemaakt, een paar jaar geleden. Maar als je wilt kan hij hem ook weghalen.’

Het onvermoede leven binnen in de stoel waarop hij zijn onderzoeksmateriaal moest uitwerken, begon Pieter te fascineren. Uit Abdullahs lakonieke houding en Hesnawi’s voor zijn doen gematigde reactie leidde hij af dat de insecten onschadelijk waren.

‘Zijn die beesten gevaarlijk?’

‘Dat weet ik niet zeker. Maar ze horen in ieder geval niet in huis. Alsof je iemand meel geeft voor brood te bakken, en dan zitten er kleine dieren in. Onmogelijk.’

‘Laat toch maar staan, want zonder stoel kan ik niet werken. Met die propjes in de gaten gaan die beesten misschien wel dood, ze krijgen geen lucht meer.’ Hij nam zich voor om bij zijn eerstvolgende bezoek aan Tunis uit te kijken naar een

vouwstoel die gemakkelijk op de bus vervoerd kon worden.

Abdullah kwam binnen, zette de stoel terug achter de tafel en maakte van de gelegenheid gebruik terdege rond te kijken in het huisje dat hij nog maar enige dagen tevoren ontruimd had. Hij knikte goedkeurend toen hij de waterkruik van zijn moeder in de hoek zag staan.

‘Behi, er Roemi. C’est bièng. Aändik meh berda. Cheer!’

Hesnawi kwam te hulp. ‘Hij zegt: een goed idee om ons water in zo’n kruik te doen. Zo blijft het koud. Dat is beter, zegt hij.

‘Ajwà. La gargolette est à Chelti Mabroeka. Votre mère. Eh, oemmik. Oemmik?’ Hesnawi lachte hem tevreden toe.

‘Zie je wel, het Arabisch komt al een beetje. Ja, Msjeu Bietr, oemmik, jouw moeder. Heel goed.’

Abdullah bekeek de paperassen die op tafel lagen, de systeemkaarten, de kaartenbak, de balpennen, pijptabak en twee pijpen, lucifers. Pieter werd er onbehaaglijk van. Om zich een houding te geven liep hij naar de plank langs de muur en pakte er een ongeopend pakje systeemkaarten af.

‘Hesnawi, wil jij Abdullah vertellen waarvoor we die kaarten gebruiken? En weet hij eigenlijk wat wij hier in Sidi Mehemmed aan het doen zijn? Dat het alleen maar voor onderzoek is? En dus niet voor belasting of voor de partij of de sjeich of zo iets. Dat ik een boek wil schrijven?’

Want de gesprekken met Abdullah en de sjeich in Aïn Draham hadden uitsluitend gehandeld over de huur van het huisje. De sjeich had evenals Rachmani de middelbare school doorlopen, begreep wat Pieter in het dorp van plan was, en had geen bezwaar. Het was er niet van gekomen de achtergrond van Pieters verblijf uit te leggen aan Abdullah.

‘Ik zat met Abdullah en Hamoeda te praten onder de vijgeboom. Ik heb al een beetje verteld van ons werk. Want zij zijn ook Arfawia, net als ik en Amm’ Salah. Abdullah weet het al. Maar ik vertel het toch maar. Dan lijkt het alsof jij het zelf vertelt.’

‘Zo hoort het inderdaad. Vraag tegelijk eens aan Abdullah of

hoofdstuk 9

wij nu niet de namen van zijn familie en grootouders en zo kunnen opnemen.

Hesnawi begon een monoloog, waaruit Pieter alleen namen van heiligen en clans kon oppikken. Abdullah knikte ongeduldig en ging voort het huisje te inspecteren. Hij was inmiddels aangekomen bij de plank waarop niet alleen de voorraad systeemkaarten stond maar ook de stormlantaarn, de zaklantaarn en enige boeken: over de Islam, Tunesië, gespecialiseerde veldwerktechnieken, en als enige literaire tekst Pasternaks *Geleitbrief*— een Duitse vertaling, bij vertrek uit Nederland louter op grond van de titel meegenomen. De smid toonde geen haast zijn inspectie te beëindigen. Hij liet weten dat hij nu geen tijd had om geïnterviewd te worden, want ze moesten zich met de ossen bezighouden. Hij kon ze niet terugbrengen naar de sjech voordat ze gegraasd en gedrenkt waren.

Om aan het rondneuzen een eind te maken gaf Pieter hem een sigaret.

‘Barak’ Allahoe fiek, er Roemi. Merci. Garo toenisjèng moesj behi. Ma aändiksji garo americèng, kief eh, Filb Rosmang? Bietr Stufsang? Ma aändiksji garo qoeja? Melihe?’

Pieter had maar een flauw vermoeden waar Abdullahs vraag over ging; de namen van de buitenlandse sigarettenmerken had hij niet herkend, en ook Hesnawi was niet met ze vertrouwd. Pieter vond de Tunesische sigaretten trouwens van een verrassend pure smaak en kon Abdullahs neokoloniale voorkeur voor dure buitenlandse merken niet waarderen. Zelf rookte hij Hollandse pijptabak, maar hij was bereid het inheemse produkt te proberen zo gauw zijn meegebrachte tien pakjes op waren. Hij liet deze boodschap door Hesnawi vertalen. Abdullah vertoonde nochtans weinig neiging op te stappen. Hij nam de zaklantaarn van de plank en knipte hem aan, uit, aan, uit.

Pieter pakte hem impulsief het ding af.

‘Hesnawi, wil je hem alsjeblieft uitleggen dat deze zaklantaarn op batterijen werkt, die op kunnen gaan, en die je

in Aïn Draham niet kunt kopen? En kunnen we niet iets bedenken om hem weg te krijgen? Hij werkt echt op mijn zenuwen. Ik wil nog wat werken. En vraag hem voorzichtig te zijn met die zaklantaarn.'

Zijn blunder drong snel tot hem door, en hij duwde Abdullah het ding weer in de handen, veinzend dat hij alleen maar had willen demonstreren hoe het aan- en uitging, maar het zeker niet had willen afpakken.

Hesnawi knikte. Ook hij had Abdullahs inspectietocht met argusogen gevolgd. Ongetwijfeld interpreteerde Hesnawi Abdullahs gedrag als een verkenning van wat er uit het huis te stelen viel. Maar dat Abdullah tot dergelijke drastische actie zou overgaan leek Pieter niet waarschijnlijk. Eerder maakte hij vast de balans op van wat er voor hem zou overblijven na Pieters vertrek.

Hesnawi vertaalde Pieters woorden maar Abdullah ging er niet op in. Met de zaklantaarn weer in zijn handen, nog steeds aan- en uitknippend in de donkere ruimte, prees de smid de kwaliteit van het Westerse industrieproduct. Niet zoals die Tunesische rommel. Die viel na twee dagen uit elkaar. In de regentijd verrotten de batterijen binnen een week. De smurrie die eruit kwam vrat de huls op, je kon het ding meteen weggoaien. Nee, dan de Franse zaklantaarn. Of de Amerikaanse. In Congo...

In het licht van de lantaarn zag Abdullah in de ander hoek van het huis Pieters groene, van effectief zoolprofiel voorziene kaplaarzen staan. Hij legde de lamp neer en schoot op de laarzen af. Pieter had kleine voeten, en Abdullah keek teleurgesteld toen hij de laarzen ondersteboven tegen de versleten zolen van zijn eigen schoenen had gepast. Veel te klein! Pieter kreeg met hem te doen.

'Zeg hem maar dat als ik wegga, dat hij dan in ieder geval mijn zaklantaarn mag hebben. Maar tot zolang moet ik hem nog gebruiken.'

'En ik dan? Denk je niet aan mij? Wij werken hier als broers, aan het zelfde werk, met de heiligen. Als je nu al alles aan

hoofdstuk 9

anderen gaat beloven... Goed, ik vraag niets. Maar God ziet alles.’ Hij vertaalde Pieters belofte niet voor Abdullah.

‘Hesnawi! Nu moet je eens goed luisteren! Jij wordt voor je werk behoorlijk betaald. Zelfs de sjeich verdient maar een paar dinaar meer per maand dan jij, weet je dat wel? Abdullah heeft voor ons zijn huis moeten verlaten en woont nu met zijn vrouw en kinderen in een takkenhut, in weer en wind. En regen. Jij komt straks heus wel aan je trekken, wees maar niet bang. En vraag nu aan Abdullah of hij klaar is. Ik wel nog wat werken.’

Toen de tolk niets terugzei en strak voor zich uit bleef kijken, voegde Pieter hieraan toe: ‘En ga jij dan maar naar de winkel, zuurtjes kopen. Is die kan van Chemiesa al omgewassen, trouwens?’

Het aanhoudend stil verwijt bracht Pieter in paniek. ‘Hier, heb je nog een sigaret. En geef Abdullah er ook een.’

Hesnawi pakte met enige aarzeling de sigaretten aan, maar zei nog niets terug en bleef diep beledigd kijken. Hij voegde Abdullah een paar woorden toe, en deze volgde hem naar buiten.

‘Hesnawi.’

‘Ja?’

‘Hoor eens, ik bedenk dat het eigenlijk fout is om Abdullah en Hamoeda geen thee aan te bieden nu we ze hier voor het eerst op ons erf zien. Wat vind jij daarvan?’

Hesnawi ontdooide eindelijk.

‘Dat wilde ik voorstellen. Maar ik dacht dat je dat niet wilde.’

‘Maar dan moet je dat zeggen! Luister, jij kent deze zaken toch veel beter dan ik? Ik laat dat gewoon aan jou over. Als jij denkt, nu is er een bezoeker en we moeten hem thee geven, dan stel je gewoon voor: “Pieter, ik zal even thee maken”, en dan is dat natuurlijk in orde. Nou, ga maar gauw.’

Pieter ging weer aan het tafeltje zitten, op de stoel waarin de insekten voorgoed ingemetseld zaten, als levendbegraven slaven in een piramide. Verbeelde hij het zich of kon je ze nog horen zoemen? Hij vroeg zich af waar Hesnawi, Abdullah

en Hamoeda over hadden zitten praten. Ze vatten het gesprek weer op terwijl de tolk buiten op het houtskoolcomfoor thee zette. Ook klonken er geluiden ten teken dat hij de melkkan en de ontbijtbordjes aan het afwassen was. Pieter kon in rust verder werken aan zijn journaal.

Na twintig minuten kwam de tolk weer binnen.

‘Msjeu Bietr, wil je ook thee?’

Het leek een monsterlijk vergrijp tegen de etiquette om zijn thee in zijn eentje binnen op te drinken. Hij kwam dus het huisje maar uit. Ze dronken de stroperige zwarte thee onder de jonge vijgeboom. Abdullah zat geweldig te betogen tegen Hesnawi, terwijl Hamoeda stuurs toekeek.

Toen ze de thee op hadden troonde Abdullah hen mee naar de smidse. Het was nauwelijks meer dan een afdak. Naast een berg fijne brokjes houtskool stond een blaasbalg opgesteld. Pieter verbaasde zich over het keurig grijs gemoffelde, door een zwengel aangedreven gietijzeren apparaat, dat een Franse firmanaam droeg en er nieuw uitzag. Voor zo’n moderne versie van een oeroud werktuig was kennelijk een markt in de Derde Wereld; en: hier hadden Abdullah en zijn broer geld voor. De mond van het toestel kwam uit boven een vuurplaats waarin, als uitloper van de houtskoolberg, een hoopje sintels lag te smeulen. Naast de blaasbalg stond een aambeeld, waarbij enige voorhamers en tangen lagen — zwart van roet en roest, op de glimmende slagvlakken van de hamers na. Ook stond er een trog water.

Abdullah klaagde schamper dat er in Sidi Mehemmed zo weinig werk was voor een smid; de mensen waren verbaasd als ze vijftig of honderd miliem moesten betalen voor het herstellen van het blad van een hak of een bijl.

Om Pieter te laten zien hoe de blaasbalg werkte draaide de smid aan de zwengel. De tandwieloverbrenging in het inwendige snorde behaaglijk. Pieter meende zelfs het kortstondig samenkleven en zacht knetterend weer loskomen van het vet tussen de tanden te horen. In de vuurplaats gloeiden de sintels dadelijk fel op. Met een tang hield Abdullah een

hoofdstuk 9

gereed liggend, beschadigd hakblad in het vuur. Hij gaf Hamoeda bevel verder de blaasbalg te draaien. Het ijzer werd snel witheet. Met bestudeerde minimale polsbewegingen aan de tang bracht Abdullah het ijzer over van het vuur naar het aambeeld. Hij gaf er wat klappen op met een voorhamer. De witte, gele en rode gloed van het metaal doofde snel tot zwarte korsten, die er onder Abdullahs geweld afspatten, waarbij de vonken in het rond vlogen. Abdullah bluste het blad in de trog, sloeg nog een paar keer, en toonde trots hoe de eerdere bramen aan het hakblad al grotendeels waren weggewerkt.

Pieter was diep onder de indruk nu hem aldus zicht werd verleend op *een van de oudste ambachten ter wereld, in hoofdtrekken ongewijzigd gebleven, en nog altijd met een uitstraling van geheim, archaisch machtsvertoon*. Voor het eerst in zijn leven voelde hij geen afkeer bij de aanblik van zware spierbundels; hun nabijheid was niet bedreigend maar geruststellend. Hij moest denken aan een legende volgens welke de eerste tang van de eerste smid direct door God geschapen moest zijn — want voor het maken van een tang heb je al een tang nodig. De smid als een afzonderlijke, vroege aftakking van de schepping, een aparte categorie wezens, zoals de dzjenoen waar Hesnawi over verteld had...

Abdullah raapte een kort stukje ijzeren pijp op van de grond, en gaf Hesnawi opdracht iets te gaan halen. Deze zei tegen Pieter, half om zijn beklag te doen (want wat had Abdullah hem orders te geven): ‘Hij wil dat ik je stok haal, om er een ijzer op te zetten.’

‘Nou, dat lijkt me een goed idee. Haal hem dan.’ Pieter had gezien hoe Abdullahs eigen wandelstok vanaf de punt over twintig centimeter bekleed was met een koker van glimmend metaal, waardoor het een vervaarlijk handwapen was geworden. Aardig van Abdullah om voor hem ook zo iets te willen doen. Hij had dus al naar zijn wandelstok gekeken.

Hesnawi kwam terug met de stok. Van onder repen verroest metaal haalde Abdullah een ijzerzaag te voorschijn: eveneens een produkt uit de betere gereedschapshandel, met staalblauw

gemoffelde greep en zwart kunststoffen moeren om het zaagblad te stellen. De smid zaagde het pijpje op lengte, waarna hij het op de wandelstok sloeg. Er volgde weer een demonstratie. Abdullah tikte met de versterkte punt op de rotsige bodem en liet zien dat nu niet het hout sleet maar de stenen zelf. Vervolgens hief hij de stok bliksemsnel boven zijn hoofd, nam een gevechtshouding aan en dreigde Pieter de schedel in te slaan. Deze schrok even, maar barstte toen in een schaterlach uit. Hesnawi en Hamoeda lachten verplicht mee.

Tussenkost van de tolk vermijgend, bedankte Pieter Abdullah zo goed en zo kwaad als dat ging. Zij liepen terug naar het huis, en Pieter ging weer aan het werk, de drie mannen op het erf achterlatend. Hij was blij met zijn versterkte stok en glimlachte na bij het beeld van de dreigende smid.

Na een uur, toen hij klaar was met het journaal en nog snel de genealogie van Rachmani en zijn familie wilde schetsen, kwam Hesnawi binnen. Hij verveelde zich kennelijk.

‘Abdullah en Hamoeda zijn weg, naar het huis van de sjeich. Met de ossen. *Nemsjoe, Msjeu Bietr?*’

‘Waarheen,’ vroeg Pieter verschrikt.

‘Nou, naar het dorp, vragen stellen aan de mensen. Over de heiligen, en over de families. Net als gisteren. Daarvoor zijn we toch in Sidi Mehemmed?’

‘Nee, ik moet eerst klaar zijn met uitwerken. Nog een kwartiertje. Kijk, de familie van Rachmani; dit is Chemiesa en haar broer Mehemmed, en dan zet ik hier hun vader, bel-Qessem, en dan diens broer Amer, en Hassoena...’

De tolk gaf beleefd gehoor aan de uitnodiging tot inspectie, maar de namen in Latijns schrift, de lijnen en symbolen van het diagram vermochten niet zijn enthousiasme op te wekken.

‘Ja, erg mooi. We hebben gisteren hard gewerkt, hè. Het is net als wat wij gedaan hebben in Aïn Draham, met El Hedi ben Hassoena, en mijn eigen familie. Heb je nog gekeken naar de tekening van El Hedi’s familie?’

‘Ja, die heb ik hier.’ Pieter reikte onder het tafelblad en begon de genealogie al open te vouwen, maar Hesnawi hield

hoofdstuk 9

hem tegen. ‘Nee, ik weet nog wel wat er in staat. Ik zeg het alleen maar. Anders vergeet je het. Want als je zo samen werkt, moet je elkaar helpen geen dingen te vergeten.’ En toen, zo argeloos mogelijk: ‘Heb je niets vreemds gemerkt aan Hamoeda?’

‘Nee, hoe zo?’

Hesnawi lachte schril. Zou hij beginnen over Hamoeda’s vooralsnog denkbeeldige pogingen zijn positie als tolk over te nemen?

‘Nou, hij draagt het uniformjasje van de werkverschaffing. Maar denk je dat hij daar werkt? Vergeet het. Ten eerste kan de sjech hem niet zien. En het is de sjech die regelt of mensen in de werkverschaffing komen of niet. Die gaat over de papieren. En ook over de uniformen en het gereedschap: hakken, spaden, laarzen, alles! Maar Hamoeda heeft helemaal geen recht, want daar aan de overkant van de rivier verdient hij veel te veel geld. Vooral door zijn fruitbomen. En hij heeft wel vier koeien.’ Hesnawi had er één.

‘Waarom heeft de sjech zo’n hekel aan Hamoeda?’

‘Dat weet ik niet. Maar Hamoeda is een man zonder eer. En zonder respect voor de sjech of de kebiërs. Hij denkt dat hij kan doen wat hij wil, omdat zijn moeder een Europese vrouw was. Een hoer uit Tunis, meer niet. Misschien was zijn vader niet eens met haar getrouwd.’

Dat laatste moest onzin zijn: waar kwam anders de naam Hamoeda bel-Ahsien vandaan, met landrechten in de vallei van Sidi Mehemed? Volgens de literatuur over Noord-Afrika had een bastaard nauwelijks kans om in de rechten van zijn vader te treden.

‘Zou het iets met het land van de Arfawia te maken hebben, Hesnawi? Tenslotte is Rachmani een neef van de sjech. Ze hebben dezelfde grootvader, Amer, kijk maar.’ Pieter maakte een futiel gebaar naar de genealogie. ‘Misschien heeft de sjech ook wel een aandeel in het land dat Rachmani, en Mehemed ben bel-Qessem, een paar jaar geleden in bezit hebben gekregen? Ik had de indruk dat het ging om land dat oorspronkelijk

behoorde aan de familie van Amm' Salah en van Hamoeda.'

In zijn ijver boog Hesnawi zich even over de genealogie, maar deze gaf zijn informatie slechts prijs aan wie lezen kon. 'Ik denk dat je gelijk hebt. Dat land heeft er iets mee te maken. Maar ook zonder dat is Hamoeda een boef. Een zwijn dat in zijn eentje in het bos leeft.'

'Sst. Misschien kan hij ons wel horen.'

'Laat hem horen! Het is geen onwaarheid wat ik zeg. Iedereen in dit sjeikdom kent Hamoeda, want vanaf de asfaltweg kom je langs zijn huis als je de sjeich komt bezoeken, of het heiligdom van Sidi Mehemmed. Trouwens, ze zijn al vertrokken.'

Dus Hamoeda kon wel op het erf van de sjeich komen en er ossen terugbrengen.

'Hoe denk je dat hij aan dat jasje van de werkverschaffing is gekomen?'

'Alleen omdat hij de zwager is van Abdullah. De sjeich is ook geen vriend van Abdullah, maar hun land grenst aan elkaar. Dan denk je dat je één familie bent. Dan wil je dat je zoon trouwt met een dochter van je buurman. En daarom kan Abdullah in de werkverschaffing werken. Maar die gaat niet met de andere mannen op karwei. Nee, hij kan thuisblijven, rustig wachten, iets anders doen voor hem zelf. Tot er misschien een keer gereedschap gerepareerd moet worden. De andere mannen werken zo hard dat zij zweten. Hij krijgt evenveel geld, maar hij kan in werktijd watermeloenen zaaien. Heb je in de smidsplaats die berg houtskool gezien? Die heeft hij ook van de werkverschaffing. Zogenaamd voor bijlen en schoppen te repareren.'

'Hier in de bergen,' voegde de tolk er na enig nadenken aan toe, 'als je burens bent, moet je samen leven in vertrouwen en eer. Wat er ook gebeurt tussen de families! Het land kun je niet oppakken en meenemen! Of misschien weet Abdullah wel iets van de sjeich. Iets dat de sjeich gedaan heeft en dat geheim is.'

'Daarom moet Jamiena bint Hellel ook met El Hedi ben Aïesa trouwen, denk ik. En doet de sjeich moeite voor

hoofdstuk 9

Abdullah, zoals dit huisje verhuren. Abdullah is ondankbaar en zegt lelijke dingen over de sjiech. Niet eens verborgen, maar in zijn gezicht! Zoals hij tegen de sjiech sprak, vorige week in Aïn Draham. En toen wij hier aankwamen was hij naar de markt, naar Tabarka.’

‘Jamiena bint Hellel? Wie is dat dan?’

‘Wie dacht je? De dochter van de sjiech! Hellel ben Hassoena ben Amer, toch? Net als Rachmani ben Joesoef, ben Amer. Je hebt het gisteren allemaal opgeschreven, bij Rachmani. Je hebt hem nu zelfs voor je ogen, de tekening van die familie. Hoe is dat toch mogelijk dat je alles gelijk weer vergeet? Ik vertaal toch niet alles voor niets! Jamiena bint Hellel. Wie anders?’

‘Kom nou toch, Hesnawi, ik weet best hoe de sjiech heet, ik heb het zo juist zelf nog gezegd. Doe nu alsjeblieft niet alsof jij de enige bent hier die iets weet of iets kan onthouden. Alleen de naam van zijn dochter wist ik niet. Wij zijn één keer vijf seconden op zijn erf geweest. De namen van zijn gezin moeten we nog gaan opnemen. Misschien heeft hij wel vijf dochters. Ik heb hier alleen de namen van de generatie van Rachmani en Hellel, en de generaties daarboven. Verdomme, ik zit hier geen examens af te leggen tegenover jou, wat denk je wel. Wanneer is dat huwelijk trouwens?’

’O, dat kan nog wel een of twee jaar duren. Zullen we nu gaan?’

‘Ja. Ik wil dit nog even afmaken. Ik wil ook niet dat we weer de hele dag zonder middageten moeten doen, zoals gisteren. Weet je wat? Ga jij even wat te eten maken, dan werk ik dit nog even uit, en met een kwartiertje eten we en dan gaan we op weg.’

‘Wil je echt dat ik nu onze tijd weggooi met koken? Machboeba is al begonnen met ons brood bakken. Maar daar kunnen we niet op wachten. Het zwellen van het deeg duurt twee uur, of drie uur. Waarom verhitten we niet een blik witte bonen? Dat kost niet zoveel tijd. En dan gaan we daarna op pad. Of wil je soms nog een kleine siësta houden?’

‘Nee, dat vind ik zonde van de tijd. Ik ben helemaal niet moe. En jij?’

‘Ik heb de gewoonte van even slapen na het eten.’ Gedurende de twee weken in Aïn Draham had deze tijdrovende cultuurtrek Pieter danig geërgerd. ‘Maar dit was een rustige ochtend. Ik vergeef je. Laten we na het eten weggaan.’

Pieter legde de laatste hand aan de genealogie van de Zeghaidi familie en vulde in het voorbijgaan nog wat systeemkaarten met nieuwe ideeën over de genealogische kennis van de bewoners en de betekenis van afstamming in de vaderlijke lijn. Hesnawi stak de primus aan. Waarom gebruikte hij voor het opwarmen van de bonen het houtskoolcomfoor niet.

Toen Pieter klaar was pakte hij zijn schoudertas in. De kaartenbak en de genealogieën sloot hij voor het eerst in de ijzeren kist: uit tevredenheid over de voortgang van de materiaalinzameling en uit bezorgdheid gewekt door Abdullahs inspectietocht. Terwijl hij buiten, op het erf, zijn pijp oprookte, dekte Hesnawi de tafel voor de lunch: een theedoek erover, twee email borden, lepels ernaast, wat zout op een stukje papier, en twee waterglazen, gevuld met het grijzig troebele water van Aïn Felloes, dat er na het koken nog onaantrekkelijk was gaan uitzien. Ze aten, en bespraken wat ze die middag zouden gaan doen. Het leek het beste naar de huizen te gaan onmiddellijk achter het heiligdom van Sidi Mehemmed, in het midden van het dorp, iets lager op de helling dan de steenweg en de winkel. Na het tekenen van plattegronden en het opnemen van censusgegevens (naam, geslacht, leeftijd, en onderlinge verwantschap van de bewoners), zouden ze de weg oversteken en opklimmen tot het huis van de sjech, om af te sluiten met een bezoek aan de winkel annex mannenvergadering. Het leek Hesnawi een goed plan. Eerst naar de sjech gaan was beleefder, maar dan riskeerden ze daar Abdullah en Hamoeda te treffen, wat een onbevangen gesprek met de bewoners van het erf onmogelijk zou maken. Geen van beiden leek meer geplaagd te worden door de angst die ze de

hoofdstuk 9

vorige dag de dorpskern had doen ontwijken. Pieter vergat zelfs niet zijn kaplaarzen aan te doen.

HOOFDSTUK 10

Toen ze het erf verlieten zag Pieter door een tot dusver niet opgemerkte opening tussen de cactushagen opeens het heiligdom van Sidi Mehemmed onverwacht dicht bij. Maar het pad naar de brug over de beek kronkelde, evenals de steenweg, zodat de loopafstand tegenviel.

Op het ruime, verrassend vlakke grasveld rond het heiligdom waren paar kleine jongens aan het voetballen in de motregen; zij keken de beide vreemde passanten aan, maar groetten niet. Hesnawi legde uit dat ze verlegen waren. De groene deur van het heiligdom bleek gesloten met een hangslot. Aan weerszijden van de deurpost waren twee metalen ringen te zien, met een doorsnede van ongeveer vijf centimeter; Hesnawi kende hun functie niet.

Pieter maakte een schets van het heiligdom en liep toen snel door om Hesnawi weer in te halen. Deze was zonder overleg naar het dichtstbijzijnde huis gelopen en stond bij de omheining daarvan op Pieter te wachten. Het huis was vrij groot. Het met verweerde pannen gedekte dak was grotendeels ingestort. Als praktische demonstratie van de lessen in etiquette die hij Pieter inmiddels gegeven had, riep Hesnawi de bewoners aan terwijl hij, als door een glasplaat tegengehouden, vijf meter van de deuropening was blijven staan. Zij wachtten op een reactie (de tolk wist om een of andere reden zeker dat er iemand thuis was) en Pieter kreeg vast achtergrondinformatie. Dit was het huis van een vroegere sjiech, Hassoena, de vader van Thiëb. En niet, Msjeu Bietr, de vader van de huidige sjiech Hellel ben Hassoena. Sjiech Hassoena was afgezet bij de Onafhankelijkheid; hij kon niet lezen en schrijven. Een veel jongere man uit Sheheda, een partijlid, was hem opgevolgd. Daarop had men sjiech Hassoena in het bos gevonden, het geweer nog omklemmend waarmee hij zijn gezicht had weggeschoten. Onder omstandigheden waarop Hesnawi bij

klaarlichte dag en midden in het dorp niet kon ingaan, had zijn opvolger spoedig eveneens zelfmoord gepleegd, plaatsmakend voor de huidige sjeich Hellel, die het ambt nu al weer bijna tien jaar vervulde.

Na minutenlang wachten kwam een vrouw uit de bouwval te voorschijn. Anders dan in eerdere contacten met plaatselijke vrouwen gaf zij Pieter een hand, liet los en bracht haar eigen hand naar haar mond. Zij leek voor in de veertig, had een scherp getekend, zwaar getatoeëerd gezicht, en bleek Toerkoeia bint Achmed te heten — een van de drie weduwen van sjeich Hassoena. Zij woonde hier in het huishouden van Bachoesj, Hassoena's oudste zoon. Verder bestond het gezin uit de vrouw van Bachoesj en vier kinderen en twee van zijn ongehuwde jongere broers. De mannen waren hun beesten aan het weiden.

Toerkoeia liet hun zien hoe van de oorspronkelijke vier woonvertrekken — ieder met een eigen buitendeur — er nog maar twee in gebruik waren; de andere waren vochtige spelonken met grote waterplassen tussen de gevallen spanten en dakpannen. Haar schoondochter kwam uit een van de vertrekken en begroette hen hartelijk. Pieter verbaasde zich over de vertrouwelijkheid tussen Toerkoeia en Hesnawi, tot deze hem uitlegde dat zij ook Arfawi was, uit het dal van Sidi Amara, en van moederskant een verre nicht van Hesnawi. Zij noemden elkaar bij verwantschapstermen en maakten grapjes. Er ontspon zich een lang gesprek, waarvan Hesnawi alleen vertaalde dat hij een uitnodiging om te blijven eten had afgeslagen, niet zozeer omdat Bachoesj niet thuis was ('want hier ben ik bij mijn eigen familie, Msjeu Bietr; al zouden we blijven eten, zelfs binnen in het huis, niemand zou iets kunnen zeggen'), maar omdat de beide onderzoekers nog zoveel op hun programma hadden staan voor die middag. Uitsluitend Hesnawi's verwantschap met Toerkoeia maakte het hem mogelijk deze uitnodiging af te slaan; de tolk beschreef het als een enorme overwinning. Geërgerd tekende Pieter zijn eerste plattegrond van een erf.

hoofdstuk 10

Toerkoeia haalde uit het huis twee fraaie ouderwetse stoelen. Ze plaatste ze zo dat haar gasten door de opening in de omheining vanaf de weg zichtbaar waren. Ontspannen tegen de ingang van het haar toebedeelde vertrek geleund, verstreekte zij alle gevraagde informatie duidelijk en zonder enige aarzeling. Zij keek de beide vreemde mannen recht in het gezicht. Zo nam Pieter zijn eerste census.

Toen hij geen vragen meer wist te stellen, ging Toerkoeia binnen in huis thee zetten.

‘Die zonen van sjeich Hassoena, Msjeu Bietr, dat is een droeve zaak. Toerkoeia heeft mij zo juist vreselijke dingen verteld. Waarlijk, te vreselijk! Als de vader sterft, moeten de zonen in vertrouwen en respect samenwerken op één erf. Maar de zonen van Hassoena! Sinds de dood van hun vader hebben zij al ruzie. En nu zijn zij verstrooid over het hele dorp. Bachoesj woont hier, met een paar jongere broers en een vrouw van zijn vader, maar niet zijn moeder. Die woont met haar andere zoon, Dzijleni ben Hassoena, een heel stuk verderop.’

‘Is dat het huis daarginds?’ Vanaf het erf waarop zij zaten was honderd meter verder, wat lager op de helling, aan de rand van de beekbedding een met riet gedekt huisje zichtbaar.

‘Nee, daar woont Mansoer ben Achmed, de schoonvader van Abdullah ben Aïesa. Dzijleni en zijn moeder Oemborka wonen ergens die kant uit, zegt Toerkoeia.’ Hesnawi wees naar het noordelijke deel van de dorpskern. ‘En Thiëb, de jongere broer van Bachoesj, die woont daarginds.’ Hij wees omhoog langs de berghelling. ‘Zie je de winkel? En, daar veel verder boven, die twee huizen met pannendaken? Het huis van sjeich Hellel waar wij eergisteren de sleutel zijn wezen halen? Daaronder, in het midden tussen de winkel en de huizen van de sjeich, zie je een dubbel huis. De ene helft is met pannen gedekt, de andere helft met riet. Daar woont Thiëb, ook met een paar jongere broers, en de derde weduwe van zijn vader. Bachoesj is de oudste van de zonen van sjeich Hassoena. Maar Thiëb is de rijkste. De slimste van allemaal. Denk je dat hij die winkel kon hebben, en ploegenchef bij de werkverschaffing, en al dat land, als hij zijn

grote broer Bachoesj respecteerde? Die moet de rijkste zijn. Omdat hij geboren is vóór alle anderen. Maar Thiëb geeft vertrouwen aan zijn nieuwe buurman, de sjech,' en Hesnawi maakte een gebaar dat kennelijk een verbond symboliseerde: van beide handen strekte hij de wijsvinger en legde die naast elkaar. 'Daarom heeft Thiëb de strijd gewonnen over de erfenis van de oude sjech Hassoena. Want die was rijk! Bijna alle land en alle vee hier in het dorp was van hem.'

'En Rachmani dan?'

'Dat was lang voor Rachmani hier kwam. Ik bedoel het land en het vee van de mensen in het dorp, dus niet van de boerderij daar. Trouwens, Rachmani is dezelfde familie: allemaal Zeghaidia. En Thiëb zit daar nu ook, met geld.' Hij wees naar links, waar iets lager langs de helling, aan de overkant van de beek, inderdaad het huis op de heuvel weer te zien was. 'Je kon bijna zeggen: wat niet van de Europese boer was, was van sjech Hassoena. En nu heeft Thiëb het grootste deel genomen. Voor zich alleen.'

Pieter dacht aan de knappe, aardige winkelier zoals zij hem twee dagen tevoren achter zijn toonbank hadden zien tronen. De opvallende eer die Thiëb te midden van de oude mannen te beurt was gevallen, was wel in overeenstemming met het beeld dat Hesnawi nu schetste. Maar was Thiëb werkelijk zo'n inhalige boef? En hoe zou Bachoesj eruitzien?

Gelegenheid om de zaak verder te bespreken was er niet, want Toerkoeia kwam naar buiten met een dampend theepotje en glaasjes op een geëmailleerd dienblad met bloemmotief. Hesnawi hervatte zijn schertsende optreden tegen haar, en nam de conversatie waar tot het moment dat zij het erf mochten verlaten. Het afscheid was hartelijk.

Pieter stelde voor naar Mansoer te gaan. Hij was benieuwd naar de vader van de vrouw die hun brood bakte. Terwijl ze op het huisje afliepen, zagen ze een kleine man van middelbare leeftijd een ezel aan een touw het erf af leiden, een pad op dat de beekbedding in voerde en vandaar naar de steenweg. Hesnawi riep hem toe. Hij antwoordde. Hij sleurde de ezel

hoofdstuk 10

weer terug het erf op, gaf het touw in handen van een vrouw die in de deuropening van het huis was verschenen en kwam naar hen toe. Terwijl zij hem op zijn teken het erf op volgden, legde Hesnawi hem de reden van hun komst uit. Mansoer bleek niet alleen de schoonvader van Abdullah, maar ook een broer van Oemborka, de weduwe van sjech Hassoena en moeder van Thiëb en Bachoesj.

Mansoer kreeg een sigaret, en terwijl hij die lachend aannam, vroeg hij om een tweede ten behoeve van zijn vrouw. Die kreeg hij, maar de sfeer was vooralsnog te zakelijk voor de schertsende grensverkenningen van mannen- en vrouwenrechten, waartoe het uitdelen van sigaretten bij Salah ben Chemies aanleiding had gegeven. Mansoer nodigde hen uit plaats te nemen op het erf. Ze moesten op grote stenen zitten, stoelen had hij niet. Toen zij zaten kwam de vrouw hun een hand geven, waarna zij zich dadelijk weer terugtrok. Mansoer had weinig tijd: hij werkte als deelpachter voor Thiëb, en wilde juist met de ezel boodschappen ophalen die Rachmani voor Thiëb had meegebracht uit Aïn Draham. Dus Thiëb en Rachmani deden samen zaken? En Mansoer, als moedersbroer, kon voor Thiëb in een ondergeschikte positie werken? Een vraag hierover vond Hesnawi onvertaalbaar; fluisterend legde hij uit dat daarvoor Mansoers relatie met Thiëb te zeer met schande was beladen.

Mansoer bleek ondanks zijn haast toch tijd te hebben om de eenvoudige censusgegevens te verstrekken die Pieter in eerste instantie nodig had. Grinnikend bevestigde hij zijn aanverwantschap met Abdullah ben Aïesa, maar tot verdere conversatie kwam het niet. Het deed de onaanzienlijke man kennelijk genoeg dat Pieter de moeite nam zijn huisje, de kleine takkenhut ernaast die voor opslag dienst deed en de paadjes rond het huis in een plattegrond vast te leggen. Tegen dat Pieter toe was aan het opnemen van een genealogie nam Mansoer vriendelijk maar beslist afscheid en vertrok weer met zijn ezel, de beekbedding in. De beide onderzoekers bleven op het erf achter, maar Hesnawi's herhaalde pogingen om door de

openstaande deur een gesprekje met de vrouw op gang te brengen, bleven stranden. Aan de overkant van de beek dreef Mansoers kleine gestalte de ezel uit de bedding omhoog tot de steenweg was bereikt.

‘Hesnawi, hoe komt het eigenlijk dat wij zo weinig mannen in het dorp zien?’

‘Die werken allemaal in de werkverschaffing. Tegen een uur of vijf komen ze vrij. De meesten gaan dan naar de winkel. Ze werken twee weken aan een stuk, en dan weer twee weken niet.’

‘Moet jij niet in de werkverschaffing werken?’

‘Wie? Ik? Dat heb ik twee jaar geleden al gedaan, een paar maanden. Maar ik hield er niet van. We moesten toen terrassen aanleggen en bomen planten, bij Sidi Amara. Het was de maand van Sidi Ram'daan. De hele dag konden we niet eten. En niet drinken. Alleen 's avonds, maar dan was je al half dood. Verschrikkelijk. En wat heb je eraan? Voor driehonderd miliem per dag! Na twee weken waren mijn schoenen al helemaal versleten. Weet je wat schoenen kosten in Tunesië vandaag? En sinds Tunis wil ik sigaretten roken. Nou, één pakje kost al tweehonderd miliem. Dat is in twee, drie dagen op. En dan het zware werk. En de chefs die tegen je schreeuwen en je gebruiken voor hun eigen werk: omheiningen rond hun erf, dakpannen brengen, een toilet graven. Ik ben naar de sjech gegaan en ik heb gezegd: “God heeft ons gemaakt om te werken. Zo blijven wij leven. Dat is goed; *el hamdoe li' lleh*. Ik ben dankbaar aan de Republiek Tunesië dat ik zoveel geld mag verdienen. Maar ik vraag vergeving. Ik heb helaas ander werk gevonden bij een theehuis in Aïn Draham.” Daar kon ik een halve dinaar per dag verdienen. Vijfhonderd miliem, Msjeu Bietr! Alleen voor thee te schenken. En afwassen. En praten met de klanten. En zorgen dat alles netjes blijft. Want ik weet uit Tunis natuurlijk de regels voor theehuizen. De inspectie, die let op alles. De sjech wilde mij toen ploegenchef maken. Maar vóór hij dat geregeld had, zei ik: “Nee, dank je wel. Er zijn anderen die dat geld harder nodig hebben. Die

hoofdstuk 10

hebben veel kosten met bier en vrouwen en zo. Geef het hun maar, die baan van ploegenchef.’’ Anders was ik nu als Thiëb.’

Pieter kon zijn lachen nauwelijks bedwingen. Hij had Hesnawi ontmoet in dat theehuis. De eigenaar had gedreigd Hesnawi de deur te wijzen omdat hij de enige Europese klant, Pieter, lastig viel met gebedel om een baantje. Van enige dienstverband in het theehuis was niets te merken geweest. Later bleek dat Hesnawi er ooit twee maanden als schoonmaker had gewerkt, tegen honderdvijftig miliem per dag, maar plaats had moeten maken voor een neefje van de eigenaar. Waarvan de tolk sindsdien geleefd had, was Pieter een raadsel. Zijn ene koe en lapje grond in Mehamdia konden hem nauwelijks op de been gehouden hebben.

Pieter stond op. De vrouw binnen was vanaf het erf niet te zien, en Hesnawi hield de litanie van afscheidswaarden tegen de open deur. De vrouw schoot opeens te voorschijn en stopte Pieter twee eieren toe. Hesnawi's uitvoerige (maar neerbuigende?) dankbetuigingen beantwoordde ze niet; hij herhaalde ze nog eens zonder enthousiasme terwijl ze het erf afliepen.

Hesnawi stelde voor om terug te lopen langs het huis van Bahoesh en vandaar het dorp in te gaan. Het pad naar de beide zo juist bezochte huizen kwam iets opzij van het witte heiligdom uit. Ze liepen achter het gebouwtje om. Anders dan bij het heiligdom van Boe-Qasbaja, de dag tevoren, constateerde Pieter nu een volslagen gebrek aan emotie. Alsof hij ergens in eigen land langs een afgesloten dorpskerkje was gelopen. Hij verbaasde zich wel over de geringe afmetingen van het heiligdom: het was maar een meter of vijf in het vierkant en niet meer dan drie meter hoog. Het werd tijd kennis te maken met de beheerder, zodat de deur ontsloten kon worden en Pieter een blik kon slaan op het interieur.

Honderd meter verder, half verscholen tussen myrtestruiken en cactushagen, bij het begin van een pad dat dieper het dorp invoerde, stond een takkenhut, zonder enig teken van bewoning.

‘Kijk, Msjeu Bietr, zie je dat heiligdom daar? Dat is de derde soort. Gebouwd als een koerbi, een hut. We hebben het hier gisteren over gehad. Het is ook voor Sidi Mehemmed maar geen qoebba. Hier is de ingang. Zullen we binnengaan?’

Het bouwsel was nog geen twee meter hoog en Pieter schatte de oppervlakte op twee bij zes meter. Het onderste gedeelte van de muren werd gevormd door een rij zware, bemoste stenen. Daarboven was een vlechtwerk van takken. Het schuine dak, geschraagd door een nokbalk op twee gevorkte palen, bestond ook uit takken en platen kurk. Het heiligdom rijmde vreemd met het huis van Bachoesj: ook hier vertoonde de dakbedekking grote gaten, en binnen stonden plassen water.

Toch werd Pieter door ontzag bevangen toen hij zich, op Hesnawi's voorbeeld, door de nauwe ingang wrong. Hij bukte om de uitstekende takken van het lage dak te ontwijken en keek in de hut rond. De schoenen kon men blijkbaar aanhouden. Gold dat ook in een qoebba?

Tegen de achtermuur, zo ver mogelijk van de ingang af, bevond zich een klein altaar, opgebouwd uit grote stenen en kurkplaten. Net als in de heiligdommen van Boe-Qasbaja lagen hier tassa's, mosba's, en papiertjes met kaarsen en wierook. Deze vrome giften waren doorweekt. Op de schaaltes dreven houtskool en wierookkorrels. Kwam zijn ontroering voort uit wrange verbazing om de naïviteit van deze cultusvorm; of uit de bijna prehistorische soberheid van het geheel? Of ervoer hij regelrecht de heiligheid van deze plek? Vooral de enorme brokken steen maakten diepe indruk. Hij schatte hun gemiddelde afmeting op minstens vijftig centimeter en maakte een snelle berekening. Aannemend dat ze ruwweg kubusvormig waren, leverde dat bij een soortelijk gewicht van minimaal drie (dat van zand — massieve natuursteen was waarschijnlijk zwaarder) een gewicht op van $5 \times 5 \times 5 \times 3 =$ bijna vierhonderd kilo; zodat de bouw van zo'n heiligdom de samenwerking van een aantal volwassenen had vereist, over langere tijd. Hij grinnikte. Heiligheid gemeten in kilo's, berekend met een lagere-schoolsom. *Een kubusvormige blok*

hoofdstuk 10

steen heeft ribben van 50 cm; hoe oud is Sidi Mehemmed, onze grootvader? Het heiligdom was geheel opgetrokken uit natuurprodukten die ook vijfduizend jaar tevoren voorhanden waren geweest. Misschien stonden er toen al dergelijke heiligdommen in dit berggebied. In de literatuur werd altijd geschermd met een passage bij Herodotus: hoe al in zijn tijd, eeuwen voor Christus, bewoners van het kustgebied van Libië heiligdommen vereerden en hun ziekten genazen door er een nacht in te gaan slapen. *Incubatie*, was de term. Hesnawi zowel als El Hedi ben Hassoena hadden hem spontaan verteld dat slapen in Sidi Mehemmed of Sidi Amara de beste manier was om beter te worden. Maar slapen in dit heiligdom in deze tijd van het jaar zou hoogstens vage klachten kunnen omzetten in een eerlijke longontsteking.

Hij pakte zijn aantekenboek om het interieur te schetsen, maar aarzelde.

‘Hesnawi,’ fluisterde hij, ‘denk je dat ik hier een tekening van dit heiligdom kan maken? Misschien kunnen de mensen ons buiten zien.’

‘Natuurlijk’, antwoordde de tolk hardop. ‘Sidi Mehemmed kent ons en weet van ons werk. En de oude mannen ook. Ze hebben ons toch toestemming gegeven? Geen probleem.’

‘Is het geen belediging voor de heilige dat zijn dak er zo verwaarloosd bij ligt? Moet je zien, het is helemaal nat hier.’ Pieter maakte een trappelende beweging met zijn rubber laarzen. De tolk had zijn enige paar schoenen aan, laag, versleten en niet berekend op de regen; hij sprong opzij voor de spatten die Pieter veroorzaakte.

‘Pas op! Nee, dat wil hij zo. Ik denk dat ze het dak gaan repareren voor het grote feest. De heilige vindt het goed als hij nat wordt. Hij ligt onder de grond. De regen stroomt langs zijn botten, langs de mosba’s en de tassa’s hier, en verder in de grond. Misschien zorgt de regen voor een goede oogst. Door de baraka van de heilige.’

Moesten ze nu niet een soort offer brengen, of althans iets beloven? Bij Boe-Qasbaja hadden ze tenminste nog een kaars

gebrand, ook al was dat geen offergave van hen zelf. Maar Hesnawi maakte geen aanstalten tot plichtplegingen.

‘Klaar, Msjeu Bietr? *Nemsjoe.*’

‘*Nemsjoe,*’ herhaalde Pieter grijnzend, terwijl hij zijn aantekenboekje in zijn borstzak wegstak. Hij stootte zijn hoofd aan de nokbalk, waarbij hij zich tot bloedens toe verwondde aan een stuk verroest ijzerdraad. *God straft onmiddellijk.* Pieter wreef kwaad over zijn voorhoofd en had moeite Hesnawi te kalmeren, die hem onder vertwijfelde uitroepen zijn schone zakdoek opdrong. *Natuurlijk materiaal, duizenden jaren geleden al voorhanden;* maar je haalt je kop open aan een industrieproduct, Franse import uit Tunis zeker. Hij bette zijn wond, die in de koude regen snel ophield met bloeden. In een flits zag hij een in een witte boernoës geklede gestalte.

‘Het gaat wel weer. Hesnawi. Laten we verder gaan.’ Hij volgde Hesnawi zwiwend.

Ze werkten hard, die middag, en met succes. Hun weg zoekend door het doolhof van cactushagen waaruit het dorp bestond, tekenden zij de plattegronden en censusgegevens op van vier erven, elf huizen. Hier in de dorpskern moest Pieter helemaal op Hesnawi’s bestek vertrouwen. Zelf zag hij geen verschil tussen het ene erf en het andere: dichte deuren, nauwelijks loopruimte tussen huis en omheining, de erven zo keurig opgeruimd dat dat ook al geen aanknopingspunten bood om ze te onderscheiden; grauwe kleuren onder de grauwe lucht. Eén keer moest de tolk hem ervan weerhouden opnieuw te gaan interviewen op een plek waar zij twee uur eerder al waren geweest. Mannen troffen ze nauwelijks; de vrouwen stonden hen vriendelijk te woord — verre van schuw en ongenaakbaar, maar in afwezigheid van hun mannen blijkbaar toch beschroomd om deze vreemden binnen te halen. Pieter en Hesnawi deden hun werk dus staande in de regen. Alle aangeboden consumpties sloegen zij beleefd af.

Hun rondgang kwam ten einde bij het huis van Oemborka, de moeder van Thiëb. Zij nodigde hen binnen voor thee en aanvaardde hun beleefde weigering niet. Haar grappige, zwaar

hoofdstuk 10

gerimpelde gezicht deed in niets aan haar knappe zoon denken, maar leek wel treffend op dat van Mansoer. Haar eenkamerhuis onderscheidde zich niet van dat van hun buurvrouw Mabroeka, maar zelf maakte zij een veel levenslustiger indruk. Ze was nieuwsgierig naar wat ze gedaan hadden, de afgelopen dagen. Dat ze haar broer al ontmoet hadden deed haar zichtbaar deugd. Door haar slechte tanden heen lispelde ze iets over Sidi Mehemed, wat Hesnawi vertaalde als het afsmecken van diens voorspraak en baraka over Pieters werk. Net als Abdullah ben Aïesa stond ze erop direct met Pieter zelf te communiceren, of hij haar Arabisch nu kon verstaan of niet. Maar Abdullah was sterker in monologen, en Hesnawi was weinig toeschietelijk waar het de smid betrof. Wat Pieter nog altijd niet gelukt was, ging Oemborka moeiteloos af: met haar krachtige, maar lachend uitgesproken bevelen bracht zij Hesnawi terug tot een willoze vertaalmachine, die snel en in de eerste persoon Oemborka's eenvoudige zinnen aan Pieter doorseinde, gretig diens aarzelende antwoorden opving en deze dadelijk terugvertaalde.

Tot Pieters verrukking ontstond zo voor het eerst in die weken de illusie van een echt gesprek. De vrolijkheid en het vanzelfsprekende gezag van de lelijke oude vrouw deed hen gedrieën over alle culturele en taalkundige cactushagen heenspringen. In zijn enthousiasme begon Hesnawi Pieter aan te moedigen het Frans te laten varen en Oemborka te antwoorden in het Arabisch, dat hij voorzegde. De vrouw schaterde om de pogingen van de vreemde jongen, en in plaats van zich uitgelachen te voelen deed hij voor het eerst sinds zijn aankomst in het dorp van harte mee, zielsgelukkig in de warme hut na een middag ploeteren in de regen. Verkwikkend prikkelde de sterke, mierzoete thee zijn keel en maag.

Het gesprek veranderde in een weinig subtiele taalles. Oemborka begon het ene woord na het andere te schreeuwen, waarbij zij onderdelen van haar lijf en kleren, of Pieters kleren, en het interieur van de hut aanwees, of vastpakte.

'Raas!'

'Zeroeël!'

'Bandaloen!'

'Sabattoe!'

'Kes!' Pieter raakte bij dit woord de draad kwijt, tot Hesnawi hem proestend gebaarde dat *kes* geen kledingsstuk of lichaamsdeel was, maar het theeglas dat hij in zijn handen had. Oemborka ging onverbiddelijk verder:

'Daar!'

'Morave!'

'Bèb!'

'Doeaar!'

'Oemmik!'

'Choejik!'

'Oemmik!' Pieter schrok op uit de cadans van haar opsommingen. *Oemmik* Dat had ze tegen Pieter gezegd terwijl ze op haar borst wees. Dat woord kende hij. "Jouw moeder."

Vrouwe, zie daar Uw zoon. Zoon zie daar Uw moeder. Zou ze hem werkelijk uitnodigen, een half uur nadat ze hem voor het eerst had gezien, om haar als zijn moeder te beschouwen? Pieter vocht zwakjes tegen het belachelijke sentiment dat hij voelde aangrijpen. In het licht van de deuropening zag de weduwe van sjech Hassoena er twintig jaar ouder uit dan zijn eigen moeder, hoewel ze hetzelfde postuur hadden en stellig niet meer dan een jaar of vijf scheelden. Maar daarvoor was hij niet gekomen. *Creatief manipuleren van een plaatselijk idioom ten behoeve van de opbouw van vertrouwensrelaties*, dat was ongetwijfeld goed voor de materiaalinzameling; maar een moeder had hij al.

'Choejik.' Voor het geval dat Pieter zich ook aan *déze* claim zou willen onttrekken, sprong de tolk er dadelijk tussen, en vertaalde:

'Ze zegt: "Kijk, dat is Hesnawi, je broer." Ik dus, hè. "Daarmee woon je in één huis en werk je samen als in één familie." Dat zijn de woorden van Chelti Oemborka. Het is een wijze oude vrouw. Ze zal ons veel vertellen dat voor ons werk nodig is.'

hoofdstuk 10

De angst dat de wurgende broer-relatie met Hesnawi op gezag van Oemborka verder zou worden toegehaald, al was het maar met een enkel door de tolk overgeïnterpreteerd woord, ontuchtterde Pieter. Het gesprek moest een andere wending krijgen.

‘Vraag eens of Oemborka nog meer broers heeft dan Mansoer, die we al kennen?’

‘Ja, dat is een goede vraag,’ zei de tolk teleurgesteld en begon tegen Oemborka een monoloog in het Arabisch. De genealogische informatie vloeide toe zonder moeilijkheden. Het bleek dat Oemborka afkomstig was van een klein dorp Rammel el Atroes, aan de overkant van de Wed le Kebier. Pieter was zich van het bestaan van dat dorp niet bewust geweest.

‘Rammel el Atroes, dat wil zeggen Schapenzand,’ vertaalde Hesnawi dadelijk en ongevraagd, alsof ze niet de dag tevoren uren hadden zitten vechten over de eventuele betekenis van plaatsnamen. ‘Maar tegenwoordig bestaat dat dorp nauwelijks meer. Er zijn nog maar twee huizen.’

Oemborka lichtte toe: ‘Dat is ook land van Sidi Mehemmed. Natuurlijk. Want dit hele dal is van hem. Maar de echte heilige daarginds is Sidi Abdullah. Dezelfde als in Fieth el Missai. En als Sidi Abdullah le Kebier, met de kameel, in Seloel. Het is allemaal dezelfde baraka van God. *El hamdoe li’ lleh*. Maar de familie van Rammel el Atroes, die is Arfawi, niet zoals de Zeghaidia hier. De grote naam in dit dal is trouwens Arfawi, altijd al. De Zeghaidia kwamen pas omdat zij de sjeichs werden.’

Was nu opeens het dal zowel Arfawi, als van Sidi Mehemmed? Was Sidi Mehemmed een Arfawi heilige? En Boe-Qasbaja dan? En de heilige van Fieth el Missai was toch ook Boe-Qasbaja, en niet Sidi Abdullah? Maar voordat Pieter deze vragen kon formuleren en laten vertalen, werd het interview onderbroken. Er kwamen vijf mannen en twee vrouwen de hut binnen alsof ze er thuis waren. Ze gingen op stenen langs de muur zitten; Pieter en Hesnawi bezetten de

enige twee stoelen. De mannen bleken gezinshoofden te zijn die zij eerder op de middag niet hadden thuisgetroffen maar wier namen door hun vrouwelijke erfgenoten waren opgegeven: Dzijleni ben Hassoena, een zoon van Oemborka. Salah ben Tarsjoen. Salah ben Mohammed, een oude man die, als enige, een witte doek als een tulband om zijn hoofd geknoopt had. Rebbah ben Ali. ('Dat is de herder van Sidi Mehemmed', fluisterde Hesnawi.) En Tahar ben Hamoeda.

Terwijl Pieter zijn tweede glas thee langzaam leegdrank, gereed voor het spervuur van *bie sfê* uitroepen die hij nu keurig met *iesfiek* zou weten te beantwoorden, zon hij op nieuwe vragen. De komst van de bezoekers had de lijn van het interview onderbroken. Het ging zo goed met Oemborka alleen. De vreemde mannen stoorden hem. Zij spraken onder elkaar en van hem werd er schijnbaar geen inbreng in het gesprek verwacht. Hesnawi nam de honneurs waar.

Na enige tijd richtte de tolk het woord weer tot hem, en legde uit dat de mannen zo juist waren teruggekeerd van karwei. Zij bespraken de werkzaamheden van die dag. Ze moesten ieder maar een sigaret krijgen. Pieter liet Hesnawi dit regelen, en nippend aan de thee zakte hij wat onderuit op de stoel. Hij bekeek Rebbah ben Ali: een kleine, tengere man van ongeveer veertig jaar, met verschrikte ogen en dunne armen. Zijn blauwe uniformjasje hing veel te wijd om zijn lijf. Hij was de donkerste van de aanwezigen. Aan het gesprek nam hij weinig deel. Als hij sprak was zijn stem ernstig en voorzichtig, met niets van de felheid waarmee Hesnawi en de andere mannen met elkaar van gedachten wisselden. Rebbah hanteerde zijn sigaret onhandig en leek opgelucht toen hij hem mocht weggooiden. Pieter was bevreemd. Voor Marokko waren beheerders van heiligdommen beschreven als rijk en machtig, onmisbare vredestitelers, notarissen, makers van amuletten. Deze Rebbah leek eerder een uitgestotene, een eerloze. Zou hij ook familie zijn van de historische Sidi Mehemmed, zoals zijn Marokkaanse collega's doorgingen voor afstammelingen van de heilige wiens schrijn zij dienden?

hoofdstuk 10

Zelf een buitenstaander, onhandig en verlegen, zo al niet van nature dan toch door zijn onbekendheid met de plaatselijke taal en cultuur, voelde Pieter zich sterk tot Rebbah aangetrokken. Maar het gesprek tussen Hesnawi en de andere mannen was zo uitbundig en luid dat hij geen mogelijkheid zag er in te breken en de aandacht naar Rebbah om te buigen.

Stil keken zij naar elkaar in het halfduister, als twee pubers op een feestje die geen contact durven maken. Pieter glimlachte flauw, maar waarschijnlijk zag Rebbah dat niet eens. Naast de beheerder van het heiligdom zat Tahar ben Hamoeda, nauwelijks vijftientig; als jongste man in het gezelschap (Pieter was nog jonger, maar een eregast) beperkte zijn rol zich tot aandachtig luisteren en incidenteel knikken. Pieters sigaret had hij netjes in zijn borstzak gestoken. Durfde hij hem niet opsteken waar de ouderen bij waren, bewaarde hij hem voor thuis?

‘Hesnawi, Tahar ben Hamoeda hier, is dat een zoon van onze Hamoeda? Hamoeda bel-Ahsien?’

De anderen hadden de eigennamen herkend. Voordat Hesnawi de vraag in het Arabisch kon vertalen, of beantwoorden, nam Salah ben Mohammed het woord. De grote neus, gretige mond en diepe gelaatsplooiën onder zijn vuile tulband maakten hem bijna tot een karikatuur. Hesnawi parafraseerde:

‘Nee, natuurlijk niet. Je weet toch dat Hamoeda bel-Ahsien geen kinderen kan krijgen! Amm’ Salah is blij dat die Hamoeda geen zoon van dit dorp meer is. Zoals hij daar alleen woont tussen de zwijnen. Nee, Hamoeda, de vader van Tahar, was een broer van Abdullah Boe-Tera. Weet je dat dan niet meer? Het eerste erf waar we vanmiddag geweest zijn, na Sidi Mehemed-de-hut. Tahar is pas getrouwd. Hij woont niet ver van het erf van Salah ben Tarsjoen, en van Rebbah, en van Amm’ Salah ben Mohammed. Wij hebben zijn naam opgeschreven. Kijk in je boek!’

Ze hadden die middag de censusgegevens van meer dan vijftig mensen opgenomen, en die stonden nog onuitgewerkt,

ongestructureerd, in het half verregende boekje. Niemand kon van Pieter verlangen dat hij zoveel namen dadelijk uit zijn hoofd kende. En ze heetten allemaal hetzelfde. Zoveel Hassoena's. En Hamoeda's. Machboeba's. Mabroeka's.

'En die twee vrouwen hier, Hesnawi. Hebben wij die niet zo juist ook gezien?'

Die was raak. Hesnawi wist het ook niet meer zeker en moest ze naar hun naam vragen. Oemborka antwoordde in hun plaats. Nee, die vrouwen hadden ze nog niet gezien. De een was de kersverse vrouw van Tahar; zij had niet uit haar takkenhut had durven komen toen de vreemde bezoekers op het erf bezig waren. *Waarom woonde Tahar eigenlijk niet bij zijn vadersbroer, maar een paar erven en cactushagen verder, bij niet-verwanten?* De andere vrouw bleek de echtgenote van Rebbah. Jamela bint Hassoena. Dochter van de sjech. Zuster van Thiëb. Hesnawi sprak een korte groet aan de vrouwen uit. Geen handkussen deze keer.

'Bintik?' vroeg Pieter aan Oemborka. 'Een dochter van U?'

'Lè! Hadha bint el mart' el marti. Bint Mabroeka bint El Ajesj, el amma min Hamoeda Boe-Tera. Kief kief: koell doeaar waheda!'

Hesnawi lichtte toe dat Jamela een halfzuster van Thiëb was en een stiefdochter van Chelti Oemborka. Verder was het allemaal één familie in dit deel van het dorp. Allemaal Zeghaidia, die onderling getrouwd waren. Behalve dan Oemborka zelf. Pieter meende te merken dat Hesnawi de feitelijke genealogische relatie die Oemborka genoemd had niet vertaalde. Maar die zou hij dan zelf wel opzoeken als hij eenmaal alle genealogieën tot zijn beschikking had. Voor de censusgegevens deed het er nog niet zo toe. En hij was moe. Nu begon er toch nog een heel interview.

'Marti! Mijn vrouw!' bracht Rebbah in het midden en wees stralend op Jamela. Ze leek even oud als de vrouw van Abdullah ben Aïesa en had dezelfde trekken als Thiëb, hoewel deze op haar vrouwengezicht minder uitzonderlijk knap leken dan op dat van haar broer. Ze lachte verlegen, maar ontweek

hoofdstuk 10

Pieters blik niet toen hij haar aanstaarde.

‘Hesnawi, als ik haar zie is het net haar broer Thiëb.’

Dat werd dadelijk vertaald. Alom klonk bijval. Was het alleen omdat hij de naam van Thiëb had gebruikt? Of maakte zijn opmerking indruk omdat zij aansloot bij onuitgesproken voorstellingen die de dorpelingen zelf over hun gemeenschap hadden? Het kwam Pieter voor alsof steeds dezelfde familietrekken zich volgens een iets ander patroon voordeden, — variaties op steeds dezelfde gelijkvormigheid waaruit zich nauwelijks individuen losmaakten. Bladerend in zijn aantekenboek probeerde Pieter de verwantschapsrelaties tussen de aanwezigen te traceren. Alleen Salah ben Tarsjoen en Rebbah ben Ali waren nauwverwant in de mannelijke lijn: hun beider vadersvader was ene Salah ben Silèma. Maar zelfs nog zonder uitgetekende genealogieën voor ogen was Pieter er zeker van dat het van ieder van deze acht dorpelingen maar één of twee stappen was naar alle zeven anderen, langs de vrouwelijke lijn of langs huwelijksbanden. Oemborka, vrouws-vaders-vrouw, stiefschoonmoeder als dat bestond, van Rebbah. Salah ben Mohammed, vrouws-broer, zwager dus, van Salah ben Tarsjoen. Tahar, moeders-broers-zoon, oomzegger, van dezelfde Salah. Een zo dicht verwantschappelijk netwerk, daarop had zijn studie hem niet voorbereid. Hoe kon je daarin in godsnaam nog afzonderlijke, welomschreven verwantengroepen, afstammingsgroepen, *lineages*, afbakenen?

Oemborka had inmiddels iets gezegd.

‘Msjeu Bietr, Chelti Oemborka zegt: “Hier in het dorp zijn wij allemaal één familie. We hebben misschien verschillende vaders en grootvaders. Maar onze moeders zijn allemaal van hier, en het waren zusters. En allemaal zijn wij kinderen van Sidi Mehemmed.” Zij vraagt dat Sidi Mehemmed je helpt met zijn baraka.’

‘Dank je. Zeg maar dat ik ook vraag aan Sidi Mehemmed, en alle andere heiligen, en de Profeet, en God zelf, dat zij de mensen van dit dorp beschermen zodat zij in goede verstandhouding en saamhorigheid blijven samenleven.’

‘Ik zal het zeggen. Oemborka hier vindt ook nog dat je net een zoon van dit dorp lijkt. Je drinkt thee net als de zonen van hier. En je respecteert de oude mannen. En de vrouwen. Net als de zonen van hier. En van alle kanten hoort ze dat je veel eet. Dat je van het eten houdt, hier in het dal van Sidi Mehemmed.’

In de blik van de tolk zag Pieter zijn eigen trots weerspiegeld. Zijn pogingen zich aan te passen bleven dus toch niet zonder aandacht of waardering. Wat was nu een passend antwoord? Als hij het eten ging prijzen zou hij misschien de indruk wekken dat hij om een maaltijd zat te bietsen. Eigenlijk wilde hij weg. Maar hij moest toch ook nog even met Rebbah praten.

‘Hesnawi, op het hoofd van mijn moeder’ (uitslover, begin je nu ook al; maar de tolk zat heftig te knikken zodra de woorden eruit waren). ‘Op het hoofd van mijn moeder, behalve in het huis waar ik ben geboren heb ik nergens met meer plezier en meer smaak gegeten dan hier. In Tunis zijn restaurants, daar kun je eten voor drie dinar of vier dinar. Voor één bordje eten.’ (Overdrijven is ook een vak. Verplicht bijvak voor de antropologiestudie, zeker.) ‘Maar denk je dat dat eten lekker is? Dat je daar baraka mee binnenkrijgt? Nee, dat kun je vergeten! Maar dan hier!’

Hesnawi scheen het vrij nauwgezet te vertalen, hoewel hij er wat versieringen aan toevoegde in de trant van God en zijn Profeet. De bijval was weer groot. Vooral Rebbah scheen blij met deze woorden.

‘Hesnawi, weet Rebbah eigenlijk waarom wij hier zijn, in Sidi Mehemmed?’

‘Dat moet wel. De weduwe van zijn vader, niet zijn moeder maar een latere vrouw, is de zuster van sjeich Hellel. Rebbah heeft alles al gehoord, denk ik. Ik zal het hem vragen.’

Dus de beheerder van het heiligdom van Sidi Mehemmed was getrouwd met de dochter van een vroegere sjeich, en de huidige sjeich was zijn oom. Kon hij als beheerder bepaalde voorrechten bedingen bij de sjeikenfamilie? Of was het juist andersom en probeerden de sjeichs via huwelijksbanden een

hoofdstuk 10

greep te krijgen op de verering van de belangrijkste heilige in de omgeving?

Rebbah bleek inderdaad volkomen op de hoogte, althans voor zover het idee van een wetenschappelijk onderzoek naar de heiligenverering aansluiting kon vinden bij zijn eigen leefwereld. ‘*Koel wakket, koel wakket,*’ klonk het weer. Pieter besepte dat Rebbah groot belang had bij zijn onderzoek: het hield intercontinentale erkenning in voor zijn onzichtbare patroon.

‘Msjeu Bietr, Rebbah zegt dat hij vanavond naar het land van Aïesa zal komen. Om ons wat dingen te laten zien van Sidi Mehemmed. Hij is nu nog moe. Hij moet zich wassen. Maar vanavond, na het avondeten, zal hij komen. Hij is heel blij, dubbel blij, dat de Europeanen nu zoveel respect gaan geven aan Sidi Mehemmed.’

Het was tijd om op te stappen. Ze namen afscheid van een kirrende Oemborka, die speelde dat zij weigerde hen te laten gaan.

HOOFDSTUK 11

Samen met Salah ben Tarsjoen en Tahar ben Hamoeda begaven ze zich naar de winkel, voorbij de heiligdommen, aan de overkant van de steenweg. Pieter wilde snel doorlopen en het weggetje inslaan dat omhoog voerde naar het huis van de sjiech. Maar hoewel Hesnawi dit plan vóór vertrek goedgekeurd had, maakte hij nu duidelijk dat zij de mannenvergadering niet konden passeren zonder op zijn minst een paar minuten te blijven praten.

Buiten voor de winkel zat Abdullah ben Aïesa met drie anderen kaart te spelen. Van Hamoeda geen spoor. Onder de zes of acht omstanders bleek zich wel Abdullahs broer El Hedi te bevinden. Pieter had hem nog nooit gezien. Het was een man van achter in de twintig. Zijn brede gezicht met onverwacht diepe groeven deed aan dat van de smid denken, maar in details was er nauwelijks enige gelijkens. Abdullah had een zware kaakpartij, alsof hij al zijn leven lang zijn kiezen op elkaar klemde. Het meest kenmerkende van El Hedi's gezicht daarentegen was dat hij tijdens het spreken zijn ogen vrijwel sloot en zijn lippen tuitte, zoals iemand met veel moeite uit een bijna onleesbaar handschrift voorleest. El Hedi had niets van Abdullahs brede lichaamsbouw. Onder de flodderige blauwe broek en kiel van de werkverschaffing zag hij er zelfs tener uit.

Pieter knipoogde naar Abdullah, schudde de handen van alle aanwezigen en besteedde extra aandacht aan El Hedi. Hij riep Hesnawi om een paar zinnen te vertalen: dat Msjeu Bietr blij was eindelijk kennis te maken met El Hedi, dat hij zijn hele familie verder al kende, zulke goede ervaringen had met zijn broer en zijn moeder, en dat zij nu als broers op de erfgrond van Aïesa woonden. Zij zouden spoedig langskomen om El Hedi wat vragen te stellen. Met half geloken ogen en vertrokken mond bracht El Hedi een paar woorden uit,

hoofdstuk 11

overigens zonder te stotteren. Hesnawi vertaalde:

‘El Hedi ben Aïesa zegt dat hij vanavond ook komt. Net als Rebbah ben Ali. Hij is een groot fluitspeler, El Hedi. Zelfs op de zewja heeft hij gespeeld, samen met mij op de *bendier*, de tamboerijn. Hij komt en neemt zijn fluit mee.’

Pieter kon niet overzien wat deze belofte inhield. Hij keek El Hedi maar aan en klopte een paar keer op zijn linkerborst. ‘*Barak’ Allahoe fiek, ja choeji!* — Dank je, moge Gods genade met je zijn, o broer,’ prevelde hij, verbaasd over zijn eigen taalvaardigheid. El Hedi beantwoordde het gebaar.

Hesnawi was inmiddels op een steen gaan zitten, bij de kring van kaartspelers. Ook Pieter werd daar neergepoot, op een keukenstoel uit de winkel. Moesten zij de mensen binnen in de winkel niet eerst gaan begroeten? Maar Hesnawi zei dat dat beter nog even kon wachten.

Het kaartspel werd *sjkobba* genoemd en was onbegrijpelijk. De spelers klemde de kaarten in hun handen, knakten en verkreukelden ze, alsof ze zo het toeval konden beïnvloeden. Misschien was het een manier om de kaarten te merken? De hand werd met veel misbaar uitgespeeld, en de kreten van triomf en vertwijfeling waren niet van de lucht.

Pieter stelde Hesnawi voor om thee en suiker te kopen voor de spelers, maar Hesnawi was er tegen: de verliezer zou vanzelf op thee moeten tracteren.

‘Zit maar stil en kijk, Msjeu Bietr. Dat is het belangrijkste nu. De mensen zien dat je hier bent. Dat je het prettig vindt om erbij te zijn. Kijk hoe wij ons als mannen onder elkaar vermaken, hier in de bergen!’

Pieter had zijn wandelstok tussen zijn benen op de grond gepoot en leunde erop. Hij trok een aandachtig gezicht. Het kaartspel interesseerde hem niet, en hij kon nog nauwelijks iets verstaan van de opmerkingen van de spelers om er materiaal aan te ontlenen. Wie had er meer aanzien dan de anderen. Wie kon zich meer veroorloven, misschien zelfs vals spelen? Wie had de leiding? Werd de uitslag mede bepaald door andere factoren dan toeval en spelinzicht? Uit Abdullahs pesterig

klinkende opmerkingen en het herhaaldelijk afluiken van zijn lippen, meende Pieter te mogen opmaken dat deze aan de winnende hand was. Lieten de anderen hem winnen? Waren ze bang voor hem? Of was hij ondanks zijn zware, gespierde handen de anderen te vlug af?

Pieter begon in zijn tas te rommelen op zoek naar sigaretten.

‘Msjeu Bietr, kijk rustig. Rust een beetje uit van ons werk van vanmiddag. Dan kan ik vast wat zuurtjes halen, binnen. Thiëb zit daar en ook Amm’ Salah en Ali ben Saäd. En anderen. Geef me geld.’

Een mep kun je krijgen. Moet ik hier alleen blijven zitten? Ik weet niets te zeggen en kan niets verstaan. Maar hardop: ‘Hoeveel heb je nodig?’

‘Tweehonderd miliem, dat is alles.’ Alles: bijna een dagloon in de werkverschaffing. Voor snoep? ‘Zit je geld niet in je tas? Heb je het nu nog niet?’ Fluisterend voegde Hesnawi er aan toe: ‘Thiëb heeft gezegd dat de prijs voor ons hetzelfde is als in Aïn Draham. Anders doet hij er één miliem per snoepje boven op, hier in het dorp. Maar volgende week moeten we ze zelf halen, in Aïn Draham. Want Thiëb laat ze komen om iets te verdienen; met zo’n prijs verdient hij niets aan ons. Het is met goed hart. We kunnen niet weigeren. Maar als wij te veel van hem kopen, heeft hij nadeel.’ Waarom stelde Hesnawi niet voor om Thiëb eenvoudig de dorpsprijs te betalen.

‘Akkoord, Hesnawi, regel het maar weer zoals jij dat het beste vindt. Hou tenminste je oren open, misschien praten de oude mannen nog over iets dat voor ons werk van belang is.’

‘Zeer goed, Msjeu Bietr. Geef me nog een sigaret.’

‘Om zelf te roken? Of om uit te delen?’

‘Om zelf te roken. We kunnen niet aan iedereen steeds maar uitdelen!’

Thiëb was een woekeraar omdat hij vijftien kilometer vervoer over bergwegen in de prijs van zijn waren berekende, maar Hesnawi moest kunnen roken op kosten van de zaak. De vingers van de hand zijn niet gelijk. Pieter gaf hem met onverholven tegenzin een sigaret. Moest hij nu de kaartspelers

hoofdstuk 11

en omstanders er ook een geven? Hij keek Hesnawi vragend aan, maar deze schudde zijn hoofd en gebaarde driftig van ‘stop weg’. Pieter gehoorzaamde. Wat was er verkeerd aan het uitdelen van sigaretten. Dat ze dan sneller op zouden zijn, zodat Hesnawi bot zou vangen?

De tolk was nog maar juist de winkel binnengegaan, of Abdullah richtte het woord tot Pieter:

‘Ja er Roemi. Esj sjkobba, ma taärfásji? Tu connais? Tu connais un peu? Esj sjkobba? Tu aimes ça beaucoup, hè?’

Pieter schudde het hoofd. Nee, dit kaartspel kende hij niet. En hij was veel te moe om het nu te gaan leren. Abdullah liet hem echter geen keus. Zonder helemaal uit zijn hurkende houding omhoog te komen, schoof de smid de steen waarop hij zat met heftige gebaren tot aan de voet van de stoel. Hij duwde Pieter de vier verkreukelde en gerafelde kaarten in handen. Pieter voelde de grote, eeltige vingers van de smid tegen de zijne en besefte dat hij tegen diens initiatieven geen enkel verweer had. Abdullah legde de andere spelers iets uit, waarschijnlijk dat dit rondje even niet telde, slechts diende om die Europeaan voor spek en bonen te laten meedoen. De mannen knikten en lachten uitbundig. Pieter had weinig zin om zonder kennis van de regels mee te doen en een onduidelijke inzet te verliezen, maar er werd hem al een kaart uit de hand gerukt. Een andere werd hem in de hand geduwd. Hij kreeg neiging de kaarten in de kring te gooien en weg te lopen. Om steun te zoeken liet hij zijn blik rondgaan over de omgeving van de winkel: de steenweg, de heiligdommen van Sidi Mehemed, de cactushagen en de huizen daarachter. Steun ging daar niet van uit. Het was dezelfde wereld als die hem tot speelautomaat terugbracht.

‘Ajwa, er Roemi. Akaka. Behi jesser! Enta rebìhet!’

De hele stapel kaarten werd door Abdullah naar hem toegeveegd, de kaarten die Pieter nog in zijn hand hield werden hem ontruikt en ook op de stapel gegooid, en vanuit hun zittende positie schudden Abdullah en de andere spelers hem glunderend de hand.

‘Sahèti. Barak’ Allahoe fiek. Enta rebihet! Merci! Merci!’

Had hij nu opeens gewonnen? Abdullah diepte een klein, gescheurd bankbiljet van 100 miliem op uit de borstzak van zijn werkverschaffingskiel en stuurde een jongetje er de winkel mee in: *‘Attieni sjamia’*. En voor Hesnawi op Pieters kreet om steun en uitleg had gereageerd, was de jongen terug met een plat rond blik, zoals waarin de betere Engelse pijptabak wordt verhandeld. Abdullah opende het met een zakmes en peuterde de inhoud, een kruimige witte substantie, los tot ongelijke moppen. Pieter kreeg de grootste brok voorgehouden.

‘Tfatter, er Roemi. Esj sjamia. Halwa. Taäsjje. Qoell. Behi jesser!’

Om te laten zien dat het geen vergif maar een versnapering was, brak Abdullah een kleiner stukje van het suikerwerk af, stak het in zijn eigen mond, smakte, maakte een brommend geluid van ostentatief genot en propte vervolgens de rest in Pieters mond. Deze kokhalste tegen de dwang in, maar moest toegeven dat het spul eetbaar was. Het leek een dicht schuim van amandelen, honing en suiker. Hij kauwde en slikte door.

Inmiddels was Hesnawi de winkel uit gekomen, met in zijn hand een grote doorzichtige plastic zak vol afzonderlijk verpakte zuurtjes.

‘Gaat het? Heb je sjkobba gespeeld? En de eerste keer al gewonnen? Je wordt een echte Arabier. Heel goed.’ Het klonk als een bedreiging.

‘Hesnawi, kunnen we nu weggaan. Ik snap toch niets van dat spel. Zeg maar tegen Abdullah dat ik het erg leuk vond om mee te doen en dat ik het spoedig hoop te leren.’ Pieter veegde de kruimels snoep van zijn lippen en uit zijn baard en stond wankelend op.

‘Ja, *nemsjoe*. We moeten nog eten. En vanavond zal het laat worden, met het bezoek van Rebbah en de zonen van Aïesa. In ieder geval, je gaat dingen zien die je nog nooit hebt gezien. Maar eerst de mensen in de winkel de handen geven.’

‘Hoe moet het dan met de sjech? Wij zouden toch naar zijn huis gaan?’

hoofdstuk 11

‘De sjech is alweer vertrokken. Naar Chedeiria. Als hij in het dorp was, zouden wij hem bij de winkel zien. Een andere keer, Msjeu Bietr. *Nemsjoe!*’

Eerst groetten ze alle kaartspelers en omstanders buiten. Pieter kreeg nog een brok sjamia in de hand gedrukt. Met een als discreet bedoeld gebaar liet hij het in de zak van zijn parka glijden. Zij gingen de donkere winkel in. De begroeting daar was vriendelijk maar de mannen hadden hun aandacht bij heel andere zaken. Van Pieter werd geen langdurig oponthoud in de winkel verwacht. Hij was te moe voor het Arabisch. ‘*Merci, merci,*’ was alles wat hij kon uitbrengen; dat verstonden ze tenminste. Als hij nog maar even kon gaan liggen voordat het volgende programmapunt zou beginnen.

Terwijl ze de steenweg opliepen, terug naar de brug over de beek van Aïn Felloes, vroeg hij Hesnawi wat de betekenis was van de woorden die Abdullah en de andere kaartspelers hem hadden toegevoegd: ‘*Enta rebihet!*’

‘Wat dat betekent, Msjeu Bietr? Dat God en de heilige aan jouw kant zijn. Dat ze met jou werken. Omdat je rechtdoor loopt, in de baraka van de heilige. Of bij voorbeeld, je bent in Tunis, je loopt langs de straat en iemand verkoopt je zo’n papier met een nummer. Een tijd later vraag je hem naar je nummer, en dan zegt hij: “*Enta rebihet.* Je hebt gewonnen, door de baraka van God.” Het is als de Engel in het grote Boek van God, daar staan ook die nummers in. Maar de verliezer moet betalen voor thee of een blik suikergoed.’

‘Maar hoe kon ik dan gelijk winnen? Ik ken dat spel helemaal niet.’

‘Het komt door Abdullah. Die denkt: “Ik laat Msjeu Bietr winnen. Dan denken de anderen dat ik met hem en zijn broer Hesnawi al echt als broers ben.” Begrijp je? Dat er niemand hoeft tussen te komen.’ Weer maakte Hesnawi het gebaar met de twee evenwijdig gestrekte wijsvingers. ‘Maar het is een spel, Msjeu Bietr. We moeten heel erg oppassen met Abdullah en zijn zwager, Hamoeda.’

‘En El Hedi?’

‘El Hedi is een goed mens. Hij is mijn vriend. We hebben samen op de zewja gespeeld. Maar denk je dat hij goed is met Abdullah? Het enige is dat zij op hetzelfde land moeten wonen. Want zij zijn broers. Het is het land van hun vader. Maar waarom denk je dat we El Hedi niet gezien hebben, vanaf de dag van onze aankomst? El Hedi heeft ruzie met Abdullah. Een paar weken geleden heeft Abdullah hun moeder geslagen. Ze vroeg geld om een overkleed te kopen voor Hadda. Abdullah!...’ Hesnawi maakte een veelzeggend gebaar.

Pieter voor dat de tolk snel wat te eten zou maken, terwijl hij zelf een half uurtje op de stretcher ging liggen.

Hij dommelde in terwijl van buiten, op het erf, het geluid klonk van Hesnawi’s huishoudelijke werkzaamheden.

‘Hoe laat is, Msjeu Bietr? Ik moet de olielamp hebben, het wordt donker.’

‘Ik zal kijken.’ Pieter schoof zijn manchet weg van zijn pols, maar herinnerde zich dat hij uit veiligheidsoverwegingen zijn horloge in zijn schoudertas had gestopt. Half liggend, op gevaar af met stretcher en al te kantelen, reikte hij in de tas. Hij ontstak een lucifer om op de wijzerplaat te kunnen kijken. ‘Bijna zeven uur. Hoe laat komen ze?’

‘Ik weet het niet. Maar het is beter als we eerst rustig eten. En dan alvast thee zetten. Morgen moeten we extra thee halen bij Thiëb. Het is al bijna op. Ik zei toch, in Aïn Draham, dat we meer moesten kopen?’

‘Laat me nog even met rust, Hesnawi. Regel jij het eten maar. Morgen zien we wel, wat die thee betreft.’

‘Vanavond komt Rebbah. En El Hedi met zijn fluit. Je gaat dingen zien — heel speciaal. Tot straks. Ik hoop dat we nog genoeg thee hebben voor de gasten vanavond.’

Pieter sliep nu pas echt in en droomde van El Hedi die met toegeknepen ogen en nog diepere groeven langs zijn mond, een fluitsolo van Telemann speelde op een dwarsfluit die bij nader inzien het onderreind van een wandelstok bleek te zijn. Het gebogen handvat van de wandelstok stak om de nek van Rebbah ben Ali. Hij rekte het lichaamsdeel uit tot een

hoofdstuk 11

zwanehals, en bewoog ritmisch op het geluid van de fluit. Met zijn uitgespreide armen wapperde hij alsof het vleugels waren. En daarmee ging hij door, ook toen het geluid uitviel. ‘*Halwa*’, zei iemand. ‘*Sjamia. Enta rebihet.*’ Pieter perste zijn kaken en lippen uit alle macht op elkaar om de brok suikergoed die hem werd opgedrongen buiten te houden. In de verte staarde een donkere gestalte naar hem en El Hedi en Rebbah. Het was zeker dat hij staarde, hoewel Pieter de ogen niet kon zien. Hij toonde ronde voorwerpen op zijn open hand.

Hesnawi maakte hem wakker met de boodschap dat het avondmaal klaar was. Het bleken witte bonen uit blik, drijvend op rulle olijfolie waarin de uien tot pulp waren gesmoord maar de te laat toegevoegde tomatenpuree nog rauw was. De overheersende smaak was die van ingevet blik. Het platte luchtige brood dat Abdullahs vrouw die middag gebakken had maakte veel goed. Pieter volgde Hesnawi’s voorbeeld en manoeuvreerde de bonen en de saus met zijn duim tegen een stuk brood aan, om het geheel balancerend naar zijn mond te brengen. Hij stroomde vol met een onverwacht innig gevoel voor de vrouw die het brood gebakken had. En voor de man die toestond dat wat door haar handen bereid was, zo één werd met het lichaam van deze indringer. *Ja Machboeba. Attieni el medalja.* Wat zou ze voelen als de smid met zijn grote eelthanden, zijn zware lijf en zijn ruwe, uitdagende manieren met haar aan het vrijen was? Mede gezien Abdullahs lichamelijk overwicht voelde Pieter niet het geringste verlangen de plaats van de smid in te nemen. Hij glimlachte bitter. Karin had tot het eind hun vrijpartijen onderbroken voor bitse bewegwijzering op de landkaart van haar lichaam. Hij zou het nooit leren, had ze hem verweten.

‘Hesnawi, hoe vind jij het om zo het brood te eten dat de vrouw van een ander voor je heeft gebakken?’

‘Hoe ik dat vind? Wat moet ik ervan vinden? Wij leven hier op het land van Aïesa, alsof wij ook zonen van Aïesa zijn. Denk je dat El Hedi, die nog geen vrouw heeft, zijn eigen brood bakt? Nee, dat doet zijn zusje. En vóór de ruzie met

Abdullah deed Machboeba het ook voor El Hedi. Net als voor ons nu. Want Machboeba is een volwassen vrouw. Haar brood is natuurlijk veel beter dan dat van Hadda, een meisje. Maar zuster of schoonzuster, dat maakt niets uit. Het brood heeft de eer en het vertrouwen van de mensen die bij elkaar wonen, op hetzelfde land. Als God het wil kom jij straks in Mehamdia logeren, bij mij en mijn vrouw R'biha. *Insj' Allah*. Denk je dat ik je dan je eigen brood laat eten? Brood dat je zelf in Aïn Draham hebt gekocht voor geld? Misschien breng je een beetje brood mee, als gift. Dat eten we dan de eerste avond. We maken het niet op. Het grootste deel geven we aan mijn familie en burens in het dorp. En de volgende ochtend al eet je het brood dat R'biha voor ons heeft gebakken. 's Nachts slapen we in één bed, als broers. Als er een ander bed is kan mijn vrouw daarin slapen. Maar als er één bed is, zoals bij mij, slaapt zij aan mijn ene kant en jij aan mijn andere kant.' Het vooruitzicht scheen Hesnawi aan te spreken.

'En de mensen denken dan niet, "kijk, wat een slechte man, die probeert te slapen met de vrouw van zijn broer"?'

'Onmogelijk! Zij weten dat er tussen ons het vertrouwen is. Als zij zelf hun familie krijgen, uit een ander dal of een ander sjeikdom, of mensen die terugkeren uit de stad, gebeurt precies hetzelfde. Want de mensen hier zijn arm. Ze hebben meestal maar één bed. Toch is hun hart goed. Hoe kunnen zij hun broers en zusters de deur wijzen? Zodat die ergens anders moeten slapen, in het huis van een vreemde?'

'En als de gast toch iets wil met de vrouw van zijn broer?'

'Dat wil hij niet. God ziet alles. Elk dorp, elke buurtschap heeft heiligen die erover waken. En wie heeft er trouwens ooit gehoord van eh, slechtigheid binnenshuis? Tussen mensen die hetzelfde voedsel eten, uit dezelfde kruik drinken, in hetzelfde bed slapen? Het huis zelf straft zo iets al met eigen kracht, nu, meteen. Je hoeft niet te wachten tot de misdadiger gestorven is. Tot hij door de Doodsengel in het Vuur wordt gegooid. Lach niet met de kracht van het huis, Msjeu Bietr. Het huis is als de heilige.'

hoofdstuk 11

In het spaarzame gele schijnsel van de olielamp werd de hypothetische verontwaardiging op Hesnawi's gezicht nog zwaarder aangezet. Dit soort gesprekken verbijsterde Pieter steeds weer. Hoe was het mogelijk dat normale menselijke verlangens, en de spanningen die zij oproepen, zo doeltreffend werden verborgen achter een rookgordijn van regels en bijgeloof. Domheid was het niet; de mensen die hij inmiddels had leren kennen in deze bergstreek, hadden allen een grote praktische intelligentie, die hij zonder moeite bewonderde. Zelfs Hesnawi was wat dat betreft nauwelijks een uitzondering. Het had eerder te maken met het archaische karakter van de symboliek, hier uit stevig twijnsel dicht geweven, terwijl zij in zijn eigen cultuur inmiddels was verwaaid tot een flard spinrag, met vliegelingen en al. Misschien lag er onder die verhulling de mogelijkheid tot een ander soort schoonheid: niet die van aanraking, verrukking, versmelting, en ook niet die van een verlossend woord dat openlijk en luid tot de waarheid door-dringt, maar een krachtveld van ontveinsd verlangen, waarin de spanning zo hoog kon oplopen dat een lichte stembuiging, de kleinste suggestie van een gebaar, ontladingen kon oproepen die Pieter vooralsnog alleen kende (en dan nog uit de verte) in grover, explicietere vormen — politieke actie, theater, Karin.

Of was dit kaasdoek van sublimatie alleen bedoeld voor Pieter, en geloofde Hesnawi zelf nauwelijks wat hij met zoveel ijver aan zijn werkgever voortoverde? Dat vond Pieter onaannemelijk. Hesnawi's dramatische gezichtsuitdrukking bij dit soort gesprekken leek minder gespeeld dan anders. Zijn uitwijdingen over normen en voorstellingen kwamen spontaan, telkens wanneer er een luwte optrad in de druk van het veldwerk, en hun omgang niet te gespannen was.

Dat laatste was misschien een belangrijke factor? Heel even liet Pieter tot zijn bewustzijn het vermoeden toe dat veldwerk een veel groter innerlijke overgave, blinder en roekelozer vertrouwen eist dan de krampachtig worstelende houding die hij tot nu toe vooral tegenover Hesnawi ten toon had gespreid. En dat het voornaamste resultaat zou zijn niet een fraai en

consequent rapport, maar een vaag, nauwelijks in woorden uit te drukken besef — dat de wereld zoals ingericht volgens de aanwijzingen van zijn eigen samenleving, uit zijn voegen zou trekken. *Geef mij één vast punt...*

Maar hij kon toch moeilijk eerst in al die onzin gaan geloven. *Het huis is als de heilige, Msjeu Bietr.*

‘Sorry, Hesnawi. Ik zat even na te denken over wat je zo juist zei. Bedoel je echt dat je ook offers brengt voor het huis, gebeden richt tot het huis, en zo? Is er een geest die met het huis verbonden is; net zoals er een heilige is die wij niet kunnen zien maar die de baas is van het heiligdom dat wij bezoeken?’

‘Ik weet het niet. Soms droom van je iets, een donkere gestalte die je aankijkt in de nacht. Maar je kunt zijn gezicht niet zien, je weet het alleen. Maar ik geloof niet dat dat het huis is. Misschien een heilige. Die wil dat je hem bezoekt en offers brengt. Wat in het huis woont, behalve de mensen, dat zijn de dzjenuen. Zij zitten bij de waterkruik. Daar is de vloer altijd nat. En ze kijken wat er allemaal in huis is, zoals Abdullah hier vanochtend. Zij denken dat het hun huis is. De baraka van het huis heeft ermee te maken. Je moet goed leven in het huis, alle geboden respecteren: niet fluiten met je mond — want met een fluit mag wel, zoals El Hedi -, niet staan met je handen op de rug, niet vloeken. En wat ik zo juist zei, geen slechte dingen doen. Als je zo leeft, dan is de baraka van het huis groot. Op donderdagavond branden wij ook altijd wierook of een kaars in het huis. Dat is dan niet voor een heilige, maar echt voor het huis zelf. Zo is het huis tevreden over je. Ik zeg maar wat, om het uit te leggen. Het is moeilijk, Msjeu Bietr! Die dzjenuen willen voedsel. Anders pakken ze het zelf, en veel meer dan zij nodig hebben. Je sprenkelt dus af en toe een beetje meel en zout op de vloer. Dat is hun voedsel. Dat eten ze.’

‘Heb jij dat al gedaan, Hesnawi, in ons huis hier? Denk je dat hier ook van die geesten zitten?’

‘Ik heb erover gedacht. Ik wist niet zeker of het goed was. Het is niet mijn huis. Wij werken hier alleen. Wij wonen in dit

hoofdstuk 11

huis voor geld. En ik ben ook niet degeen die alles beveelt, hier. Het zijn niet mijn voorraden. Jij hebt ze gekocht, ik denk niet eens met je eigen geld maar met geld van de eh, universiteit.’ Alsof dat jou wat aangaat. ‘Hoe kan ik daarvan de dzjenuen eten geven? Trouwens, al ons meel is nu bij Machboeba, voor brood te bakken. Bijna al ons zout ook. Ik ben zeker dat zij soms meel op de grond doet; maar dat helpt dan alleen voor haar eigen huis. Ook al is het ons meel.’ De tolk schudde zijn hoofd.

‘Waarlijk, Msjeu Bietr, toen jij meteen de eerste nacht dat wij hier sliepen ziek was dacht ik al: dit huis is een zware plek, de dzjenuen zijn niet tevreden. Dat kan ook niet, met zo’n boef als Abdullah. Tien keer per dag gaat hij in tegen de regels voor het huis. Met zijn naaktheid. Of de woorden die hij zegt over God en de heiligen. Weet je nog, hoe hij Sidi Mehemmed riep om te komen helpen met ploegen? Alsof de heilige hem niet al de grond had gegeven, en het water, en gezondheid en kracht om te ploegen. Abdullah is een dwaas, en gevaarlijk voor ons ook. Ik heb opgelet. Jij bent nieuw hier, en je probleem met de maag kan ook wel komen van de bron. Dat de Mevrouw van de bron jou nog niet kent. Dat er nog geen vertrouwen is tussen jullie. Ik zelf heb tot nog toe goed geslapen hier. Misschien dat het huis niet echt verkeerd is. Want dat is het beste bewijs. Als je ’s morgens steeds zwaar en moe wakker wordt. Alsof je niet echt geslapen hebt. Je voelt je leeg. Dan hebben de dzjenuen de macht in het huis genomen. Dan zie je ook dat je voorraden veel gauwer op zijn dan je verwacht had.’

De tolk was steeds zachter gaan spreken en fluisterde nu zo dat Pieter hem nauwelijks kon verstaan. ‘Je lucifers, je thee, je suiker. Toen je het kocht dacht je, dit is voor een paar weken. Maar na een paar dagen is het al op.’

‘Kom nou, Hesnawi,’ zei Pieter luider dan hij bedoeld had. ‘Je wilt toch niet beweren dat onze thee — dat is gewoon een kwestie van verkeerd inkopen, gebrek aan ervaring. We moeten nog leren hoeveel we hier nodig hebben. En dan met bezoekers en zo...’

‘Nee, ik spreek de waarheid. Op het hoofd van mijn moeder. Ik zweer het. Er zijn mensen die vandaag een doosje lucifers kopen. Twee maanden later zie je ze nog met hetzelfde doosje. En het is nóg niet leeg. En anderen kunnen na een halve week hun kind alweer naar de winkel sturen om weer een doosje. Twintig miliem, twintig miliem, het stroomt door hun handen als de regen. Dat ligt toch ergens aan.’

‘En als je zo iets merkt, is er dan nog iets aan te doen?’

Er klonken voetstappen op het erf. Terwijl de tolk opstond en de lamp van tafel tilde om buiten te gaan zien wie er aankwam, maakte hij snel het gesprek af:

‘Eerst laat je een *sjawsj* komen. Dat is een grote droewisj, de baas van alle droewisjen in de buurt. Misschien wel iemand van de zewja. Die danst dan in je huis, bij de fluit en de bendier en roept zijn heilige aan. Daarmee verjaagt hij de dzjenoen, door de baraka van God en de heilige. Als dat niet lukt moet je verhuizen. Anders ga je dood. Ik leg het je later wel uit.’

hoofdstuk 11

HOOFDSTUK 12

‘*Ja Hesnawi. Sebàh el cheer?*’ klonk het aan de deur en in het schijnsel van de stormlantaarn verschenen de gezichten van Abdullah en Thiëb. De winkelier gaf Pieter ernstig een hand, en ging op Hesnawi’s steen zitten. De smid bleef staan en scheen Hesnawi bevel te geven om thee te zetten. De tolk pakte althans de zaklantaarn van de plank, stortte thee en suiker in twee bergjes op een bord uit, en ging ermee naar buiten. Pieter probeerde iets tegen zijn gasten te zeggen, maar Thiëb voorkwam dit:

‘*Attends, Msjeu Biètr, Hesnawi, il vient.*’ En terwijl Pieter zijn best deed een in het halfduister zichtbare glimlach te produceren, was hij er getuige van hoe Abdullah verlekkerd alle zichtbare rijkdommen van de Roemi in de hut aan Thiëb aanwees. Er ontspon zich een levendig gesprek tussen beiden. Pieter haalde zijn schouders op en begon een pijp te stoppen.

Pas na geruime tijd keerde Hesnawi terug, met achter zich stemmen van anderen. Hij manoeuvreerde moeizaam met het theepotje en het al brandende houtskoolcomfoor, terwijl hij de deur openhield voor El Hedi, Rebbah ben Ali en een derde man. El Hedi had een eind gaspijp onder zijn arm geklemd.

‘Msjeu Biètr, vergeef me dat ik zo lang bleef. Maar ik moest de thee regelen. Het komfoor was nat geworden in de regen. El Hedi heeft ons nieuwe houtskool gegeven. Zij gaan de droewisj doen in zijn huis, want daar is meer plaats. En als je in de deur staat, daarginds, dan kun je Sidi Mehemmed zien.

‘Kijk, dat is de fluit.’ Hesnawi trok de pijp onder El Hedi’s arm vandaan, en hield hem in het licht van de olielamp. In het verroeste metaal waren er op regelmatige afstanden een stuk of tien gaten in geboord, waarvan de randen, kennelijk afgesleten door het vele gebruik, blinkend oplichtten in het schijnsel. Verder leek het materiaal geen bewerking te hebben ondergaan — een mondstuk ontbrak, en je kon er van voren naar achteren

onbelemmerd doorheen kijken. De tolk zette het instrument schuin aan zijn opzij getuite lippen, en produceerde een krachtig geluid dat tegelijk fluitend en brommend was. Zijn vingers lagen dadelijk goed op de boorgaten, en hij speelde een kort wijsje met vreemde, heftige uitschieters. De mannen mompelden woorden van bijval. El Hedi stond er wat bedremmeld bij.

‘*El qosba*, Msjeu Bietr. De fluit. Ik kan het een beetje. Maar de echte specialist, dat is El Hedi hier. Sjedli, de kleine broer van Abdullah, is al de bendier halen want daarop moet ik vanavond spelen. Dat is mijn vak. Maar ze willen thee.’

‘Zeg eerst tegen de mannen dat ik erg blij ben dat zij vandaag in mijn huis zijn, vooral Rebbah ben Ali en Thiëb. Wij hebben nog nooit gasten ontvangen hier. Wij zijn steeds bij andere mensen geweest in Sidi Mehemmed. Zeg maar dat ik hoop dat wij hier als broeders kunnen werken. Als zonen van het dorp. En dat we blij zijn hier op het land van Aïesa te wonen.’

In dit gezelschap van leeftijdgenoten had Hesnawi opvallend weinig woorden nodig om aan de beleefdheidsregels te voldoen. De mannen reageerden er niet minder hartelijk om. Zij sloegen zich met de rechterhand op de borst en riepen glunderend ‘*Barak*’ *Allahoe fiek, Msjeu Bietr.*’

‘Wie is de andere man? Kennen wij die al?’ fluisterende Pieter.

‘Nee, dat is Kamaoen. Die ken jij nog niet. Die telt niet mee. Hij stinkt als een klein kind. Hij komt uit Tra’eia en slaapt soms in de winkel van Thiëb. Zo gaat dat. Ik vraag vergeving, hij is een beetje gek.’

Bij het horen van zijn naam knikte de man heftig, en herhaalde ‘*Kamaoen. Ismi Akasja, Kamaoen.*’ Hij had een scherpe, hoge stem. Zijn bolle gezicht leek dat van een opgroeiend kind, maar het was doorgroefd met rimpels. Iets in de trekken gaf de indruk van een *face-lift*; of alsof het gezicht uit losse plakken klei was samengesteld, en de naden daartussen niet waren toegekneed. Pieter wist niet wat hij van de man moest denken. Toen Hesnawi met zijn metgezellen was

hoofdstuk 12

binnengekomen was de stank van ontlasting Pieter niet ontgaan, maar in de mening dat het hier om een meer algemene cultuurtrek van deze bergstreek ging, had hij zijn walging beroepsmatig onderdrukt. Moest hij deze ongenode gast nu uitdrukkelijk groeten of niet?

De tolk vond van niet en keerde terug naar het houtskoolcomfoor. De fluit had hij inmiddels weer aan El Hedi in de handen gestopt. Deze gaf er dadelijk een lange solo op ten beste. Het gesprek van de mannen verstomde. De smekende klank van het instrument legde een strakke band om Pieters borstkas. Een intens verlangen naar zelfvernietiging streed met de hoop op bevrijding uit een wijde duisternis, een grot met verre wanden en zonder zichtbaar plafond. Na een serie schrille hoge uithalen stierf het spel weg in drie steeds weer herhaalde lage tonen.

‘Hesnawi, hoe komt El Hedi aan die fluit? Heeft hij die zelf gemaakt? En hoe heeft hij het geleerd?’

‘Met zijn werk van de smid. Hij heeft deze fluit al jaren. Hij is de grootste specialist in het hele sjeikdom. Ze leren dat buiten, in het veld, bij voorbeeld als ze koeien of geiten hoeden. Maar wat El Hedi speelt, dat is alleen voor de heilige. Vooral voor Sidi Mehemmed. Als je speelt komt de stem van de heilige door de qosba. Daar houdt de droewisj van, anders kan hij niet werken. Maar ik vraag vergeving. Wij kunnen nu niet vragen gaan stellen zoals overdag, in het dorp. Er gaat iets gebeuren, straks in het huis van El Hedi. Kijk goed. De vragen zijn voor morgen.’ En zonder verder Pieters antwoord af te wachten begon de tolk de thee uit te schenken. Aan Thiëb viel de eer te beurt het zetsel te keuren.

‘Msjeu Bietr, Thiëb zegt, als we thee te kort komen, kan hij die morgenochtend laten brengen uit zijn winkel. Gewone prijs van Aïn Draham.’

‘Bedank hem, en zeg maar dat hij vanavond mijn gast is. Het lijkt me niet goed nu over geld te gaan praten.’

‘Daar heb je gelijk in. Ik zal met hem spreken op Arabische wijze.’

Hesnawi's betoog, kracht bijgezet door het uitdelen van de theeglaasjes en de salvo's van 'bie sfê's en 'iesfiëks, leidde tot geanimeerde reacties van de kant van Abdullah en Thiëb. Pieter stelde vast dat Rebbah, El Hedi en Kamaoen niet deelnamen aan het gesprek. Rebbah en El Hedi kregen pas thee aangeboden nadat de anderen, Pieter als eerste, bediend waren. Rebbah weigerde met verbazingwekkende beslistheid.

'Je had Rebbah ben Ali als eerste thee moeten geven. Hij is toch de beheerder van Sidi Mehemmed?' Pieter zag het ritueel waarnaar hij steeds benieuwder werd, al niet doorgaan door een stommitieit van de tolk.

'Hij wil dat zo. Wees niet bang. Hij mag nu niets drinken. De droewisj houdt daar niet van.' Kamaoen scheen al helemaal geen recht op thee te hebben; Abdullah stak hem later met afgewend gezicht zijn eigen bijna lege glaasje toe, dat schielijk werd leeggedronken.

'Weet je wat Abdullah zo juist vertelt? Ze hebben 's nachts een licht gezien uit Sidi Mehemmed. Ik zal het nog precies vragen.'

Op uitnodiging van de tolk bracht Abdullah zijn verhaal: zeer uitvoerig, met heftige handgebaren en dramatische mimiek. Uit de vertaling begreep Pieter dat Abdullah enige nachten tevoren met zijn zwager Hamoeda jacht was wezen maken op wilde zwijnen. (Moslims, dacht Pieter. Op zwijnejacht?) Het was bij de Kef el Qantara, tussen de Wed en het huis van Rachmani. Opeens zagen zij vanuit het heiligdom van Sidi Mehemmed le Kebier, in de verte op de Heuvel, een groen licht komen. Het bleef daar enige tijd hangen, en breidde zich toen uit naar het dorp, naar Sidi Mehemmed el Wilda, zodat het een lichtende groene boog vormde tussen beide heiligdommen. Het verschijnsel was misschien wel een uur zichtbaar geweest, en verdween toen weer. Abdullah en Hamoeda hadden het allebei gezien, maar doordat het midden in de nacht was, was niemand anders in het dorp er getuige van geweest. Ze hadden het 's morgens nagevraagd.

Tijdens het relaas van de smid uitten de mannen opgewonden

hoofdstuk 12

kreten. ‘*Oelie salah*, Msjeu Bietr, dat wil zeggen “Het is een sterke heilige,” dubbel sterk. ‘*Barakat’ Rabbi oe Sidi Mehemmed*, dat versta je wel: “door de baraka van God en de heilige.” Misschien was het wel om te zeggen dat wij gingen komen. Want het was drie dagen voordat wij hier voor het eerst sliepen, in Sidi Mehemmed. En op de dag dat we hier kwamen was er een heel sterke wind. Weet je niet meer dat het dak van het huis van Mohammed ben Salah is afgewaaid, die oude man daar bij Chelti Oemborka? Anders waait het nooit zo in deze tijd van het jaar. Ik denk dat Sidi Mehemmed wist dat jij een boek over hem wil schrijven.’

De tolk legde deze interpretatie aan de andere aanwezigen voor, en zij schenen er mee in te stemmen. El Hedi dacht dat de heilige wilde benadrukken dat de veldwerkers zowel de vader als de zoon moesten bezoeken. Voor het eerst mengde zich Rebbah kort in het gesprek. Met zijn aanhankelijke glimlach verklaarde hij dat Sidi Mehemmed zeer tevreden was over Pieter, en dat hij veel baraka zou geven voor Pieters werk hier in het dorp, en voor Pieters hele familie, later als deze weer naar Europa zou terugkeren. Voor veel kinderen, en allemaal zonen. Thiëb onderbrak hem met een lang relaas. Zijn intense, ernstige verteltrant trof Pieter. Ze waren dus niet allemaal zo naïef en luidruchtig als Abdullah. Af en toe kneep de winkelier zijn ogen peinzend dicht en dan zweeg hij even, alsof hij zocht naar de juiste bewoordingen, of moeite had zijn emoties te onderdrukken. Maar Pieter besepte dat gezichtsuitdrukkingen van zijn informanten een heel andere betekenis konden hebben dan in Nederland. Hij vond het jammer dat hij nog steeds niet meer dan een paar zinnen kon verstaan. Maar ook Hesnawi luisterde aandachtig, tot hij met bijna pijnlijk enthousiasme begon te vertellen.

‘Dit is precies het verhaal dat wij nodig hebben. Het laat zien dat Sidi Mehemmed werkelijk een heel sterke heilige is. Daar is niet mee te lachen. Ik heb je verteld dat de vader van Thiëb, sjeich Hassoena, vroeger een rijke man was, te rijk, waarlijk. Hij was het die alles beveelde, hier in Sidi Mehemmed. Hij

werkte met de Fransen, met het gouvernement, maar vooral met Sidi Mehemmed. Twee keer elk jaar, in de lente en in de herfst, was het sjeich Hassoena die alles regelde voor de *zerda*, het feest van de heilige. Dan moesten alle mensen komen uit het hele sjeikdom, en ook nog bezoekers van sjeikdommen verder weg. Ik was toen een kleine jongen, en ik kwam met mijn moeder en met mijn *amma*, mijn vadersbroer, want mijn vader was toen al dood. Wij van Sidi Amara, wij hadden onze eigen plek bij het heiligdom, in de richting die wij waren gekomen, waar nu het huis van Mansoer is. Daar zaten alle mensen uit de hele vallei van el Melleh. En alle andere dorpen hadden ook hun vaste plek bij het heiligdom. Die van Maizia zaten aan hun eigen kant, een beetje hoger op de helling, waar nu de winkel van Thiëb is. En die van Tra'eia zaten meer naar de Heuvel toe, waar nu Sidi Mehemmed de koerbi is. We hadden vaste plaatsen, en daar zaten we met de hele familie.'

'Is dat wat Thiëb gezegd heeft? Het lijkt eerder je eigen verhaal.'

'Dit heb je nodig om Thiëb te begrijpen. Ik weet het nog heel goed. Sjeich Hassoena heeft mijn moeder een keer geld gegeven omdat mijn vader dood was. Hij deed allemaal goede dingen. Toen de herder van Sidi Mehemmed gestorven was, heeft hij gezorgd dat zijn eigen *wild amma*, ik denk dat jullie "neef" zeggen, de herder werd. Eerst was Joenis ben Amaar dat, maar die was gestorven: een Arfawi van de Kef el Hanoet, die helling hier vlak bij het land van Aïesa. Want daar was toen ook al een *hanoet*, een smidse. Mijn moeder nam mij ermee naar toe. Het waren Arfawia als wij.'

'Toe nou, Hesnawi! Jij moet vertalen. Jouw eigen verhaal komt later, als de gasten weg zijn, of morgen. Thiëb is Zeghaidi, ik kan me niet voorstellen dat hij dit zo vertelt.'

'Ik vraag vergeving. Het is alleen om te laten zien dat sjeich Hassoena veel werkte met Sidi Mehemmed. Het heeft geen zin te vertalen als jij het toch niet begrijpt. Als alle mensen van alle dorpen op hun vaste plaatsen waren, dan gingen de vrouwen koeskoes koken, en de mannen doodden de beesten die zij

hoofdstuk 12

hadden meegenomen van huis. Voor de naam van Sidi Mehemmed. Als het koken klaar was, deden ze het eten allemaal in de grote *qassaä* van het gezin, zo'n hele grote ronde houten schaal voor tien mensen. Die hebben we bij El Hedi in Hamraia gezien. Sjiech Hassoena stond dan voor de deur van de qoebba, en dan riep hij: “*Li 'llèh fie sabie li 'lleh*. Breng allemaal de *qassaä*'s hier heen! Breng het eten van Sidi Mehemmed!” En dan brachten ze wel honderd *qassaä*'s, of duizend *qassaä*'s, vol met eten. Iedereen at van iedereen. Dan was Sidi Mehemmed echt blij. Dubbel blij, Msjeu Bietr. En ook de mensen waren blij. Als kleine jongen moest je aan de laagste kant van de *qassaä* zitten, want de grond is niet vlak daar. Maar dat was goed, want daar stroomde alle jus naar toe! Waarlijk, je kon nooit zoveel eten als op die dag, en het eten was vol met de baraka van Sidi Mehemmed!

‘In ieder geval, Thiëb werd geboren. Een zoon van sjiech Hassoena met Chelti Oemborka, na zijn broer Bachoesj. Hij was een slecht kind toen hij klein was. Ik vraag vergeving, maar dat is wat hij zelf heeft gezegd. Op een dag was hij zo oud als het zoontje van Chelti Mabroeka *mart* Aïesa: misschien dertien of veertien jaren oud. Zijn *chela*, zijn moedersbroer Mansoer, deed toen de droewisj voor Sidi Mehemmed. Want hij is een grote droewisj. Iedereen in dit dal kent hem. Denk je dat Thiëb stil zat te kijken? Dat hij blij was dat hij de baraka van de heilige kreeg? Nee, hij lachte over zijn *chela*. Hij gooide de komfoor om, de brandende houtskool lag door het hele huis. Midden in het huis deed hij zijn broek open en begon de hete houtskool te blussen met, eh, je-weet-wel. En hij had een steen tegen de deur gelegd, zodat Mansoer op het ogenblik van *sjatahi* niet naar buiten kon. En die had het vuur al in zijn handen.’

‘Wat is dat dan, de *sjatahi*?’

Hesnawi antwoordde verrukt.

‘Ah, Msjeu Bietr, dat ga je vanavond zien, als deze thee op is. *Sjatahi*, dat is als de droewisj echt goed begint. Als de *qosba* en de *bendier* goed lopen, en de stem van de heilige heel sterk

geworden is. De heilige is in het huis aangekomen, bij voorbeeld in het lichaam van de droewisj. Dan wil de droewisj vuur nemen, van het komfoor. Of soms ook messen, dwars door zijn maag. Maar dat is gevaarlijk. Als de muziek één fout maakt, dan is het afgelopen. De droewisj hoort de stem van de heilige niet meer. Hij bezeert zich. Dan is alle kracht weg, en hij kan zich verbranden. Zelfs doodgaan. De pijn is te groot, het is verschrikkelijk, Msjeu Bietr. Daarom kan niet iedereen maar muziek maken voor de droewisj. Alleen wie rechtdoor loopt, met goed hart, en een echte specialist, zoals El Hedi hier.’

‘En zoals jij, Hesnawi?’ De tolk straalde.

‘Zo is het. *Merci, Msjeu Bietr. Barak’ Allahoe fie!* Maar verder nu. Thiëb heeft die avond de sjatahi van Mansoer gebroken. De mensen renden om de deur open te duwen, zodat hij toch nog Sidi Mehemmed kon zien in zijn qoebba. Maar het was te laat. Hij kon de stem niet meer horen. De arme man brandde zich, hij moest zelfs naar de kliniek in Aïn Draham. Heb je niet gezien dat zijn handen dik zijn, met krassen, gewond? Hij kan niet goed meer werken. Thiëb werd toen ziek. Koorts. Hij kon niet lopen. Zijn moeder wilde een maand niet tegen hem spreken. Zijn vader de sjiech dacht dat hij zou doodgaan. Die kocht vlaggen voor in de qoebba. In twee jaar doodde sjiech Hassoena zes beesten voor Sidi Mehemmed. Twee zwarte stieren en vier koeien. Dat moest genoeg zijn. Later werd Thiëb beter, maar hij voelt nog steeds dat Sidi Mehemmed kwaad op hem is. Hij durft de qoebba niet binnengaan. Nu is hij het die de zerda voor Sidi Mehemmed regelt, meer dan wie ook. Hij gaat zelfs naar de prefect in Aïn Draham voor een vergunning. Hij betaalt alles. Hij speelt de grote trommel voor het heiligdom. Hij danst met andere muzikanten. Maar hij weet dat het niet goed is in zijn hart. Soms voelt hij alsof de heilige hem nog gek maakt. Hij heeft koeien, land, een winkel, chef van de werkverschaffing, kinderen, alles. Maar zijn hoofd is stuk.’

Thiëb had Hesnawi’s vertaling nauwgezet gevolgd, en de

hoofdstuk 12

tolk had wat details met hem nagetrokken onder het praten. Het gezicht van de jonge winkelier vertoonde een uitdrukking die Pieter interpreteerde als doffe berusting. Toch wat het hem voor de wind gegaan, en zijn moedersbroer was nu zijn knecht...

Ter afronding van zijn levensverhaal zei Thiëb nog:

‘*Vraiment, c’est fini, la tête. Attention aux marabouts, Msjeu Bietr! C’est pas pour rigoler!*’ Pieter keek de informant verbaasd aan: hij spreekt dus meer dan een paar woorden Frans, en hij vertelt hier terloops en in gezelschap een verhaal waarvoor Pieter een week onderzoek had willen opofferen.

‘Hesnawi, is dit verhaal niet geheim? Dat is toch een zaak van, —’ van eer en schande, maar dat kun je niet zeggen met Franssprekende informanten in de buurt. ‘Ik bedoel, als ik zo iets had meegemaakt zou ik er niet over kunnen praten waar andere mensen bij zijn.’

‘Je moet goed begrijpen, Msjeu Bietr. Wij zijn hier in één familie. Trouwens, iedereen in Sidi Mehemmed kent dit verhaal. Denk je dat sjeich Hassoena die zes beesten zelf heeft opgegeten, of alleen met zijn familie, in het huis van Bachoesj? Reken erop dat iedereen in Sidi Mehemmed, en in alle dorpen van dit dal, van dat vlees heeft gegeten. Het offer telt alleen als het vlees verdeeld wordt. Helemaal gratis! Probeer het te verkopen en je zult zien wat er gebeurt! Wij weten hoe sterk de heilige is!’

Pieter keek Thiëb aan met een blik die meewarig bedoeld was, maar hij wist geen passend commentaar te bedenken.

Inmiddels was Sjedli binnengekomen. De jongen had een plat rond voorwerp bij zich, dat toen het in het donker tegen de deurpost stootte een geluid maakte als ver onweer. Een grote tamboerijn zonder schellen, begreep Pieter. El Hedi nam het woord, en Hesnawi vertaalde:

‘Wij kunnen nu niet meer praten. We gaan naar het huis van El Hedi om de droewisj te zien. *Nemsjoe.*’

De mannen dromden het huisje uit. Abdullah had zich meester gemaakt van Pieters zaklantaarn en ging door de nacht

voorop naar het huis van El Hedi, dat vijftig meter verder lag, iets hoger op de helling. Sjedli liet een paar doffe slagen op de nog slappe bendier klinken, en Kamaoen droeg onder kermende uitroepen van pijn en inspanning het nog brandende houtskoolcomfoor mee. Rebbah en El Hedi volgden. Pieter en Hesnawi bleven met de stormlantaarn achter, om de deur af te sluiten. Dat wilde niet goed lukken

‘Abdullah heeft vanmiddag olie in het slot gedaan, maar nu pakt het helemaal niet meer! Dat was een goed verhaal, hè, van Thiëb! Jammer dat wij nu niet verder kunnen vragen. Ik ga nu op de bendier spelen. Ik kan verder niet vertalen vanavond. Maar er is iets dat ik niet begrijp. Ik kende het verhaal van Thiëb al lang. Het is misschien tien jaar geleden gebeurd. Ik heb het al gehoord toen ik in Tunis werkte. Maar het was anders. Mansoer doet niet de droewisj voor Sidi Mehemmed maar voor andere heiligen. Ik heb nooit anders gehoord. Denk je soms dat ze daar in Rammel el Atroes, in het land van Sidi Abdullah, de droewisj kunnen doen voor Sidi Mehemmed? Overall kun je daar in Rammel el Atroes Boe-Qasbaja zien. Misschien begraven ze daar zelfs bij Boe-Qasbaja!’

‘Ik weet het niet, Hesnawi. Maar Mansoer en Oemborka zijn oud. Misschien dat ze hier al heel lang wonen, in dit dorp. Mansoer kan toch later een andere heilige genomen hebben?’ Pieter had geen idee wat hij zich moest voorstellen bij ‘de droewisj doen voor’ een bepaalde heilige. Hij was ongeduldig zich bij de anderen te voegen. Dan zou hij het misschien zien.

‘We gaan het vragen, Msjeu Bietr. Chelti Oemborka zal het ons vertellen. Sidi Mehemmed is een grote heilige. Maar hij is niet de enige heilige in dit dal!’

De sleutel pakte eindelijk. ‘*Nemsjoe!* Pas op het pad in het donker.’ Zelfs voor deze korte afstand had Hesnawi zijn wandelstok meegenomen, zodat Pieter zich een ogenblik schuldig voelde dat hij de zijne vergeten was.

El Hedi’s huis was een exacte kopie van dat van Abdullah, Pieters tijdelijke onderkomen. Door de open deur was te zien

hoofdstuk 12

hoe een zwak licht telkens aan- en uitging. Abdullah zat binnen op een grote steen de zaklantaarn te bedienen. De mannen zaten langs de wanden op grote stenen. Naast de deur merkte Pieter Chelti Mabroeka op, met haar dochter en haar schoondochter. Zij groetten hem zachtjes, maar verhieven zich niet van hun plaats en zeiden de rest van de avond geen woord. Het komfoor was achter in het vertrek neergezet. Ernaast stonden drie stoelen, en op één ervan zat El Hedi al te spelen.

‘Hij speelt het lied van Sidi Mehemmed. We beginnen, Msjeu Bietr!’ fluisterde Hesnawi, en duwde Pieter de stormlantaarn in handen. Hij nam de plaats naast El Hedi in en pakte de bendier af die Sjedli boven het komfoor op spanning aan het brengen was. De tolk diepte een zakdoek op uit zijn broekzak en wond die strak om zijn linkerduim. Het instrument bleek in de brede rand een gat te hebben waar de omzwochtelde duim precies in paste. De muis van de rechterhand ondersteunde de tamboerijn iets verder langs de omtrek, zodat de muzikant het vel vertikaal kon houden en er met de vingers van zijn beide handen op kon trommelen, zoals men zich koelte toewuift met beide handen tegelijk. Maar Pieter schrok van de onverwacht luide klank van de trommel. Het hele vertrek daverde bij de slagen, en tussen twee slagen in bleef er een vreemd rinkelend vibrato hangen. Pieter bracht de stormlantaarn dichterbij en zag dat dit bijgeluid werd veroorzaakt door een dubbele snaar die als een middellijn tegen de achterkant van het vel was gespannen. Hesnawi liet een krachtig ritme horen, hield toen op en begon aan de snaar te prutsen, terwijl hij tegen Pieter mopperde:

‘Dit is de bendier van Abdullah ben Aïesa. Hij heeft er een, maar denk maar niet dat hij kan spelen. De draad is niet strak genoeg. Ik ben bang dat wij fouten gaan maken straks. Jij moet op de andere stoel zitten, Msjeu Bietr. Kijk en luister goed. Het gaat beginnen!’

Dwars door de eentoniger partij van de trommel heen, en zich er steeds meer naar richtend, begon het fluitspel van El Hedi ingewikkelde patronen te ontwikkelen. Pieter verbaasde

zich over de verandering die het gezicht van de muzikanten onderging. El Hedi's krampachtige trekken maakten plaats voor een grote sereniteit, ondanks de scheve mondstand nodig voor het aanblazen. Alle gekweldheid en zelfrechtvaardiging waren van Hesnawi's gezicht verdwenen. Hij sloot de ogen en had zijn mond een beetje open; met zijn hoofd in de nek en zijn ellebogen hoog en wijd uiteen, drukte zijn houding een oeroude heiligheid uit. Een zonnepriester uit een Egyptische tempel. Pieter keek ademloos toe, en schaamde zich. Het aantekenboekje dat hij al te voorschijn had gehaald om zich een houding te geven, lag ongebruikt, belachelijk, in zijn schoot.

De muziek verdichtte zich. De schrille, wilde uithalen van de fluit werden allengs in het trommelritme gevangen en getemd. In een hoek van het vertrek had Rebbah ben Ali zijn zitsteen verlaten. Peinzend, starend, kwam hij met schuin voorovergebogen hoofd vlak voor de muzikanten staan luisteren. Voor het eerst viel Pieter het rode mutsje op dat Rebbah droeg, als enige der aanwezigen. Zijn bovenlichaam begon met langzame schokken op het ritme mee te deinen. Hij plantte zijn voeten verder uiteen en boog bijna onmerkbaar door de knieën. Zijn armen, die eerst naast zijn romp hadden gehangen, bewogen tegen het ritme in naar achteren en terug, tot ten slotte zijn handen zich sloten achter zijn rug. Hij begon luidkeels te zingen.

Pieter schrok zo van het geluid dat zijn hart in zijn keel bonkte. Hij betreurde het dat Hesnawi de woorden niet kon voorzeggen. Maar Thiëb, die op een steen vlak naast hem zat in het kleine vertrek, boog zich naar hem toe en fluisterde:

‘Msjeu Bietr. De droewisj voor Sidi Mehemmed. Wil jij de woorden weten?’

Pieter knikte heftig, zonder zijn ogen van Rebbah af te wenden.

‘Luister:

‘“*Dzjeddi Mehemmed*” — Mijn grootvader Mehemmed.’

‘“*Errègede karmate*” — die slaapt bij de vijgeboom.’

‘“*Mehemmed bie 'l hadzjlate*” — Mehemmed met de eh,

hoofdstuk 12

kleine vogels, de jager ziet ze graag maar je mag ze niet doden.’ Patrijzen, alweer.

‘ “*Errèqede zroeëia*” — die slaapt in de bosjes.’ De hagedoorn!

‘ “*Mehemmed goena neia*” — Mehemmed, help me! Begrijp je, Msjeu Bietr? Dat is de weg voor Sidi Mehemmed. *Akahoe!*’

Er volgden nog enige gezongen regels, maar Thiëb was achteruit gaan zitten en reageerde niet meer op Pieters vragende blik, ook niet toen de vrouwen met tussenpozen de zaghrít lieten horen, het keelgeluid waarmee Pieter voor het eerst in Qaä Rammel geconfronteerd was.

Rebbah ben Ali hield op met zingen. De muziek speelde door en werd steeds heftiger. De danser knielde dicht bij de muzikanten neer, en bleef bewegingsloos luisteren. Ten slotte begon hij met zijn hoofd te schudden, eerst ongecoördineerd, maar gaandeweg het ritme van de trommel volgend. Woest gooide hij zijn hoofd van links naar rechts, ver in de nek en dan weer diep op de borst. Hij sperde zijn ellebogen opzij en naar achteren, en zijn gebogen armen namen het ritme over.

Thiëb boog naar Pieter toe en fluisterde: ‘Nu hoort Rebbah de stem van Sidi Mehemmed.’ Weer klonk de zaghrít. De danser sprong op, en zijn romp om beurten voorover vouwend en dan weer omhoog strekkend hupte hij op beide voeten in het rond, waarbij hij zijn armen als vleugels naast zich liet wapperen.

‘*El hadzjlèt*, Msjeu Bietr. De vogels van Sidi Mehemmed! Hij komt!’ fluisterde Thiëb, terwijl hij Pieter opgewonden aanstootte. Deze keek naar Hesnawi, wiens gezicht verrukking en tegelijk grote inspanning uitdrukte. Het zweet stroomde van het gezicht van de tolk; de slagen op de trom vielen hem blijkbaar zwaarder dan Pieter had verwacht. Toen de tolk Pieters blik opving, glimlachte hij trots. Ook El Hedi’s gezicht glansde van het zweet in het lamplicht; zijn vingers sloten en openden zich in vliegende vaart boven de fluit. Pieter had de neiging in snikken uit te barsten.

De muziek stopte met enkele harde slagen op de bendier. ‘*Saheti, saheti,*’ riepen de mannen de muzikanten toe, die antwoordden met ‘*Isselmik*’. Niemand sprak een woord tegen Rebbah. Hij stond met verwilderde blik bij de gesloten deur en zijn aanwezigheid leek slechts door te dringen tot Thiëb. Deze stond op van zijn steen en ging achter de danser staan, om diens schouders en rug te masseren.

Hesnawi tilde de trommel van zijn duim en droeg Sjedli op om thee te zetten. Deze deed daartoe een beroep op de zaklantaarn die Abdullah nog steeds onder handbereik had. Nu pas vielen Pieter de zakjes thee en suiker en de theepot op, die Abdullah uit hun huis had meegenomen.

Ook de andere aanwezigen stonden van hun plaats op en begonnen geanimeerd met elkaar te praten.

‘Dat is mooi, hè, Msjeu Bietr? Zo dansen wij voor de heilige hier in de bergen. Dat hebben ze niet in Frankrijk, of in Holland, hè? En de zaghrif van de vrouwen... Die kunnen niet zingen voor de heiligen, alleen op bruiloften misschien. Heb je de — patrijzen gezien?’ Hesnawi neuriede de laatst gespeelde passage en wapperde lachend met zijn beide armen.

Abdullah kwam bij hen staan en maakte danspassen die aan die van Rebbah deden denken. ‘*Akaka, er Roemi? Titaotel kief ed droewisj? Mais d’abord, tosjrob et tsjai.*’ Hesnawi lachte mee: ‘Hij zegt dat jij straks ook kan dansen, net als Rebbah. Wat denk je?’

‘Ik weet het niet, Hesnawi. Dit is van hier, van de heilige. Het is slecht als ik daaraan mee ga doen. De mensen zullen boos zijn, en Sidi Mehemmed helemaal.’ Het voorstel tot profanatie van het ritueel dat hij bezig was mee te maken schokte Pieter. Moesten zij die arme Rebbah nu ook nog gaan bedreigen in het beetje eer dat hij met zijn religieus specialisme kon verwerven?

‘Nee, Msjeu Bietr, als je met goed hart danst voor de heilige, is hij blij. Het geeft niet of je Arabier bent of Roemi. Zoals Rebbah, dat kan alleen als je naar de zewja bent geweest. Daar moet je zweren op Sidi Ahmed Qadoer, en je krijgt dan

hoofdstuk 12

speciale tabak van de sjawsj. Rebbah is daar als kleine jongen al geweest, die is in het domein van de heilige. Meer dan wij. Meer zelfs dan Thiëb. Maar Sidi Mehemmed vindt het niet erg als je zo een beetje meedanst. Dat is goed, daar houdt hij van. Zelfs de vrouwen, zij kunnen niet zingen en mogen niet dansen. Maar als Sidi Mehemmed de zaghrif hoort is hij tevreden.’

Hesnawi ging welgemoed terug naar zijn stoel, waar hij samen met El Hedi als eerste thee mocht drinken, nadat Pieter de eer te beurt was gevallen het treksel vóór te proeven. Daarna kreeg Rebbah thee aangeboden, maar hij weigerde met een kort handgebaar. Fluisterend legde Hesnawi uit dat Rebbah nu niet kon drinken, omdat ‘de droewisj daar niet van houdt’.

Voedseltaboes, initiatie, eden, drugs; een Sidi Qadoer die in het hoofdkwartier van de Qadiri broederschap de leden inzweert voor de eredienst — niet van de universele heilige Abd el Qader naar wie de broederschap was genoemd, maar van een strikt plaatselijke heilige als Sidi Mehemmed, in wiens lied nog het landschap in de omgeving van het dorp te herkennen was... Het duizelde Pieter. Thiëb had toch juist een conflict met Sidi Mehemmed? Waarom noemde de tolk hem dan in één adem met Rebbah?

In een hoek van het vertrek, naast de twee vrouwen, kibbelden Sjedli en Kamaoen over de laatste slokjes thee. El Hedi zette resoluut zijn glas neer en begon weer te spelen. Alle aanwezigen namen hun plaatsen weer in.

De voorstelling leek zich aanvankelijk te herhalen, maar Pieter meende een toenemende variatie in melodieën en zangteksten te bespeuren. Thiëb naast hem ging volkomen op in het schouwspel en was niet aanspreekbaar voor commentaar. Toen Rebbah weer was beland in de fase van huppen en met de armen zwaaien, produceerden de vrouwen de ene zaghrif-triller na de andere. De muziek werd steeds sneller en ingewikkelder. Pieter zat op slechts een meter afstand van de trommel. De slagen ketsten in zijn hoofd en het leek of hij de golffronten tegen zijn borstkas kon voelen beuken. De bewegingen van de

danser volgden de klankpatronen steeds overtuigender en harmonischer. Pieter vermoedde dat de muzikanten een gevoel van grote macht over de danser hadden. Peinzend keek hij naar Hesnawi. Deze beantwoordde zijn blik met bemoedigend knikken. De mond van de tolk vormde herhaaldelijk, met grote nadruk, een klankloos woord voor Pieter, dat hij echter niet verstond. Tenslotte fluisterde Hesnawi, iets te hard:

‘*Sjatahi*. Dit is sjatahi, Msjeu Bietr. Dit is de top!’

Rebbah ben Ali staakte opeens zijn verende en zwaaiende bewegingen, en riep met vreemde stem: ‘*Attieni el hindi! Attieni el hindi!*’ Vanuit een duistere hoek van het vertrek schoof Abdullah aan de punt van zijn wandelstok een dik pak cactusbladeren naar het midden. Hij had de zaklantaarn in zijn andere hand en lichtte de stapel bij, Pieter veelbetekenend aankijkend. De bladeren leken vers van het erf geplukt, de dikke stekels glommen onheilspellend in het lamplicht en leken wel vijf centimeter lang.

Rebbah hervatte zijn huppende bewegingen, waarbij hij geleidelijk zijn werkverschaffingskiel uittrok, en daarna zijn gescheurde overhemd. Met de eeltige zijkant van zijn blote voeten (Pieter kon zich niet herinneren dat hij hem zijn schoenen had zien uitdoen) schopte hij het pak bladeren uiteen, zodat de grond er gelijkmatig mee bedekt raakte.

‘*Halwa*’, riepen de aanwezigen baldadig. ‘*Sjamia*.’ Het ingeblikte snoepgoed.

‘*Fie ’l baraka?*’ schreeuwde Rebbah, terwijl hij op de knieën viel zonder de ritmische bewegingen van zijn bovenlijf en armen te onderbreken. Nieuwe zaghrits scheurden door de kleine ruimte.

‘*Fie ’l baraka!*’ brulden Hesnawi en Abdullah. Ook Chelti Mabroeka’s stem was flauw hoorbaar vanaf haar plaats bij de deur. En langzaam, voortdurend bijgelicht door de smid, vlijde de danser zijn blote, lichtbehaarde borst en de zachte, onbehaarde onderkant van zijn armen op de gruwelijke stekels. De muziek speelde ononderbroken door op zeer hoge snelheid. Alle aanwezigen hielden de adem in. Rebbahs bewegingen op

hoofdstuk 12

de cactusbladeren namen in heftigheid toe, hij schoof en schuurde over de prikkels, wendde zich op zijn zij en zijn rug, en woelde zich terdege in het fakirbed — want dat moest het zijn.

Voor het eerst keek Thiëb weer op naar Pieter, en hij fluisterde ‘Wees niet bang. Hij voelt niets. Het is de baraka van Sidi Mehemmed.’

De winkelier stond rustig op van zijn plaats en drukte Rebbah met kracht in de stekels. ‘*Halwa. Halwa melihe,*’ riep Thiëb, en plantte zijn voet met geweld op Rebbahs rug, zodat de cactusbladeren snerpende en zuchtende geluiden gaven onder de druk, en je de naalden knisperend kon horen breken. De tranen stroomden Pieter over de wangen. Thiëb liep terug naar zijn plaats en raapte in het voorbijgaan het aantekenboekje op dat op de grond was gevallen; hij legde het in Pieters schoot.

Op dat ogenblik sprong Kamaoen op van zijn plaats bij de deur, en rende schreeuwend naar het houtskoolcomfoor aan de voeten van de muzikanten. Hij stortte zich erop en hief een hand gloeiende brokken boven zijn hoofd, terwijl hij in een schel snikken uitbarstte. Verder kwam hij niet. Abdullah schoot op en schermde met zijn massieve lijf de muzikanten af, om te verhinderen dat zij hun spel zouden moeten onderbreken en de danser die in trance op de cactusbladeren lag, gewond zou raken. Met een schorre schreeuw gaf hij Kamaoen een trap zodat deze tegen de muur aanvloog. Thiëb en Sjedli sloegen Kamaoen de door de beweging opflakkerende sintels uit de handen, wat een prachtige vonkenregen gaf door de lucht en over de grond. De vrouwen verborgen hun hoofd in hun handen en drukte zich dichter tegen de muur aan. Pieter greep naar de lamp om deze in het tumult voor omvallen te beschermen.

Kamaoen bleef zacht kermend tegen de muur liggen. Een stank van schroeiend vlees en haar vervulde de ruimte. ‘Merci, Msjeu Biétr. Hij is een beetje gek. Het is niets,’ zei Thiëb. Hij nam Pieter de lamp af, zette die op zijn oude plaats, duwde

Pieter vaster in zijn stoel en ging zelf weer op zijn steen zitten.

De muzikanten waren er kennelijk in geslaagd zelfs geen noot te laten vallen. Zij bleven doorspelen, maar het tempo werd rustiger. De melodie van het eerste lied van Sidi Mehemmed werd weer ingezet. Rebbah, die van het incident niets gemerkt leek te hebben, kwam weer overeind. Hij verkeerde nog steeds in trance. Waar Pieter bloedige schrammen en achtergebleven cactusnaalden had verwacht, was volstrekt niets te zien; Pieters hart bonkte, en in zijn verwarring vertrouwde hij zijn waarneming niet.

Rebbahs blik was verscheurd, radeloos. Er leek doodsangst door zijn extase heen te schijnen. Het duurde enige minuten voor zijn dansbewegingen weer met de muziek harmonieerden.

Toen riep hij met schorre stem: '*Hâl el bèb!*' Onder een nieuwe vlag van zaghris schopte Sjedli de deur open. Een vlag nachtkou stroomde binnen en maakte Pieter zich van zijn verbijstering bewust. Hij zag Rebbah zich naar buiten begeven, nog steeds dansend als patrijs. De muziek nam weer in snelheid toe, de fluitpartij gilde en snerpte met ongelooflijke virtuositeit, de zaghril leek de ruimte te doen pulseren, en beukend op de bendier schreeuwde Hesnawi:

'Dit is de *hâl*, Msjeu Bietr! Alles is geopend nu. Sidi Mehemmed is gekomen.'

Op het gezicht van de tolk tekende zich een vervoering af die Pieter met onbegrijpelijke blijdschap vervulde.

'Msjeu Rebbah gaat nu naar de qoebba kijken. Daar is Sidi Mehemmed nu,' fluisterde Thiëb naast hem. 'Dit is het einde.'

Rebbah danste weer naar binnen, zwalkend en strompelend, alsof hij dronken was. In het midden van het vertrek bleef hij staan, terwijl de muziek voor de laatste maal terugkeerde tot het langzame thema van Sidi Mehemmed. De voeten van de danser kwamen niet meer van hun plaats, en langzaam voorover en achterover zwaaiend hief hij zijn rechterarm. In de hoek hoorde Pieter Kamaoen zacht snikken; verder was iedereen stiller en meer geconcentreerd dan op enig eerder moment van de plechtigheid.

hoofdstuk 12

Thiëb was weer opgestaan en had zich dicht achter Rebbah opgesteld, zijn armen uitgebreid als om hem op te vangen.

‘*Allahoe akbar!*’ brulde Rebbah. ‘*Allahoe akbar!*’ En op de klanken van een laatste zaghrif hij stortte bewusteloos achterover, in de armen die Thiëb.

Na drie, vier lange harde slagen deed de trommel er het zwijgen toe. El Hedi speelde zijn loopje uit en legde zijn fluit zuchtend neer. De muzikanten wisten zich het zweet van het gezicht. Abdullah liep op Kamaoen af, trok hem overeind en schopte hem onder het schreeuwen van verwensingen de deur uit. Sjedli bracht een theeglaasje met water naar Thiëb, die boven het onbeweeglijke lichaam van Rebbah gebogen stond.

‘*Doeke fie sjawsj,*’ riep Thiëb lachend tegen Rebbah, en alle aanwezigen barsten in hoongelach uit, — behalve Pieter, die door snelle de wisselingen van het ritueel ontregeld raakte.

‘*Doeke fie sjawsj,*’ hoonde Abdullah, en Pieter bloosde toen hij in het beperkte schijnsel van de lamp zag hoe de beide mannen om beurten een omhooggesperde duim met kracht in het zitvlak van Rebbahs broek boorden. Hij hoorde het stiksel scheuren. Pieter werd kwaad. Ze moesten werkelijk bezeten zijn geraakt.

‘Dat geeft niets, Msjeu Bietr,’ zei Hesnawi luid. ‘Het is voorbij. Wij gaan thee maken. Maar eerst moet Rebbah ben Ali weer gaan leven.’

Thiëb sperde Rebbahs hand open en goot het glaasje water erin uit. Met moeite sjoede hij Rebbah tot een staande houding. Hij riep ‘*Bie smi 'lleh er rachmani er rahiem*’ en sloeg met kracht in Rebbahs natte hand, zodat het water in het rond spatte. De danser sloeg zijn ogen op en maakte een hoog piepend geluid, waar de mannen hartelijk om moesten lachen.

‘Een muis, doet hij. Hij denkt dat hij een muis is,’ legde Hesnawi uit, kirrend van het lachen. Pieter kon de grap niet waarderen, en begreep niet hoe Thiëbs gedrag van even tevoren was te rijmen met de toegewijde manier waarop hij nu de rug en de schouders van de danser masseerde. Pieter had het gevoel alsof hij na een matineevoorstelling van een grootse

toneelvoorstelling weer buiten in het daglicht stond in de walm van een oliebollenkraam. ‘Je moet het me morgen maar uitleggen, Hesnawi,’ bracht hij er met moeite uit.

De drie vrouwen mompelden een afscheidsgroet en verdwenen met gebogen hoofd naar buiten. Sjedli ging met hen mee, nadat Abdullah hem de zaklantaarn aangereikt had. Rebbah, nu weer helemaal bij bewustzijn, kwam stralend op Pieter af en pakte zijn beide handen. ‘*Merci, Msjeu Bietr. Oe Barak’ Allahoe fiek!*’ Er bleek een tweede treksel thee gereed te zijn, en met ieders goedvinden kreeg Rebbah daarvan na Pieter het eerste glaasje. Innig zat de onaanzienlijke priester tegen Pieter aan, vol erkentelijkheid naar hem opkijkend. Hij klopte voortdurend met zijn hand op zijn hart en slaakte een stroom van bewonderende uitspraken en zegenwensen. Via Hesnawi liet hij Pieter weten de volgende dag geheel beschikbaar te staan voor interviews en bezoek aan de beide goebba’s van Sidi Mehemed, die hij dan voor hen zou ontsluiten — ‘*koel wakket, koel wakket.*’

Hesnawi vond blijkbaar dat de werkdag er op zat, en vertaalde niets meer. Hij wisselde een blik van verstandhouding met Pieter. Diens horloge wees half elf aan. ‘Hesnawi, het is tijd sigaretten uit te delen,’ zei Pieter en overhandigde hem een vol pakje.

Rebbah toonde grote dankbaarheid toen Pieter hem een vuurtje gaf. Abdullah, Hesnawi en Thiëb stonden rond El Hedi, in druk debat gewikkeld. Zij plukten aan diens fluit en leken allerlei aanwijzingen te geven. Zodat het niet lang duurde of El Hedi begon vrolijke, onmiskkenbaar wereldse danswijsjes te spelen. De smid, de winkelier en de tolk deinden en schuifelden vrolijk in het rond, onder het goedkeurend oog van Rebbah die aan de kant bleef zitten. Kamaoen verscheen in de deuropening, maar Abdullah joeg hem weg.

‘*Allez, er Roemi,* doe de droewisj als wij. Voor Sidi Mehemed,’ beval de smid, en trok Pieter van zijn stoel af, onder grote bijval van Thiëb en Hesnawi. Thiëb draaide een lange witte sjaal die hij los op zijn schouders had gedragen, nu

hoofdstuk 12

strak om zijn heupen, aldus zijn buikdansbewegingen benadrukkend. ‘*Allez, Msjeu Bietr. Dansez!*’ riep hij, ‘Dit is van de meisjes van Djendoeba.’ Hij begon staccato een lied te zingen dat aan Hesnawi en Abdullah een obscene gegrinnik ontlokte. Thiëb greep Pieters handen en legde die op zijn eigen heupen, zodat de Europeaan het ritme goed zou kunnen voelen. Pieter registreerde met weerzin de golvende spieren van de jonge man onder zijn dunne katoenen broek, en was zich ervan bewust hoe diens onderbroek los onder de wijde bovenbroek heen en weer schoof. Hij had nooit tevoren met mannen gedanst, en dat gedeelte van hem dat danste geneerde zich en protesteerde vaag.

Maar voor het overgrote deel was Pieter nog gevangen in de bevreemding die Rebbahs optreden bewerkt had. Als in trance ging Pieter een half uur later met Hesnawi terug naar hun huis. De snijdende fluit en de hartbonzen van de trom spookten de hele nacht nog door zijn dromen, die door de overmatige consumptie van sterke thee toch al onrustig waren.

HOOFDSTUK 13

Toen Pieter en Hesnawi zich de volgende ochtend rond negen uur bij het huis van Rebbah ben Ali vervoegden, troffen zij daar de beheerder van de heiligdommen niet aan. Zijn vrouw kwam op Hesnawi's roepen uit het huis en stond hen te woord aan de opening in de omheining van ruwe takken waarmee het kleine erf was omgeven. Op de arm droeg ze een kindje met een snotneus en ontstoken oogjes. Alle mannen waren al op karwei, aan de voet van de Heuvel van Sidi Mehemmed. Rebbah had van een afspraak niets gezegd en hij zou pas tegen de avond terugkeren. Ze moesten dan nog maar langskomen. Zelf stond ze op het punt naar het huis van haar broer te gaan, waar de vrouwen hadden afgesproken om samen meel te malen. Nu het een dag niet regende hadden zij allerlei werk in te halen.

‘Zij kan ons niet ontvangen nu Rebbah ben Ali er niet is. En naar de vrouwen in het huis van Thiëb kunnen we ook niet gaan. Want als de vrouwen graan malen, dan zingen zij liederen. Die mogen mannen niet horen. Of wij willen ze niet horen.’

‘Wat zullen we dan doen?’

‘Ik weet het niet. Alle mannen zijn weg nu, naar de werkverschaffing.’ Op weg naar Rebbah ben Ali, langs de heiligdommen, de winkel, het huis van Oemborka, waren zij die ochtend geen levende ziel tegengekomen.

‘Msjeu Bietr, ik heb een idee. De sjeik is nog steeds niet terug in het dorp. Maar waarom gaan wij niet naar Maizia? Daar wonen oude mannen, kebiers, die niet in de werkverschaffing kunnen zijn. Want zij zijn te rijk. Ze hebben koeien, en grote zonen die werken. Als wij daarheen gaan. Misschien dat wij ze thuis vinden.’

Pieter was teleurgesteld dat de heiligdommen nog steeds gesloten voor hem bleven. Na de seance van de avond tevoren

hoofdstuk 13

zag hij op tegen een klimpartij naar het hoger gelegen dorp. Liever had hij de ochtend doorgebracht met uitwerken. Maar hij kon zich bezwaarlijk weer uren in zijn huisje terugtrekken terwijl hij nog grote stukken van het dal niet gezien had.

Ze liepen terug naar de winkel en vonden daar een pad dat iets ten noorden van de grote, met pannen gedekte huizen van Thiëb en de sjeik omhoog voerde. Op het erf van Thiëb zaten enige vrouwen. Hesnawi riep hun in het voorbijgaan toe, maar vertraagde zijn pas niet. Onmiddellijk boven het huis van de sjeik lag langs de beek een groepje eenvoudige, met riet gedekte huizen die Pieter nog niet eerder opgevallen waren, ook al waren zij hemelsbreed nauwelijks honderd meter van zijn eigen huis verwijderd. De beek vormde zolang het nog regentijd was een onoverkomelijke hindernis; de brug in de steenweg was de enige verbinding tussen het land van Aïesa en de rest van het dorp.

‘Daar woont de familie van Chera mart Mehemmed ben bel-Qessem,’ zei Hesnawi. ‘Chera zei dat dit eigenlijk al Maizia is. Zie je, er is niemand. De vrouwen van daar zullen wel bij het huis van Thiëb zijn.’

Zwijgend liepen ze voort door de winderige ochtend. Pieter besepte dat hij nu allerlei vragen aan Hesnawi zou moeten stellen over de seance van de vorige avond, maar hij had er geen zin in. Hij moest eerst maar eens opschrijven wat hij zelf dacht gezien te hebben. Bovendien benam het klimmen Pieter de adem. De wandelstokken bewezen goede diensten op het steile pad. Huizen en akkers waren er hier niet meer. De begroeiing veranderde, alsof de grond hier minder waterhoudend was: de grasknollen maakten plaats voor bruyèrestruikken, en myrte zo laag dat het heide leek. Naarmate zij stegen, rees aan de overkant van het dal de Raqoebat’ Arfa steeds hoger op, zoals de maan meeloopt met een wandelaar. Naar het zuiden en naar het noorden zaten de openingen van het dal dicht met nevel; Tabarka en de Middellandse Zee waren niet te zien. Boven hun hoofd echter begonnen de wolken open te breken, en de paar keer dat zij stil hielden om het landschap achter hen

te overzien, speelden er plekken zonlicht op de bergwand aan de overkant. Ze passeerden een hut met een afgewaaid dak. Volgens Hesnawi was het een heiligdom, en toen zij naar binnen keken zagen zij dat het interieur in niets verschilde van dat van Sidi Mehemmed-de-hut. Schuin voor de ingang, op enige meters afstand, stond een mezara, kleiner nog dan dat van Aïn Rammel maar volgepropt met offergaven. Pieter maakte plichtsgetrouw schetsen van de bouwsels, maar voelde geen enkele wijding. Hesnawi, die geen idee had wat de naam van deze beide heiligdommen kon zijn, maakte van de gelegenheid gebruik een sigaret te roken. Een paar geiten wroetten en mekkerden in het struikgewas, maar er was geen herder te zien. Een paar honderd meter verder op de helling zagen ze weer een kleine mezara aan de voet van een dikke, kromme kurkeik. Evenals bij de eerste Boe-Qasbaja die zij hadden bezocht, was het omgeven door lage heuveltjes die Pieter nu als graven kon onderkennen. Sommige leken vers; zij waren nog onbegroeid en in hun oppervlakte waren nog de afzonderlijke kluiten te onderscheiden zoals zij van de schep waren gegleden.

‘Dit moet Sidi Rehoema zijn, Msjeu Bietr. Heel Maizia begraaft daar. Zelfs als ze in Aïn Draham zijn gaan wonen en doodgaan, komen ze nog hier voor te begraven. Daarom weet ik dat.’

‘Waarom begraven ze dan niet bij Sidi Mehemmed? Dat is toch de grote naam hier, zoals jij zegt?’

‘Ik weet het niet. Tra’eia, Sidi Mehemmed, Qaä Rammel — die begraven allemaal bij Sidi Mehemmed op de Heuvel. Maar misschien dat de Maizia al bij Sidi Rehoema begroeven voordat zij hier kwamen wonen. Zij zijn van over deze berg zijn gekomen, van Sheheda. Misschien hebben ze Sidi Rehoema meegebracht, met een mosba en tassa of een beetje aarde, weet je wel? We zullen het vragen als wij boven zijn.’

Pieter schetste het heiligdom en telde de graven. Hesnawi haalde de waterkruik uit de schoudertas en zette die aan zijn mond. ‘Wil jij ook? Het is vers water, van de Aïn Felloes.

hoofdstuk 13

Hadda heeft het vanochtend gehaald, terwijl wij nog lagen te slapen. Ben je tevreden over gisteravond? Ik wist niet dat Rebbah ben Ali zo'n grote droewisj was. Heb ik goed gespeeld op de bendier?

Pieter bedacht een ingewikkeld antwoord, waarin hij de kwaliteit van Hesnawi's spel wilde bewijzen uit het feit dat de droewisj ondanks het tumult van Kamaoen niet gewond was geraakt; zodat Pieter gelijk kon laten merken hoezeer hij de onderliggende voorstellingen van de extatische dans al onder de knie begon te krijgen. Maar hij was te moe om zijn woorden juist te kiezen; Hesnawi begreep het compliment pas nadat Pieter het drie keer herhaald had.

'Msjeu Bietr, ik ben tevreden als jij tevreden bent. Ik kan niet lezen en schrijven. Maar van de heiligen en de droewisj, dat weet ik. Want de bendier, dat is mijn vak.'

'Is het nu zo dat wij de baraka van Sidi Mehemmed meedragen? Omdat wij er gisteravond bij waren?'

'Wat ik weet dat zeg ik je. Want wij werken hier samen als broers in het land van Sidi Mehemmed. Maar de diepe dingen, die moeten wij gaan vragen aan de kebiers. Ik vraag vergeving, maar ik heb nooit anders gehoord dan dat je baraka krijgt door eten. Je zegt de naam van de heilige boven het beest, en dan vergeet de heilige je niet. Of je gaat naar de heilige, met kaarsen en wierook. Maar dan nog is er eten. De vrouwen bakken speciaal brood, niet met water maar met olie. Als ze terugkomen van het heiligdom delen ze dat uit. "Dit is het brood van Sidi Mehemmed," "dit is het brood van Sidi Mehemmed," of van Sidi Abdullah. Of Sidi Boe-Charoeba. Krijg je baraka van de droewisj? Gisteravond hebben wij thee gedronken. Maar het eten hadden we al op. Misschien als je zelf danst, en je neemt het vuur in de handen. Denk je dat een gewoon mens dat kan doen? Abdullah misschien, want die is smid. Die werkt met vuur. Hij is als de dzjin. Maar niet Rebbah ben Ali, die is dun en mager en zwak. Als de heilige hem niet helpt dan steken de cactussen recht door hem heen! Maar ik weet het niet. Andere mensen zeggen dat de droewisj, dat komt

niet door de heilige maar door de dzjenuen. Misschien staat dat in het Boek. Het is te sterk, Msjeu Bietr. Soms kan de droewisj een mes nemen en andere mensen steken. Of zoals Kamaoen. Het is moeilijk.’

Dus Pieter was niet de enige die moeite had om de verscheurdheid, de nauwelijks door symbolen omzwachtelde gewelddadigheid van de seance te rijmen met het levenbrengende principe, baraka, waarvan het landschap doordrongen was en waaraan het zijn vruchtbaarheid ontleende. Het viel hem mee van Hesnawi dat deze niet zoals gewoonlijk trachtte de onderliggende tegenstrijdigheden van de plaatselijke cultuur te verdoezelen. Pieter dacht met verwarring terug aan Kamaoen. Was dat een krankzinnige die hunkerde naar erkenning als religieus specialist? Zoveel eer was daar toch ook niet in gelegen, als je dacht aan de manier waarop zij Rebbah ben Ali de avond tevoren hadden bejegend. ‘Een beetje gek,’ dat had hij over Kamaoen horen zeggen, maar ook over Rebbah, en zelfs over Thiëb, rijk en machtig als die was. Of was niet Kamaoen verantwoordelijk voor het dramatische incident met het vuur, maar lag het in de symboliek van de extase zelf ingebouwd? Brak dan bij Kamaoen een zuiverder, oorspronkelijker vorm door van dezelfde extatische krachten die bij Rebbah en andere, erkende dansers keurig gecanoniseerd waren, ingekapseld binnen een heiligenverering waar ze misschien helemaal niet thuishoorden? Waar kwam die extatische dans vandaan? Het leek het oproepen van demonen, een exorcisme-ritueel dat niets met de islam te maken had en dat eigenlijk aan de andere kant van de Sahara thuishoorde, in Zwart Afrika. *Bori, zaar, voedoena*, de Sahara niet als scheiding maar als brug tussen cultuurgebieden — na terugkeer van het veldwerk moest hij de literatuur nog eens systematisch doorwerken op dit punt. In ieder geval, Rebbah was zwarter dan de meeste dorpsbewoners...

‘Hesnawi, heb je wel eens gehoord van een droewisj voor Boe-Qasbaja?’

De tolk dacht na, terwijl hij peinzend de waterkruik

hoofdstuk 13

dichtschroefde en terugborg in de schoudertas. ‘Dat is een goede vraag. Ik denk aan het verhaal van Thiëb. Wij moeten aan Chelti Oemborka vragen of Mansoer misschien de droewisj doet voor Boe-Qasbaja. Ik geloof dat het verhaal van Thiëbs ziekte vroeger over Boe-Qasbaja ging, niet over Sidi Mehemmed. Maar hier is niemand om het aan te vragen. We gaan naar Maizia. *Nemsjoe!*’

Na tien minuten stijgen langs het steeds steniger wordende pad stonden ze opeens midden in een dorp. Door de steile hellingen, waarop de huizen onoverzichtelijk gerangschikt waren, aan het oog onttrokken door grote kurkeiken en metershoge onbegroeide rotspartijen die oprezen midden tussen de veldjes en de cactushagen, leek de nederzetting niet veel op Sidi Mehemmed, dat zij ten gevolge van een kromming in de berghelling al niet meer beneden zich konden zien liggen; slechts het huis van Rachmani en het heiligdom op de Heuvel waren nog zichtbaar tegen het decor van de Raqoebat’ Arfa. Pieter werd sterk herinnerd aan het dorp Hamraia. Evenals daar was de wind hier sterker, het dal meer open, dan beneden in Sidi Mehemmed.

‘*Ja Hesnawi!*’ klonk het in de verte.

‘*Ja ammi! Lè bes?*’ riep deze terug, en toen zacht tegen Pieter: ‘Dat is Amm’ Ali ben Saäd. Hij roept ons vanaf zijn raqoeba. Ik denk dat zijn huis hier achter ligt.’

Pieter had nog niemand gezien. En de man van middelbare leeftijd die tussen de bomen verscheen kenden zij niet van de eerste bijeenkomst in de winkel. Deze was lang en slank, zonder wandelstok, in versleten kleren en slecht geschoren, maar met de houding en de gezichtsuitdrukking van een bevelvoerder.

‘Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr. Dit is niet Ali ben Saäd, maar Mohammed ben Amor. Van zeer goede familie. Hij was de tweede onder de sjeik, totdat hij ruzie kreeg met Thiëb en Rachmani en de andere Zeghaidia. Daarom komt hij niet in de winkel. Ali ben Saäd is misschien de kebieer hier in Maizia. Maar de eerste in eer, in respect, dat is Amm’ Mohammed.’

De man groette Pieter en Hesnawi uitvoerig maar gereserveerd. Een vijand van de Zeghaidia, die zou hen misschien op een nieuw spoor kunnen zetten. In de begroeting die Pieter de tolk liet vertalen gebruikte hij al op eigen initiatief, en onder Hesnawi's instemmend knikken en monkelen, zegenwensen, de namen van God, de Profeet en Sidi Mehemmed, en smeekte hij gezondheid voor Amm' Mohammed en zijn gezin af, ja voor heel Maizia! Hij had de tegenwoordigheid van geest te beweren dat zij uitsluitend voor hem de tocht naar Maizia hadden ondernomen, omdat zij hem alsmaar niet zagen in de winkel beneden.

'Dat gaat heel goed,' fluisterde Hesnawi zijn werkgever toe onder het vertalen. 'Het is Frans, maar op Arabische wijze.' Pieter grinnikte trots. 'Ik zeg alleen wat ik van jou leer, Hesnawi.'

Maar na dit veelbelovend begin viel het interview tegen, ook al duurde tot ver na het middaguur. Mohammed nam hen niet mee naar zijn huis, maar deed hen neerzitten op grote stenen op zijn raqoeba, een winderige kale plek die aan de rand van het dorp vooruitstak boven de helling. Tot Pieters verbazing kon je van daar niet alleen Sidi Mehemmed le Kebier zien, op de Heuvel, maar ook el Wilda. De aarzelende zonneshijn had inmiddels het midden van het dal bereikt en deed de witte koepel fel blinken. Mohammed klaagde uitvoerig dat de Zeghaidia beneden alles altijd voor zich hielden. De Europeaan had in Maizia moeten wonen, dan zou hij pas echt hebben kunnen zien hoe het hier in de bergen toeging. Het was niet nodig in het dorp Sidi Mehemmed te wonen, want het hele dal was immers het gebied van de heilige van die naam. Het heiligdom met het weggewaaid dak dat ze op weg naar Maizia hadden gezien, dat was ook Sidi Mehemmed, en het werd alleen door de mensen van Maizia vereerd. Het andere bleek inderdaad Sidi Rehoema te heten. Ook deze heiligdommen bleken zichtbaar vanaf hun uitkijkpost. Mohammed ben Amor gaf een eigen versie van de legende van Sidi Mehemmed en Sidi Sliema ten beste, en Pieter tekende die trouw op al kon hij

hoofdstuk 13

er geen echt nieuwe elementen in ontdekken. Maar daarna stakte het gesprek. Pieter had geen systeemkaarten met vragen voor nieuwe interviews voorbereid, want hij had zich een ochtend voorgesteld waarop Rebbah ben Ali hen van qoebba naar qoebba zou voeren. Zijn hoofd zat nog vol met de seance, en die beschouwde hij als zo diep en zo intiem dat hij er niet over wilde beginnen tegen iemand die hij nog nooit gezien had. Nadat Hesnawi lange tijd het gesprek met Mohammed had gaande gehouden (Pieter drong niet op vertalen aan maar staarde het dal in, naar het heiligdom), wist Pieter niets beters te bedenken dan Mohammeds genealogie op te nemen, waarin overigens meer dan de helft van de bewoners van Maizia bleken voor te komen. Het interview verliep verder ongeïnspireerd, en Pieter was blij dat hij er een eind aan kon maken.

Ongeveer even hoog langs de helling blijvend doorkruisden zij vervolgens het zuidelijke deel van Maizia. Pieter maakte van de gelegenheid gebruik om een schetskaart te maken van de erven, de cactushagen en de veldjes. Onderweg kwamen zij nog een paar mensen tegen, maar zij lieten het bij een korte groet en de belofte binnenkort terug te komen. Heiligdommen zagen zij niet meer, hoewel Mohammed hun nog de namen van enige plaatselijke mezara's had genoemd. Ten slotte kwamen zij zij weer bij de beek, waarmee het einde van Maizia was bereikt. Pieter ging langs de kant van het pad zitten; Hesnawi leunde op zijn stok en keek peinzend uit over het dal.

‘Weet je wat Amm’ Mohammed nog zei, Msjeu Bietr? ‘Dit is het land van Sidi Mehemmed, maar de grote naam, dat is Boe-Chmirra. Daarom heten deze bergen *Choemiria*: de Kroemirie, in het Frans.’ Hij vertelde mij het verhaal van Sidi Boe-Chmirra. Wil je dat nog horen?’

Pieter knikte lusteloos en begon een pijp te stoppen. Hesnawi kwam naast hem zitten en pakte een sigaret uit de schoudertas.

‘Sidi Boe-Chmirra. Toen er nog niemand hier woonde, was hij er al. Hij was de eerste. Hij had een dochter. Mensen kwamen die vroegen of zij haar konden hebben als vrouw voor

hun zoon. Sidi Boe-Chmirra was erg arm. Er was geen eten in het huis. Er was zelfs geen meel voor brood te bakken. Zijn vrouw had alleen een beetje *chmirra*, ik weet niet hoe dat in het Frans heet, voor het meel te laten zwellen.’

‘Gist?’

‘Ja, ik denk dat het dat is. Van oud meel met water, na een paar dagen. Sidi Boe-Chmirra wist niet wat hij moest doen. Het is onmogelijk dat je geen eten geeft aan de mensen die komen voor het huwelijkscontract van je dochter. En dat was heel vroeger, Msjeu Bietr — er woonde niemand anders bij wie zij konden eten. Er was geen restaurant zoals in Aïn Draham of in Tunis.

‘Maar Sidi Boe-Chmirra was een grote heilige. Hij deed elke dag de salaat, en hij had een witte boernoes aan. Hij zei tegen zijn vrouw: ga maar koken, door de baraka van God en de Profeet zal er genoeg te eten zijn. De vrouw wilde eerst niet, maar zij begreep dat haar man een heilige was, misschien nog groter dan Sidi Mehemmed of Sidi Abdullah. En zij hadden het huis vol gasten, er was niets dat zij kon doen. Zij zette haar kookpotten op het vuur, en die raakten vol met *asieda*, pannen vol. *Asieda*, dat heb je nog niet gegeten, maar het is het beste eten, met het meeste respect van alle maaltijden die wij hier eten. Wij eten dat op het feest van de geboorte van de Profeet Mohammed. Het is een kleine berg van meel gekookt met veel water, en in het midden is er een gat met honing. Of met ismenn. Of melk. Zij kookte maar door, kookte maar door. De mensen wisten niet hoe zij het moesten opeten. Zij aten dubbele porties, porties van drie keer, Msjeu Bietr. Zij dachten: “Onze schoonvader, Sidi Boe-Chmirra, moet wel erg rijk zijn. En hij weet hoe hij zijn gasten moet respecteren.” Want dat is de wet, Msjeu Bietr, de eerste wet in dit land. Dat staat in het grote Boek! De *asieda* vulde het hele huis, het hele dorp. Ze moesten zich er een weg doorheen eten toen zij met de bruid weer naar hun eigen dorp wilden teruggaan. Later hoorden ze dat er alleen een beetje *chmirra* in huis was geweest, en toen wisten zij dat Sidi Boe-Chmirra een grote heilige was. Zij

hoofdstuk 13

noemden dit hele land naar hem.’

Is er dan een heiligdom voor hem?’

‘Dat heb ik niet gehoord. Maar het hele land was van hem. Het is lang geleden.’

Pieter begreep niet hoe het mogelijk was dat dit hele verhaal hem ontgaan was, alsof hij niet zelf naast Mohammed ben Amor en de tolk op de raqoeba had gezeten. Zoveel kon hij inmiddels toch al wel verstaan? Het was moeilijk voor te stellen dat Mohammed hen had lekker gemaakt met deze mythe over gastvrijheid, en hen vervolgens met lege maag en dorstige mond had weggestuurd! Hesnawi gaf aangebrand toe dat hij het verhaal al kende, maar dit was wat Amm’ Mohammed bedoeld had.

Het verhaal had hen hongerig gemaakt, en Hesnawi wilde zijn siësta niet missen. Langs een stenig pad dat tamelijk steil omlaag voerde verlieten zij Maizia, om onverwacht snel te belanden in de groep huizen van Chera’s familie, juist boven de sjeik en Thiëb. Op één van de erven was een jonge vrouw op haar hurken bezig een touw los te knopen van de hals van een geit. In haar purperen malachfa met grote oechlils en haar rood met gele hoofddoek onderscheidde de vrouw zich alleen van haar streekgenoten door een brede halsketting van zilveren muntjes, en een armband van hetzelfde materiaal. De sieraden tinkelden bij elke beweging.

‘*Rabbi einik,*’ riep Hesnawi toen zij dichterbij gekomen waren. Pieter stamelde hetzelfde.

‘*Isselmik,*’ zei ze. Terwijl zij opstond, de geit met één hand bij de nek vasthoudend, voegde ze aan de beleefdheidsfrase een lange stroom eigen woorden toe. Haar krachtige stem had de diepte van een alt, maar met een nasale trilling erin die haar meisjesachtig en vrolijk deed klinken. Zij kon nauwelijks ouder zijn dan Pieter. Haar gezicht was breed, blozend en met scherp afgetekende ronde rode wangen, waardoor zij eerder een Slavische dan een Arabische indruk maakte. Maar haar huid was verder bijna even donker als die van Hesnawi, en haar ogen waren zwart. Van haar ooghoeken ontsprongen

lijntatoeages langs haar slapen, zoals een kind zonnestralen tekent rond de zon. De hand waarin zij het verweerde touw liet bungelen was klein en gespierd, met korte vingers. Even klein waren haar blote voeten; om een van haar enkels droeg ze een zilverkleurige enkelband. Ze lachte, waarbij zij haar ogen bijna dichtkneep tegen de zon die nu over het bergmassief van Ain Felloes heen deze oostelijke helling had bereikt.

‘Dit is Nezmja bint Hassoena, de zuster van El Hedi uit Hamraia! Zij zegt, als wij vanmiddag niet bij haar gekomen waren, dan was zij naar ons huis gekomen. Want wij zijn al drie dagen in Sidi Mehemmed. Zij is niet tevreden. De vriend van haar broer is haar nog niet komen bezoeken. Zij laat ons niet gaan voordat wij koeskoes bij haar gegeten hebben. Sidi Mehemmed laat de regen ophouden en de zon schijnen, zegt ze, op deze dag dat haar broer haar komt begroeten. *El hamdoe li 'lleh*. Dit zijn de woorden van Nezmja bint Hassoena voor Msjeu Bietr.’

Snel duwde zij de geit door de openstaande deur. Zij gaf haar een tikje op de flank en trok de deur toe. Het touw liet zij vallen. Haar handen aan haar kleed afvegend liep zij resoluut op Pieter toe. Zij pakte zijn hand, kuste die driemaal, en liet hem niet los. Zij was klein van stuk, zoals vrijwel alle vrouwen in deze streek. Omhoog kijkend, speurde zij Pieters gezicht af. Deze zag dat zij inderdaad de trekken had van zijn eerste informant, en ook iets van diens vrolijke, doortastende karakter. Maar in zijn verwarring was Pieter zich vooral bewust van de sterke geitelucht op haar heen. Hij trok zijn hand eindelijk terug.

Nezmja voerde hen haar erf op. Terwijl zij voortdurend tegen Hesnawi bleef praten, haalde zij twee keukenstoelen uit het huis. De geit wilde naar buiten maar die was zij te vlug af. Zij gaf Hesnawi één stoel te dragen en ging hen voor naar een ruim keukenafdak aan de zijkant van het erf. De wanden van het bouwsel bestonden uit een luchtig vlechtwerk van takken; het dak was van degelijker strobundels gemaakt. Aan de steunpalen van het dak hingen huishoudelijke voorwerpen: een

hoofdstuk 13

zeef, manden, flesjes gevat in een harnas van raffia. In een hoek van de keuken zag Pieter een driepoot van dikke takken, waartussen iets was opgehangen dat op een binnenstebuiten gekeerd schaap leek; het voorwerp was zwartgeblakerd en verspreidde een geur van zure melk. Zou dat een karnzak zijn? Op een vuur stonden twee aardewerken potten boven op elkaar. Er kwam stoom vanonder het deksel op de bovenste pot en uit de naad tussen de twee potten, die met deeg was dichtgesmeerd. Het rook er heerlijk naar koeskoes, bouillon en schapenvlees.

Pieter realiseerde zich dat zij vanuit de keuken het pad niet konden zien; als mannelijke bezoekers zouden zij dus evenmin vanaf het pad zichtbaar zijn. Waren de kuisheidscodes alweer minder strikt dan Hesnawi ze had voorgespiegeld?

Van achter het huis kwamen twee kleuters aangelopen, in versleten maar schone kleren. Nezmja droeg hun lachend op de gasten een hand te geven, en de kleinste, Abd el Qader, kroop dadelijk bij Pieter op schoot. De ander vlijde zich op de grond tegen zijn moeder aan.

‘Msjeu Bietr, dit zijn de zonen van Nezmja en haar man, El Hedi ben Ali. El Hedi werkt als metselaar aan het nieuwe dorp in Chedeiria. Hij blijft daar dagen achtereen. De oudste jongen is naar school, in Sjheda.’ Hesnawi vroeg de naam van de oudste, en Nezmja antwoordde:

‘Ismhoe Mehemmed. Kiefes Sidi Mehemmed. Dzjedna!’

‘Haar oudste zoon heet Mehemmed. Zoals de heilige. Want zij wonen hier in het land van Sidi Mehemmed, het is hun grootvader.’

‘Zeg haar dat ik heel blij ben dat wij haar hier mogen bezoeken in Sidi Mehemmed. Zeg maar dat wij haar broer al heel goed kennen, en ook haar dorp. Dat wij gegeten hebben in haar huis in Hamraia. Haar broer El Hedi heeft ons al alles heeft verteld over haar familie. Wacht even, ik kan zo de namen van haar voorouders vinden.’ Pieter gaf het kind aan Hesnawi en diepte zijn aantekenboekje uit de schoudertas op. Hij sloeg het open op een van de eerste bladzijden, en

reciteerde: ‘Nezjma. Bint Hassoena. Ben Abda. Ben Salah. Ben Aóen.’

Toen Nezjma haar afstammingsketen hoorde opgesomd, klapte zij verrukt in haar handen, en zij antwoordde nog voor Hesnawi Pieters woorden had kunnen vertalen.

‘Msjeu Bietr, Nezjma hier is heel tevreden dat jij haar al kent. Als jij zo de namen van haar vader en grootvaders kan noemen, dan moet je wel haast familie zijn. Uit het land van Sidi Amara.’

‘Is het niet fout zoals wij hier zitten, Hesnawi? Krijgt zij daar geen last mee, als er straks burens komen of als haar man misschien van zijn werk thuiskomt? Ze kunnen ons helemaal niet zien vanaf het pad.’

Hesnawi liet het kind huppen op zijn schoot en lachte. ‘Kijk, dit zijn onze kinderen, Msjeu Bietr. De kinderen van onze zuster Nezjma. Wij komen hier met goed hart. God ziet alles. Sidi Mehemed ziet alles. Nezjma heeft vorige week op de markt in Aïn Draham haar broer El Hedi gezien. Die heeft haar verteld hoe wij met hem hebben gewerkt. Al blijven wij hier de hele dag, niemand kan iets zeggen. Denk je dat wij niet met Hadda kunnen praten? Of met Mabroeka mart Abdullah? Al de eerste dag in dit dorp hebben wij ’s avonds bij Chelti Mabroeka gegeten, in haar huis, op haar bed. Daar was toch ook geen kebieer bij? Haar eigen zonen waren er niet. Dat was ook niet nodig, want wij zijn nu haar zonen! Er is geen probleem. Trouwens, El Hedi ligt binnen te slapen. Die zal zo wel naar buiten komen.’ Pieter voelde eerder teleurstelling dan opluchting bij dit antwoord.

‘Moet ze niet bij de andere vrouwen zijn, bij het huis van Thiëb? Het is hier vlak bij.’

‘Als je man thuiskomt van het werk moet je eten koken, al is het ’s morgens vroeg. El Hedi heeft al van de koeskoes gegeten. Zij gaat ons nu het eten geven van haar zelf en de kinderen.’

‘Moeten die dan niet eten?’

‘Zij kan ons hier niet laten zitten en zelf eerst eten. Of haar

hoofdstuk 13

kinderen. Onmogelijk, Msjeu Bietr! Misschien heeft zij nog droge koeskoes en gaat zij die straks nog koken. Maar dat is het probleem van de vrouwen.'

Nezjma liep heen en weer om eetgerei te halen uit het huis, waarbij de geit telkens probeerde te ontsnappen. Het gesprek met Hesnawi hield zij ononderbroken gaande. Pieter nam hier geen deel aan, maar stopte een pijp en keek naar Nezjma's bewegingen en luisterde naar haar stem. De tolk bracht hem spontaan op de hoogte van de belangrijkste feiten:

'Ze heeft moeite met de geit, want die heeft vorige week tweelingen geworpen. Dat is al de tweede geboorte van geiten in haar huis dit jaar. Ze had juist wat van de melk genomen, want er is genoeg voor de jonge geiten.' Pieter kreeg geitemelk aangeboden, en kon het aanbod niet afslaan. Even later zat hij te kokhalsen tegen een zurige witte substantie waarin brokken vet dreven. Met moeite dronk hij het conservenblik leeg dat minstens een liter vloeistof bevatte. De geur van Nezjma hing zwaar om hem heen.

'In het huis van Thiëb heeft zij gehoord hoe iedereen tevreden was over ons, Msjeu Bietr. Vooral de vrouwen. Nezjma hoort dat jij overal zo goed eet. Daarom wil zij dat wij nu bij haar eten. El Hedi heeft vlees meegebracht uit Chedeiria.

'Chera was daar ook, bij Thiëb. Zij helpt daar, want de vrouwen in deze buurtschap zijn haar zusters en schoonzusters. Zij had onze snoepjes meegenomen, voor iedereen één. Chelti Oemborka wilde er twee, want ze zei dat jij haar zoon was.

'Vier zonen heeft zij, Msjeu Bietr. Binnen ligt nog de baby te slapen. Abdullah heet die.' Hij lachte. 'Waarlijk, Msjeu Bietr, in het huis van Nezjma kom je de heiligen tegen. Mehemmed. Abd el Qader. Abdullah. Misschien komt er nog een die ze Boe-Qasbaja gaat noemen!'

Hij vertaalde zijn grap voor Nezjma, maar die antwoordde ernstig. In de woordenstroom kon Pieter alleen '*oelie salah*' en '*baraka kebiera*' opvangen. 'Nee, ze zegt dat dat niet kan. Sidi Boe-Qasbaja is een grote heilige in dit dal. Hij is sterk, misschien wel de sterkste van allemaal. De mensen respecteren

hem alsof hij hun grootvader is. Maar zijn naam is niet voor mensen. Er is geen kist. Er kan niets in en er kan niets uit. Niemand heeft ooit gehoord dat vrouwen naar Boe-Qasbaja zijn gegaan om hun gordel te openen. Dat zijn alleen de heiligen met qoebba's. De mensen hebben de qoebba gebouwd omdat de heilige ze kinderen heeft gegeven.

‘Nezjma heeft haar kinderen genoemd naar de heilige die ze haar heeft gegeven. Voor Abdullah is ze met haar man El Hedi naar Sidi Abdullah gegaan, helemaal in Seloel. Ze had al drie zonen, maar twee keer was haar maag — eh, dat zijn de zaken van de vrouwen, Msjeu Bietr. Ik vraag vergeving. Ze hebben een schaap geslacht bij Sidi Abdullah. Want El Hedi verdient goed, als metselaar. En kort voordat jij in Aïn Draham aankwam is Abdullah geboren.’

Inmiddels had Nezjma zich op de grond geïnstalleerd met een platte ronde houten schaal, een qassaâ begreep Pieter. Uit een kruik had zij er een laagje water in gestort en zij spoelde er email borden en porseleinen kopjes met gouden randjes in om. Zij zat in de karakteristieke houding van de vrouwen in deze streek: de voeten dicht bij het zitvlak op de grond geplant, zodat de uiteen gesperde knieën scherp de hoogte in staken. Haar wijde malachfa was zorgvuldig om haar dijen en onderlichaam toegestopt, maar dat verhinderde niet dat Pieter aan een gynaecologische stoel moest denken. Nezjma keek hem weer onderzoekend aan, maar hij wendde zijn blik af.

‘Msjeu Bietr, Nezjma wil weten of je getrouwd bent. Want zij denkt dat jij jonger bent dan haar broer. Misschien nog wel jonger dan zij zelf.’

Dit was een teer punt. Hesnawi had al in een vroeg stadium van hun samenwerking duidelijk gemaakt dat Pieter onmogelijk zijn onderzoek naar de heiligdommen kon doen, met vrouwen als zijn voornaamste informanten, als hij niet voor getrouwd kon doorgaan. Pieter had zich dus een verre vrouw in Nederland aangemeten. Maar wat als ze naar foto's vroegen? Die zouden nog nagestuurd worden. Of anders kon een foto van zijn zuster uitkomst bieden; de foto's van Karin

hoofdstuk 13

had hij niet meer willen meenemen. Hesnawi had in de stad gewerkt en begreep dat in Nederland de seksuele moraal vrijer was dan in de dorpen waar zij onderzoek deden. Msjeu Bietr dacht toch niet dat Hesnawi, daar in Tunis...! Maar naar de dorpelingen toe, vooral de kebiërs, moesten de regels gevolgd worden. Toch viel het Pieter zwaar tegen Nezmja te liegen.

‘Wij hebben dit toch afgesproken? Vertel jij maar wat goed is, Hesnawi.’

Hesnawi begon een lang, heftig verhaal over *Fransa*, het land van de Roemi’s. Nezmja voltooide haar afwas, spoelde de qassaä grondig om en stortte er de dampende koeskoes in van de bovenste kookpot, die aan de onderkant doorzeefd was als een vergiet. De aangekoekte deegring trok zij van de potten af en gooide zij ver buiten de keuken toe aan een hond, die Pieter nu pas opviel. Steeds wat water sprenkelend in haar handen en op de hete korrelige substantie, plukte en kneep Nezmja de brokken uit elkaar tot de duizenden korrels weer allemaal gescheiden waren — een tijdrovend karwei, waarbij zij aanvankelijk steeds haar handen leek te branden. Zij beantwoordde Hesnawi’s relaas met een reeks plechtige uitspraken, terwijl zij de koeskoes terugdeed in het vergiet, in de qassaä vlug wat nieuw beslag kneedde en daarmee een nieuwe deegring tussen de beide kookpotten aanbracht. Ze raketde het vuur op.

‘Msjeu Bietr, dit zijn de woorden van Nezmja bint Hassoena uit het dorp Maizia: “God geeft ons een lang of een kort leven. Wij kunnen onze ouders en onze man of vrouw niet uitzoeken. Die staan geschreven in het grote Boek. *El hamdoe li ’lleh*. Maar als God het wil zal Sidi Mehemmed je helpen met kinderen. Zij weet wat het is, baraka. Denk je dat zij vier zonen heeft uit eigen kracht? Zij is maar een vrouw. Haar lichaam is niet sterk. Een ander heeft misschien geen kinderen, die loopt van heilige naar heilige, doodt beesten, opent de gordel, gaat naar de tekèza, en naar de dokter in Aïn Draham, of in Tunis zelfs. Maar niets, nog niet een dochttertje. Maar als je rechtdoor loopt, hier in het land van Sidi Mehemmed, dan zal die je

helpen met zijn baraka. Zoals hij haar helpt, en haar man El Hedi ben Ali. *Insj' Allah.*” ’

Uitdrukkelijk wijzend naar plaatsen achter het huis en hoger op de berghelling, voegde Nezmja hier een betoog aan toe waarin Pieter namen van heiligen kon onderscheiden. ‘Zij zegt dat zij altijd de heiligen hier bezoekt, vanaf de dag dat zij hier met haar huwelijk is komen wonen. Sidi Mehemmed, le Kebier en el Wilda, en Sidi Mehemmed-de-hut hier boven, en ook de mezara Ali bel-Qessem vlak voor de hut. En er is ook nog een heilige vrouw hier, een mezara die R’biha heet, net als mijn vrouw. Hier achter het huis. Wij moeten er straks gaan kijken. Elke week gaat zij naar Sidi Mehemmed, maar de mezara, die bezoekt ze wel iedere dag! En dan neemt ze haar kinderen mee. Wat de vrouwen doen voor de heiligen, Msjeu Bietr, dat gaat ze ons vertellen. Alles!’

Uit het huis klonk het gehuil van een heel jonge baby. Nadat zij de potten had geïnspecteerd en het vuur had getemperd door wat takken achteruit te trekken ging Nezmja naar binnen. Deze keer ontsnapte de geit, wat Nezmja een klaterende lach ontlokte. Zij stuurde haar zoontjes achter het dier aan. Zij verdwenen op een holletje om de hoek van het huis, elkaar opgewonden toeroepend. In het huis bromde een mannenstem. Nezmja kwam naar buiten met een baby op de arm. Het kind, dat een roze gebreid mutsje op het hoofd had en een lang nachthemdje van een vale kleur, hilde niet meer maar maakte een smakkend en zuigend geluid. De moeder ging weer op de grond zitten, schoof aan één kant de schouder van haar overkleed opzij, en gaf het kind de borst. Pieter schrok even, en kon vervolgens zijn ogen niet afhouden van de volle, opvallend lichtgekleurde ronding waar de aderen lichtblauw doorheen schenen. Het was een tijd dat Nederlandse vrouwen niet in het openbaar de borst gaven; de enige vrouw die hij ooit een kind had zien zogen was zijn zuster, enige jaren tevoren, in de beslotenheid van haar huis.

Het tafereel miste ook op Hesnawi zijn uitwerking niet, al besefte Pieter dat Nezmja’s kinderzegen de tolk aan zijn eigen

hoofdstuk 13

onvruchtbaarheid had herinnerd. ‘Dat is echt in de familie, Msjeu Bietr. Als Nezmja niet een dochter van Sidi Amara was, bijna mijn zuster, dan was dit onmogelijk. Kijk hoe Sidi Abdullah de melk van zijn moeder lekker vindt!’ Enthousiast richtte hij tot Nezmja, en toen weer tot Pieter.

‘Er is in heel Sidi Mehemmed misschien geen vrouw die zoveel baraka heeft als Nezmja bint Hassoena. Ook al komt zij van een ander dal. Zij is het die voor Sidi Mehemmed danst op de dag van de zerda. De andere vrouwen durven dat niet. Maar dat is wat wij doen voor Sidi Amara. En nu doet zij het hier. Natuurlijk binnen in de qoebba, waar de mannen haar niet kunnen zien. Want het is met goed hart voor de heilige, maar andere mannen, van een andere familie, die zouden er verkeerd van denken. Zonen, geiten, haar man die geld verdient in Chedeiria — waarlijk, Msjeu Bietr, de koeskoes die wij dadelijk gaan eten, van het graan van het land van Sidi Mehemmed, daarin zit baraka!’

Pieter was ontroerd. Onder Nezmja’s uitstraling bleek de gekwelde tolk in staat tot meer edelmoedigheid dan Pieter tot dusver zelf had kunnen opbrengen. Zijn eigen aanvankelijke opwindings over de nabijheid van Nezmja, zijn fascinatie door haar stem, bewegingen, gezicht, handen, de invloed van de raadselachtig directe blikken die zij op hem gericht had, maakten plaats voor een vervulling die haar eigen verlangen was. Hij bleef naar haar borst staren, waaraan de baby verzaligd lag te drinken. De plaats van het kind innemen, dat wilde hij nog wel, maar andere verlangens ten aanzien van de moeder waren geweken. Het aanbod van zusterschap was misschien lichtvaardig gedaan in deze samenleving, maar de rust en de vanzelfsprekendheid die ervan uitgingen waren bijna tastbaar. Sinds zijn vertrek uit Nederland was hij gevangen geweest in mannelijkheid: interviews met mannen, slapen en eten met mannen, dansen zelfs met mannen, met alle schrilheid en agressie die daarbij hoorden. Nu werd hij toegelaten tot een nieuw domein. Het was het gevoel van de avond bij Rachmani, van de middag bij Oemborka, maar in het zonlicht dat door de

wanden van de keukenhut heen scheen, veel sterker. Dit was wat het land van Sidi Mehemmed hem te bieden had, een land van melk en honing, waar hij liever kind was dan onderzoeker, en waar het water, het gras, het graan, het vlees van de offerdieren, baraka droegen waar hij in kon delen. Het was een ander land dan dat van Abdullah ben Aïesa; een land waar ook Hesnawi een vreemde was. Rebbah ben Ali, die was er een inwoner van, Thiëb misschien ook, hoewel hij en Kamaoen eerder ballingen daar vandaan leken. Het land van de patrijzen, de Heuvel. Als hij een vrouw was zou hij zijn gordel openen, de baraka zijn schoot voelen binnenstromen. Zijn blik ontmoette die van Hesnawi, en hij kneep zijn ogen vertrouwelijk naar hem dicht, bang even dat de tolk tranen zou zien glinsteren.

De deur van het huis ging open en een kleine, breedgeschouderde man van tegen de veertig, met een moe gezicht en een baard van drie dagen, kwam het huis uit, nog bezig de bovenste knopen van zijn kaki overall te sluiten. Pieter stond op, liep op El Hedi ben Ali toe en gaf hem een hand. Het was de hand van een metselaar, dik en eeltig. El Hedi lachte verlegen, duwde Pieter zachtjes terug naar zijn stoel, en zette zich op een steen naast Nezmja. Hesnawi groette hij terloops. Hij boog voorover en streelde even de baby over het gezicht, vlak bij de moederborst. Het kind was in slaap gevallen. Nezmja trok haar kleed weer goed, droeg de baby naar binnen, en kwam terug om voor de mannen koeskoes uit te scheppen. Pieter had gehoopt dat zij uit de enorme qassaa zouden eten, maar de keuze viel op een kleinere houten schaal. Nezmja at zelf niet maar bleef toekijken.

‘Msjeu Bietr, El Hedi ben Ali vraagt vergeving. Er is geen thee of suiker in huis, want hij was te moe om dat nog te kopen toen hij vanochtend uit Chedeiria kwam met zijn geld. Maar er is koeskoes met schapenvlees. *El hamdoe li 'lleh.*’

Voor het eerst kreeg Pieter het recht, net als de anderen met de handen te eten, in plaats van met een houten lepel. Hesnawi’s voorbeeld volgend, groef hij bij elke hap steeds

hoofdstuk 13

verder aan een eigen kuiltje in de koeskoesberg. Hij moest glimlachen bij de gedachte dat hij door de rijstebreiberg van Boe-Chmirra heen aan het eten was. Was hij een van de vrijers? Of hoorde hij tot de familie van de bruidegvers?

Pieters glimlach was Nezmja niet ontgaan, en zij zei via de tolk: ‘Mijn broer denkt aan onze schoonzuster, in zijn land, in Fransa. Hij moet haar hier heen brengen, dan kan ik haar koeskoes leren koken. Als zij komt zullen wij haar meenemen naar Sidi Mehemmed om haar gordel te openen.’ Pieter wist niets terug te zeggen.

Af en toe schepte Nezmja dikke rode saus uit de onderste kookpot in de kuiltjes van de mannen. Onder het eten wisselden Hesnawi en El Hedi wat beleefdheden uit. Het leek alsof El Hedi zich erbij neerlegde dat Pieter voor zijn vrouw gekomen was, niet voor hem. Of misschien was de man gewoon nog te moe om via de tolk een ingewikkelde conversatie te beginnen.

De kleuters kwamen terug met de geit die zij bij de oren meesleurden. Nezmja bedankte hen en vulde een email bord met wat koeskoes, dat zij met stille blikken omhoog, naar de bezoekers, op de grond gingen zitten opeten.

Na het eten nam El Hedi afscheid en ging terug naar binnen. Pieter had willen blijven, de hele dag, zijn hele leven, maar Hesnawi nam luidruchtig en vol grappen afscheid van zijn dalgenote. Zij begeleidde hen tot op de steenweg, voorbij de huizen van de sjeik en van Thiëb.

Terwijl Hesnawi zijn verlate siësta deed schreef Pieter tientallen bladzijden vol met een verslag van de vorige avond, en van de tocht naar Maizia en naar Nezmja. Boe-Qasbaja leek deel uit te maken van een ander dal, een andere wereld.

hoofdstuk 13

HOOFDSTUK 14

Gedurende een paar dagen hielden zij moeizame interviews in het dorp, waar zij slechts vrouwen en oude mannen aantreffen. Op de meest ongelegen momenten bleef Pieter eerdere informanten herkennen in mensen die hij nog nooit gezien had, en omgekeerd. Slechts één namiddag konden zij enige tijd met Abdullah ben Aïesa spreken: hij werkte dan wel niet in de werkverschaffing, maar was druk bezig om zijn veld bij de Kef el Qantara te bewerken. Pieter vluchtte in onevenredig lange uitwerksessies waarbij Hesnawi lag te zuchten op zijn stretcher, en met zijn vingers droewisj-ritmes trommelde op het onder zijn gewicht gespannen canvas.

Ten slotte verscheen op een ochtend Rebbah ben Ali op hun erf. Stralend hield de priester twee sleutels omhoog, ongetwijfeld van de heiligdommen van Sidi Mehemmed. Pieter borg zijn dagboek in de ijzeren kist, stak sigaretten en een aantekenboekje in zijn schoudertas, en wachtte met Rebbah in de motregen tot Hesnawi het weerbarstige slot van hun eigen huisje had bedwongen.

‘Msjeu Bietr, heb je geld bij je? Want Sidi Mehemmed houdt van een beetje geld, als je hem bezoekt.’

‘Ik heb een paar munten van honderd miliem, is dat genoeg?’

‘Voor nu wel. Maar het is beter als wij wierook en kaarsen bij ons hebben. Wij moeten die vanavond kopen. Thiëb is nu bij de werkverschaffing en de winkel is dicht.’ De tolk overlegde blijkbaar met Rebbah of hun offergaven zouden voldoen, en met een hemelse glimlach bleef deze alsmaar knikken, terwijl hij zich op de linkerborst klopte. Vervolgens stak de beheerder een lange monoloog af, waarin veelvuldig de naam van zijn patroon Sidi Mehemmed viel.

‘Het is goed. *Nemsjoe!*’ zei Hesnawi kortaf, hing zich Pieters schoudertas om en stootte de punt van zijn wandelstok nijdig in de natte klei van het erf.

hoofdstuk 14

Bij hun gang door de cactushagen bespeurde Pieter nieuwe littekens op de planten, en hij vermoedde dat hier de bladeren vandaan kwamen die op de seance waren gebruikt. Het was de eerste keer dat zij Rebbah sindsdien weer zagen, maar het leek weken geleden, en nauwelijks dezelfde persoon. Aan zijn voeten zonder sokken droeg de kleine donkere man afgetrapte zwarte schoenen waaraan de veters ontbraken. Hij had echter een gloednieuwe blauwe overall aan, en was fris geschoren. De zelfverzekerde tred waarmee hij hen voorging, de beek over en recht op het heiligdom van Sidi Mehemmed el Wilda af, verbaasde Pieter, die nog de nederige verscheurdheid van de droewisj voor ogen had.

Het soppende grasveld rond de qoebba was leeg, en bij de winkel, een stuk verder, was evenmin iemand te zien. Rebbah ontsloot de groene deur van het witte gebouwtje. Hij deed omstandig zijn schoenen uit, zette die keurig naast elkaar voor de deur, en stapte naar binnen, zijn metgezellen een teken gevend dat zij buiten moesten wachten.

‘Wacht, hij gaat eerst wierook branden voor Sidi Mehemmed. Want het is vandaag donderdag.’

‘Moeten wij niet vast onze schoenen uitdoen? Of mogen wij toch niet naar binnen?’

‘Het is vrij, Msjeu Bietr,’ zei de tolk onverwacht scherp, ‘als je niet naar binnen wilt blijf je buiten wachten.’

‘Maar natuurlijk wil ik naar binnen. Wij wachten al meer dan een week om in het heiligdom te mogen kijken. Dit is toch waarvoor ik naar Sidi Mehemmed ben gekomen?’

Hesnawi gaf geen antwoord maar stak een eigen sigaret op, leunde met uiteengeplante stramme benen op zijn wandelstok en tuurde nors naar een punt opzij van het heiligdom, de kant uit van het huis van Mansoer en, ver daarachter, dat van Rachmani. Onzeker of hij nu dadelijk nog naar binnen zou mogen of niet, gaf Pieter zijn ogen te kost zolang de deur open was. De kleine ruimte bleef schemerig, en hij kon slechts een groene houten kist onderscheiden die in het midden op een witgekalkte verhoging stond. Vlak voor de kist, met de rug

naar hen toe, prutste Rebbah langdurig met lucifers die hij uit de zak van zijn overall had gehaald. Zij wilden nog wel traag sissend ontbranden, maar gingen dadelijk uit voordat hij er het kerstboomkaarsje mee had kunnen aansteken dat hij in zijn hand had. Ten slotte moesten er lucifers uit Pieters schoudertas aan te pas komen. Deze maakte van de gelegenheid gebruik nog een pas naar voren te doen, zodat hij vrijwel op de drempel stond. De witgekalkte muren en het teleurstellend lage en smalle koepelgewelf, op vele plaatsen zwartgeblakerd van kaarsen, schikten zich om de gelige vlam. De muren vertoonden ook groepen donkere spatten, uitwaaierend vanaf waar zij de muur het eerst hadden geraakt en vervolgens door de zwaartekracht in verticale lijnen uitgelopen.

‘Bloed,’ zei Hesnawi, die zijn dorpsstudie even onderbrak. ‘Dat is hanebloed. Mensen komen hier, doden een haan voor de naam van Sidi Mehemmed, en dan is de heilige tevreden. Hij houdt van het bloed.’

‘Of misschien houden zijn dzjenuen van het bloed,’ voegde hij er fluisterend aan toe, alsof hij Sidi Mehemmed nog op de drempel van zijn eigen heiligdom zou kunnen misleiden.

Tegenover de ingang zag Pieter in de combinatie van kaarslicht en daglicht iets oplichten dat leek op een bladzijde uit een geïllustreerd tijdschrift. Ernaast hingen wonderlijke kaarsen: uit een centrale as vertakten zij zich als kunstzinnig gesnoeide boompjes, om uit te lopen in zeven of negen armen, boven ieder waarvan een eigen lont uitstak. De armen, niet dikker dan de kaars in Rebbahs hand, waren omwoeld met zilverpapier dat glinsterde in het flakkerende licht. In de twee zijmuren waren ondiepe nissen, op de bodem waarvan tientallen mosba’s en enige tassa’s lagen.

Van kogels, als in Boe-Qasbaja le Kebier, zo te zien geen spoor.

Rebbah vond in een nis een dot droog gras en legde die bovenop een vol houtskoolkomfoor dat op de grond achter de kist stond. Hij stak het gras aan met het kaarsje, en smolt dit vervolgens in een nis vast. Grijze rook sloeg naar buiten toen

hoofdstuk 14

hij zorgvuldig brokjes houtskool tegen het knetterende gras stapelde, en het geheel aanblië. Vervolgens diepte de priester uit de kist een prop krantenpapier op, waaruit hij bruine korrels op het komfoor liet glijden. De rook werd nu wit, met een geur die tegelijk zoet en tintelend was. Opeens wist Pieter waaraan het witgekalkte binnenste van het heiligdom hem had doen denken: aan een zijkapel van de kerk die hij als kind dikwijls bezocht had, vol met de kerstgeur van pas gedoofde kaarsen, de lijkenlucht van roomse wierook, het vlezige wit van altaarbloemen als de beangstigend koele wangen van een oudtante. Was het mogelijk dat dit heiligdom, na twaalf eeuwen Islam, eigenlijk afgeleid was van een christelijke kapel zoals die tot in de middeleeuwen door heel Noord-Afrika hadden gestaan?

Op één hand droeg Rebbah het komfoor op borsthoogte naar de deuropening, terwijl hij er met de andere hand scheppende bewegingen boven maakte, naar zijn gezicht toe, alsof hij van de wierook niet genoeg kon krijgen. Zijn ogen waren verrukt gesloten, en hij prevelde spreuken die Pieter niet kon verstaan.

‘Kom, Msjeu Biétr. Neem van de wierook, de baraka van Sidi Mehemmed!’ spoorde Hesnawi aan, en met de schoenen nog aan zijn voeten, zijn wandelstok in de hand en Pieters schoudertas op zijn heup bungelend, duwde hij Pieter opzij en stapte hij op de drempel van het heiligdom. Hij maakte dezelfde scheppende bewegingen als Rebbah, en prevelde dezelfde spreuken.

‘Kom binnen!’

‘Eh, moet ik dan mijn schoenen niet uit?’ De tolk vertaalde de vraag voor Rebbah, en deze schudde het hoofd.

‘Het is goed. Schoenen uit, dat is alleen voor de herder zelf. Dit is geen moskee zoals in Tunis of Aïn Draham.’

In zijn haast eindelijk het heiligdom binnen te komen struikelde Pieter over de drempel, zodat hij met enige kracht tegen Hesnawi en Rebbah opbotste. Gloeiend gruis viel uit het komfoor op de harde bodem. De twee mannen lachten vergoelijkend.

‘Dat geeft niets. Wij zijn hier bij Sidi Mehemmed, onze grootvader. Kom, neem van de wierook, zo.’ De tolk deed het gebaar voor. ‘Je moet zeggen: “*Salaat aliek Nebbi Mohammed.*” Want het is de qoebba van Sidi Mehemmed, maar God ziet alles. Door de baraka van de Profet.’ De beheerder herkende de heilige namen en knikte heftig.

Hesnawi liet Pieter zien hoe hij nog meer baraka kon krijgen: hij moest zijn open hand tegen de muur houden, dan zijn hand krommen tot een losse vuist, en deze aan de duimkant achtereenvolgens tegen zijn voorhoofd, mond en borst houden, alweer onder het prevelen van ‘*Salaat aliek Nebbi Mohammed.*’ Op aandringen van Rebbah herhaalde Pieter het gebaar vele malen, zodat de baraka van de kist, van het kistdeksel, de achtermuur, de beide nissen, van de tassa’s en mosba’s die zich in die nissen bevonden, zijn lichaam binnenstroomde. In het voorbijgaan zag hij dat het plakaat op de achtermuur een paginagrote advertentie voor busteverbetering was, waarop een onmiskenbaar Europese vrouw zowel van voren als van opzij met medische openhartigheid haar pas-verworven charmes toonde; zou zij die ook aan Sidi Mehemmed te danken hebben? Maar Pieter was alweer gespannen bezig de juiste bewegingen te maken en een devote uitdrukking op zijn gezicht te handhaven. Hij voelde in hoofdzaak benauwdheid; de kleine ruimte raakte met wierook verzadigd.

Rebbah graaide in de kist en haalde er een nieuwe prop wierook uit. Pieter zag nu dat de kist vol lag met lappen; daartussen bevonden zich nog veel meer proppen papier, en ook tientallen mosba’s.

Hesnawi had Pieters blik in de kist gevolgd. ‘Msjeu Bietr, het belangrijkste, dat zijn de vlaggen. In de kist zitten alle vlaggen van Sidi Mehemmed, vanaf de dag dat hij doodgegaan is. Of misschien toen hij nog leefde. Mensen komen hier om te vragen, bijvoorbeeld zij vragen kinderen, of hulp met de beesten, of als er iemand ziek is. En als ze iets groots vragen, of de heilige heeft ze precies gegeven wat ze wilden hebben, dan komen ze met een vlag.’

hoofdstuk 14

‘Zoals de vader van Thiëb?’

‘*Ajwa*,’ zei Hesnawi maar deed er verder het zwijgen toe. De heilige in zijn eigen heiligdom aan een groot en schijnbaar onopgelost conflict te herinneren, dat ging zelfs de tolk te ver.

Rebbah goot snel de nieuwe wierook op het komfoor, en hoestend in de walm deed hij het kistdeksel volledig open. Trots graaide hij in de lappen, groen, paars, maar de meeste van een onbestemd vale kleur tussen lila en grijs; hier en daar was in de kluwen textiel verroest zilver- en goudborduursel te zien, en siertressen met barokke uitstulpsels. In de rand van sommige vlaggen waren knopen gelegd, en Rebbah liet zien hoe zich daarin muntstukken en, in de grotere, kaarsjes bevonden. Hij legde een flinke greep lappen over zijn arm en hield ze fel gebarend aan Pieter voor. Deze begreep dat hij ook daarop het aanraak-ritueel moest uitvoeren, en begon eraan, maar Hesnawi verbeterde hem:

‘Nee, zo! *Salaat aliek Nebbi Mohammed.*’ En hij trok gretig de doeken naar zijn gezicht en kuste ze een voor een. ‘Alles is goed, Msjeu Bietr, want wij komen hier bij Sidi Mehemmed met goed hart!’ Terwijl Rebbah monkelend toekeek en de doeken nog bij een punt over zijn arm had hangen, drapeerde de tolk de andere uiteinden over zijn schouder, en bracht zijn wang en kin ernaar toe, zoals een violist zijn instrument tussen gezicht en schouder vastklemt.

‘Vooruit, neem de baraka van Sidi Mehemmed!’ Hesnawi duwde Pieter tot zijn afschuw de halfvergane totden in het gezicht. De vlaggen hadden in de kist de geur van de proppen wierook overgenomen, maar daar bovenuit stonken zij alsof zij jaren in een graf hadden gelegen. Dat was ook eigenlijk zo. ‘Kus de vlaggen van Sidi Mehemmed! *Fie ’l baraka!*’

Pieter volgde het bevel met moeite op.

Rebbah wees enthousiast op twee vlaggen boven hun hoofd. Zij hingen af van een ijzerdraad die dwars onder de gewelfde zoldering van het heiligdom was gespannen. Hesnawi ging op zijn tenen staan en kon juist de punten van de vlaggen aanraken. Door met die hand vervolgens voorhoofd, mond en

borst te beroeren bracht hij ook deze baraka-oogst in veiligheid. Pieter durfde niet achterblijven.

‘Behi, behi. Barak’ Allahoe fiek,’ riep Rebbah, en gooide nieuwe wierook op het vuur. Pieters ogen traanden nu onophoudelijk. Het kaarslicht glom daardoor met de natte ontroering van kerstmis.

‘Hesnawi, vraag eens aan Rebbah of Sidi Mehemmed daar nu onder die kist begraven ligt?’ zei Pieter. Hij wees op de dertig centimeter hoge stenen opbouw die aan alle kanten ruimschoots onder de omtrek van de kist uitstak.

‘Nee! Dat heeft Salah ben Chemies ons toch al verteld. Sidi Mehemmed el Wilda is gemaakt met een beetje aarde uit le Kebier! Maar goed, als je wilt zal ik het vragen.’

Hesnawi stelde de vraag blijkbaar zonder het juiste antwoord te suggereren. Rebbah verklaarde dat de opbouw het graf van Sidi Mehemmed was. Dat kon je aan de vorm al zien. Hij wees op de naar boven toe afgeronde stenen kegel die zich aan de oostkant van de verhoging bevond, en die Pieter tot dusver was ontgaan omdat de kist er vlak tegenaan stond. Het uitsteeksel, misschien vijftien centimeter hoog, was oorspronkelijk even wit geweest als de rest van het interieur, maar vertoonde nu grijs glanzende slijtplekken, alsof duizenden pelgrims er hun vette handen en monden aan hadden afgeveegd. Dat was het teken, betoogde Rebbah, dat dit het graf was van een echte moslim. Zo vond je die op elke begraafplaats. (Maar toch niet op Boe-Qasbaja, en evenmin of Sidi Rehoema, dacht Pieter opstandig.) Eén stenen buil op het graf, dat wil zeggen: een man. Twee stenen builen: een vrouw. God had dat zo beslist in zijn heilige Boek. En daar, naast de buil, was een kuiltje, dat vond je toch ook op ieder graf? Op *Eied le Kebier*, het grote feest, kunnen de mensen daar een glas water in zetten voor de dode. De beheerder bukte zich en verrichte devoot het aanraak-ritueel op de buil, het kuiltje, en minder gearticuleerde delen van de stenen opbouw. Wat het heiligdom als geheel betreft, dat was er altijd al geweest. Toen Rebbah werd geboren had hij het zo gevonden. De mensen hadden dat zo gebouwd toen Sidi

hoofdstuk 14

Mehemmed stierf. Want hij was een grote heilige, door de baraka van God.

‘En Sidi Mehemmed le Kebier dan? Op de Heuvel?’

‘*Oebojhoe! Oebojhoe! Hadh’ el wilda! Seghera!*’ riep Rebbah met een fronsende lach uit, zijn hoofd nadrukkelijk naar voren stotend, zoals wanneer men iemand aan een overbekende waarheid herinnert, verbaasd dat die hem ontschoten kan zijn.

‘Hij zegt dat dat de vader is,’ zei Hesnawi schamper, met een blik van verstandhouding naar Pieter. ‘Dit is de zoon. Misschien had Sidi Mehemmed een zoon toen hij op de Heuvel woonde. Die is dan zeker naar hier verhuisd, in het dal. Op het hoofd van mijn moeder, Msjeu Bietr, Rebbah ben Ali is jonger dan ik. Misschien weet hij niet van de manier voor nieuwe heiligdommen te maken uit oude. Ik zal het nog eens goed vragen.’

‘Laat anders maar. Dat komt later wel.’ De gedachte om uitvoerig Sidi Mehemmeds doopceel te trekken in diens eigen heiligdom, met aan hun voeten zijn graf, althans een stenen verhoging die daarvoor door moest gaan, vond Pieter heiligschennend. Maar de tolk was al aan zijn Arabische betoog begonnen, en zijn vertrokken gezicht en heftige handgebaren maakten duidelijk dat hij zich niet wenste te laten afschepen door een onwetende droewisj, zelfs niet in de qoebba van diens heilige.

Het interview liep dood op Rebbahs korte, afwerende uitspraken, en Hesnawi keerde onverrichterzake terug tot het Frans.

‘Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr. Ik weet dat Rebbah ben Ali de herder is van Sidi Mehemmed. *El hamdoe li ’lleh*. Maar God ziet alles. Er zijn hier in het dorp oude mannen die ons precies de geschiedenis van de qoebba van Sidi Mehemmed kunnen vertellen.’

‘Of anders in Maizia,’ voegde hij er dreigend aan toe. ‘*Nemsjoe!*’ Geef het geld voor in de kist! Ik heb al in de schoudertas gekeken, maar daar zit het niet.’

Pieter trok zijn portemonnee en haalde er drie munten van honderd miliem uit. Ook alweer meer dan een dagloon in de werkverschaffing, dacht hij. Moest hij dit nu aan Rebbah geven? Of hoorde het in de kist, toegeknoopt in de vlaggen zoals Rebbah getoond had? Als hij het aan Rebbah gaf, zou die daar dan wierook en kaarsen voor kopen?

Met een verveeld gebaar pakte Hesnawi Pieter het geld de muntstukken af. Zijn hand omlaag strekkend alsof het geld daarin stonk stopte de tolk het met afgewend gezicht in de hand van de beheerder, die deze buit snel in een zak van zijn overall liet glijden. Met veel misbaar haalde Hesnawi nog een eigen muntje van tien miliem uit zijn zak, en hield dat de beheerder voor, maar tergend dicht tegen zich aan, zodat Rebbah ver moest reiken om het te pakken.

‘*Barak*’ *Allahoe fiek*,’ zei Rebbah zacht tegen zijn weldoener.

‘Hij zegt “*Merci*”. De arme man,’ zei Hesnawi luid over zijn schouder tegen Pieter, ‘nu kunnen zijn kinderen tenminste weer te eten krijgen. Sidi Mehemmed ziet dat graag.’

‘Krijgt de heilige dat geld dan niet?’

‘Als je dat wilt kunnen we ook nog iets in de kist doen. Rebbah!’ Deze stond al bij de deuropening met zijn gezicht naar het oosten, zijn handpalmen op schouderhoogte naar boven geopend. Hij keek schuin achter zich of de bezoekers wel volgden in het gebed dat hij ging uitspreken. Hij liet zijn handen weer zakken, en op Hesnawi’s aanwijzingen opende hij nogmaals de kist.

‘Heb je nog honderd miliem, Msjeu Bietr? Of vijftig, is ook goed.’

Pieter gaf zijn laatste muntstuk van honderd miliem, en Rebbah nam het stralend van dankbaarheid in ontvangst. Graaiend in de kist zocht de priester een extra mooie vlag uit, volledig ontleurd maar langs de randen versierd met tressen die kleine roestbolletjes vormden. Als een slechte goochelaar elk stapje in de eenvoudige handeling steeds nadrukkelijk tonend, knoopte hij het geldstuk in een slip van de vlag.

‘Ah, Rebbah gaat nu de *fêtah* doen. Dat telt voor wel een

hoofdstuk 14

maand van salaats. Als je die woorden zegt en je gaat gelijk dood, dan hoef je niet in de wachtkamer: je mag rechtdoor naar de Tuin! Kijk hoe hij het doet, je moet je handen ook zo houden.’

Tolk en onderzoeker hielden hun handen omhoog in navolging van Rebbahs oeroude zegenende gebaar. De beheerder sloot de ogen en sprak met grote innigheid: *‘El fetah el hamdoe li ’lleh. Bie smi ’lleh er rachmani er rahiem.’*

Pieter wachtte gespannen op de Qor’aanverzen die op deze inleidende formules zouden volgen, maar Rebbah raakte weer voorhoofd, lippen en borst aan, pakte de sleutel uit zijn zak, en gebaarde dat zij hem moesten volgen naar buiten. *‘Akahoe. Barak’ Allahoe fiek. Nemsjoe fie Sidi Mehemmed le Kebier, fie ’l Raqoeba!’* zei de priester Pieter luid in het gezicht, er zeker van dat de Europeaan deze eenvoudige frasen inmiddels wel onder de knie had. Dat was inderdaad het geval, maar Pieter achtte een protest op zijn plaats.

‘Hesnawi, moet er niet meer gebeden worden? Dat is toch niet de hele soera *El Fetah?*’ Het was de eerste Qor’aantekst die hij destijds had leren ontcijferen. ‘En moeten we niet iets zeggen tegen Sidi Mehemmed, dat wij blij zijn hem te bezoeken, dat het lijkt alsof hij ook onze grootvader is, en zo?’

‘Dit zijn de woorden! Zoals Rebbah ben Ali ze gezegd heeft. Ik heb nooit anders gehoord. *El fetah el hamdoe li ’lleh.* Het is niet nodig meer te zeggen. Wij hebben geld gegeven. En je moet stil spreken tot Sidi Mehemmed in je hart, bij de fetah. Want wij zijn hier in zijn huis. Rebbah ben Ali is de herder van deze qoebba, hij heeft de woorden geleerd van de herder vóór hem, El Abedi ben Mohammed, en die weer van Joenis ben Amaar, en zo door tot Sidi Mehemmed zelf.’

‘Maar het geeft niets,’ voegde de tolk hieraan toe. ‘Je hebt met goed hart geld gegeven. Rebbah is tevreden. Sidi Mehemmed is tevreden. Kom, we gaan nu naar de Heuvel. De werkverschaffing doodt vandaag een koe voor de heilige. Want zij werken daar beneden van Sidi Mehemmed le Kebier, en zij willen niet dat de heilige boos op ze wordt. Omdat ze daar zijn

bomen omhakken. Of zijn patrijzen opjagen.’

‘Maar waarom heb je dat dan niet gezegd? Laten we voortmaken. Hoe ver is het eigenlijk?’ Een beestenoffer voor Sidi Mehemmed, dat wilde Pieter voor geen geld of gebed missen. Rebbah was al bijna op de steenweg, en keek achterom waar zij bleven.

‘Ik wist het pas toen Rebbah ben Ali ons deze ochtend kwam bezoeken bij ons huis. Denk je soms dat hij vrij kan nemen op een dag dat de andere mannen op karwei zijn? Hij is arm, waarlijk, te arm. Hij kan dat geld niet missen. Als je één dag wegblijft nemen ze meteen een ander in jouw plaats.’ Pieter begon zich al schuldig te vinden. Had Rebbahs ijver hem in zijn onderzoek terwille te zijn de financiële ondergang van diens gezin bewerkt? ‘Maar vandaag doden zij die koe. Iedereen weet dat Rebbah ben Ali de herder is van Sidi Mehemmed. Zelfs de hoogste chefs van de werkverschaffing, in Aïn Draham, weten dat. Ze wachten op hem tot zij het beest doden. Ze moeten toch eerst alles klaarmaken.’

‘Is het dan wel goed als wij er vandaag heengaan?’

‘Het is een groot werk voor de heilige, met goed hart. De mannen betalen allemaal voor de koe, van hun loon van de werkverschaffing. Denk je dat zij niet weten dat jij hier werkt met de heiligen? En vooral met Sidi Mehemmed. Thiëb heeft gezegd tegen Rebbah: hij moest je eerst el Wilda laten zien en dan meenemen naar de Raqoeba. Thiëb is immers de chef van Rebbah, op karwei. En wie heeft dat aan Thiëb gevraagd, Msjeu Bietr? Wie heeft dat allemaal — *geregeld*?’

Bij het horen van dit lievelingswoord van de tolk stootte Pieter hem samenzweerderig aan. ‘Hesnawi ben Tahar! Het is goed als broers te werken in het land van Sidi Mehemmed.’ Opeens voelde Pieter toch de baraka stromen waaraan hij zoëven, in het heiligdom, getwijfeld had.

‘Als jij tevreden bent, ben ik ook tevreden. *Nemsjoe!* Ze kunnen niet lang meer wachten daar op de Heuvel. Deze middag eten wij vlees vol baraka.’

Op de steenweg haalden zij Rebbah in. Deze was daar

hoofdstuk 14

blijven staan praten met een jongetje, dat bij de komst van de twee vreemden snel verdween naar het centrum van het dorp, het pad af langs het heiligdom van Sidi Mehèmmèd-de-hut. Het speet Pieter dat dit heiligdom het die ochtend zonder priesterlijk bezoek zou moeten stellen; maar zij hadden teveel haast.

‘Dat is de oudste zoon van Rebbah ben Ali,’ zei Hesnawi. ‘Zijn vader heeft hem jouw geld gegeven. Dan kan Jamiela vanmiddag macaroni kopen. De winkel is dicht, maar als je geld hebt kun je naar de broer van Thiëb gaan. Die heeft de sleutel. En het is ook haar broer. Ze hadden niets meer te eten in huis, nog geen korrel koeskoes.’ Hoe wist Hesnawi wat voor voorraden Rebbah in huis had? Bij ieder woord dat Rebbah vandaag met de tolk gewisseld had was Pieter aanwezig geweest.

‘Had ik hem dan niet meer moeten geven?’

‘Denk je dat iemand anders driehonderd miliem kan geven? Tien miliem, als je een kaarsje meebrengt. Of anders vijfentwintig. Trouwens, je moet bij Sidi Mehèmmèd le Kebier ook nog betalen. En ik ook.’

In snel tempo liepen zij zwijgend over de steenweg, die tussen uitgestrekte akkers een wijde boog naar het westen maakte en tot onverwacht dicht bij de Heuveltop voerde. Uit de nabijheid van de tegenoverliggende dalwand, en de ligging van de verre heuvel met het huis van Rachmani schuin achter hen, leidde Pieter af dat de rivier niet ver meer kon zijn. Hier begon een dicht bos van kurkeiken, waardoorheen zij de qoebba van Sidi Mehèmmèd le Kebier niet konden zien. De steenweg boog verder af naar rechts, naar het noordoosten, en zij verlieten hem voor een smal, kennelijk vaak betreden pad dat onder een flauwe helling regelrecht naar de top liep. Spoedig hoorden zij het loeien van een koe en het geluid van bebladerde takken die driftig tegen elkaar in bewogen worden.

‘*Rabbi einikoem,*’ riepen Hesnawi en Rebbah naar enige mannen die, in de kruin van kurkeiken geklommen, daarvan takken vol loof afhakten en naar beneden lieten vallen.

‘*Isselmik!*’ riepen zij terug vanuit de hoogte. Anderen raapten de takken met armenvol op en liepen ermee naar een open plek, waar zij ze neerlegden tot een groot bladerenbed. Hier zaten tientallen mannen bijeen op de mosgrond. De stemming was ontspannen. Sommigen rookten, anderen speelden luidruchtig kaart. Allen hadden het blauwe uniform van de werkverschaffing aan. Pieter had zich de werkzaamheden, hoe onderbetaald ook, anders voorgesteld. Achter een bosje was een heiligdom zichtbaar dat als twee druppels water op Sidi Mehemmed el Wilda leek. Dichter bij stond een grote zwarte stier vastgebonden aan een boom. Het dier loeide hartverscheurend, het hoofd achterover geworpen en de bek opengesperd. Het touw rond zijn nek was tot het uiterste gespannen en sneed diep in zijn huid.

‘Het is een mooie stier. Sidi Mehemmed zal tevreden zijn. Hoor, hij weet dat hij dood gaat,’ zei Hesnawi grinnikend. Pieter gunde de heilige zijn offer maar kon er niet om lachen.

Van alle kanten kwamen mannen toegelopen om Pieter en Hesnawi de hand te schudden. Thiëb was één van de eersten, en hij stelde Pieter hartelijk voor aan zijn collega-chefs van de werkverschaffing, — drie gezette veertigers die prima Frans spraken en Pieter lieten merken dat zij niet uit eigen verkiezing leiding gaven aan een beestenoffer voor een boerenheilige. Beducht voor het Rachmani-effect zette Pieter zich schrap. De bespreking van de terrasseringswerkzaamheden en van de daartoe meest geschikte naaldboomsoorten liep spoedig stuk op Pieters gebrekkig bosbouwkundig Frans, en de chefs trokken zich terug naar hun kaartspel. Zag Pieter daar bierflessen in het hoge gras staan?

Rebbah ben Ali kreeg weinig aandacht. Hij groette de mannen die zij eerder die week bij Oemborka, de moeder van Thiëb, gezien hadden, en liep toen eenzaam verder, op het heiligdom toe.

Pieter en Hesnawi gingen bij Rebbahs burens zitten. Salah ben Tarsjoen vroeg dadelijk een sigaret. Salah ben Mohammed, de oude man met het grove gezicht en de tulband, prees Pieter om

hoofdstuk 14

zijn komst. Sidi Mehemmed zou tevreden zijn. Pieter probeerde een interview van de grond te krijgen over de heilige, baraka en offers, maar de grote mensenmassa en de sfeer van gespannen afwachting belemmerden hem in zijn concentratie. Binnen een half uur na hun aankomst begon men trouwens de stier los te knopen en naar het inmiddels voltooide bladerendek te slepen. De meeste mannen stonden op en posteerden zich op veilige afstand in een kring om het dier heen. Pieter en Hesnawi voegden zich bij hen, en werden respectvol naar voren geschoven, angstig dicht bij het gekwelde beest. Hesnawi trok Pieter wat meer naar achteren.

‘Let op, Msjeu Bietr. Nu gaat er een buik geopend worden. Wij zullen zien wat Sidi Mehemmed wil met ons! *El hamdoe li 'lleh.*’ zei hij plechtig.

Tussen de bomen kwam een forse man van middelbare leeftijd de Heuveltop op. De mannen juichten hem al van verre toe. Pieter herkende hem als Salah ben Chemies, hun gastheer van Qaä Rammel. Zijn haar was nat, en hij had een zeer groot mes in zijn hand.

‘Dat is Amm’ Salah ben Chemies,’ zei Hesnawi. ‘Hij is de beste om dieren te doden, in dit hele dal. Wij moeten hem straks groeten, als hij klaar is.’

‘Waarom komt hij nu pas? Hij zit toch ook in de werkverschaffing?’ De doder was bezig de mouwen van zijn blauwe uniformjasje op te rollen, maar moest deze handeling steeds onderbreken voor collega’s die hem de hand kwamen schudden.

‘Hij is naar de rivier geweest om zich helemaal te wassen. Want het is een werk voor God. Het is niet genoeg dat je sterk bent met het mes. Je moet met goed hart zijn, en de woorden kennen. En je moet je helemaal wassen, vooral als je de vorige dag met je vrouw bent geweest. Een beest doden voor de heilige — dat is niet voor iedereen! Kijk goed!’

Vijf mannen hielden de stier vast, terwijl Salah met Thiëb en de andere chefs overleg pleegde. Zij wezen in de lucht en op het landschap om hen heen. ‘Ze zoeken de qibla,’ legde de tolk

uit. ‘Waar Mekka is. Anders is het haraam, en kunnen we het vlees niet eten.’

Met een korte maar hartstochtelijke woordenwisseling werd dit probleem opgelost. De stier werd op de knieën gedwongen. Salahs assistenten hadden de grootste moeite het dier de baas te blijven. Het zweet gutste over hun gezicht en zij kreunden onder de inspanning. Het reusachtige runderlijf kronkelde en spande zich naar alle kanten, en verloor kwijl, urine en ontlasting over de worstelende mannen. Met zijn gezicht in dezelfde richting als de kop van het dier ging Salah vlak naast de voorpoten naast staan, het mes verborgen achter zijn rug. Met zijn linkerhand tastte hij rustig de hals van de stier af, op zoek naar de slagader.

Opeens brulde hij ‘*Li ’lleh fie sabie li ’lleh! Sidi Mehemmed*’, en stak zijn mes met alle kracht toe.

‘*Allahoe Akbar!*’

Het dier loeide een machtige doodskreet, sprong een halve meter opzij en trapte een helper omver, de andere mannen met zich meeslepend. De keel was opeens een grijnzende tweede muil, waar het blootgekomen eind van de doorgesneden luchtpijp vreemd wit uitstak boven het bloed dat in een onvoorstelbare hoeveelheid ver naar buiten schokte, door de keel maar ook de mond en de neusgaten, pulserend op de nog krachtige slagen van het hart. De mannen begonnen te schreeuwen. Salah was achteruit gesprongen, maar hield met van inspanning trillende arm het mes op de plaats. Aan de andere kant van het spartelende lijf werd de ontlasting in krampachtige vlagen uitgestoten. De stier wankelde in de touwen. Zijn ogen sperden zich open en hij gooide zijn kop woest heen en weer.

Pieter had nog nooit een dier zien doden groter dan een schol of een kip. Hij was getuige van een moord. Hij kneep zijn ogen dicht en voelde tranen uit zijn oogleden persen. Voor deze stier gedood op een heuvel in een ander werelddeel voor een witgepleisterde heilige zonder kogels beleefde Pieter opeens weer alle verdriet en alle opstandigheid die hij ooit had

hoofdstuk 14

gevoeld. Zijn hoofd op de borst drukkend om niemand in het gezicht te hoeven zien, sloeg hij zijn handen aan zijn hals, om het vreemde kloppen en stoten daar tegen te houden. Hoewel hij beseftte zich belachelijk te maken, kon hij diepe snikken niet onderdrukken. Moordenaars. Die hun onmacht en armoede moesten botvieren op een dier. ‘Vanavond eten wij vlees met baraka, Msjeu Bietr.’ ‘Sidi Mehemmed is tevreden, Msjeu Bietr!’ Daar twijfelde Msjeu Bietr geen ogenblik aan. Wreed godje van weerzinwekkende moordenaars, laffe bloedzuiger schuilend in de witte gebouwtjes en de toverformules van een islam volgens wiens officiële leer hij niet eens bestond!

Nog steeds sloegen er aardbevingen door het stierelijf. De hoeveelheid bloed die bij de kop uitgestoten werd niet snel minder, en spoot nog steeds meer dan een meter vooruit in het gras. Salah stond er ernstig naast en veegde zijn mes af. Op diens gezicht tenminste geen triomf. Maar de mannen in de kring drongen juichend op naar het beest, hun schoenen of blote voeten beroerden de bloedplas al. ‘*Barak Allahoe fiek, Amm’ Salah!*’ ‘*Sahèt, sahèt.*’ De omvergeworpen man werd op de been geholpen. Hij doorbrak strompelend en zonder enig medeleven te ontvangen de kring joelende mannen, zijn handen ongegeneerd tegen zijn kruis gedrukt. De andere helpers konden hun touwen laten vieren. Het beest was omgevallen, het schoppen van zijn poten was stuiptrekken geworden, het was dood.

De zoete lucht van het bloed mengde zich met de meststank en de kruidige geur van het bladerenbed, waar de stier maar half op terechtgekomen was. Pieter was uitgeput en misselijk. ‘Dat was mooi, hè?’ zei Hesnawi glunderend. ‘Amm’ Salah weet precies waar hij moet treffen. Zelfs in Maizia is hij de grote naam voor koeien te doden. Maar hij doet het niet alleen. Sidi Mehemmed helpt hem met baraka. Zag je hoe sterk de stier was? Een zwarte stier, dat is het beste. Misschien wist hij dat het voor de heilige was.’

Pieter voelde slechts haat voor de tolk. ‘Waar is Rebbah ben Ali?’ bracht hij met moeite uit.

‘Die is bij Sidi Mehemmed le Kebier. Hij hoeft er niet bij te zijn als de stier gedood wordt. Hij krijgt al meer baraka door daar kaarsen en wierook te branden. Wil je naar hem toe? Wil je niet zien hoe ze de stier openmaken? Je kunt daar veel in zien, Msjeu Bietr. Het is niet voor elke dag.’

Nog meer bloed en stront. Stompzinnige obsessie van arme, onmachtige boeren. Wraak nemen op een hulpeloos beest. ‘Nee, ik heb al genoeg ellende gezien voor vandaag. Dank je wel. We gaan naar Rebbah kijken.’

‘Zoals je wilt.’ De tolk liep kwaad terug naar de plaats waar zij de wandelstokken en de schoudertas hadden achtergelaten. Rebbahs burens hadden zich hier neergezet, kennelijk om de spullen te bewaken. Hesnawi bedankte hen uitvoerig, en wees achter zich, waar het offer had plaatsgevonden.

‘Het is goed,’ zei Hesnawi, terwijl hij de kant van het heiligdom begon op te lopen. ‘Jij kunt dit niet begrijpen. Het is als de tekèza. De dzjenoen komen nu van alle kanten, van heel de Raqoeba, omdat hier zoveel bloed ligt. Van heel het dal! Maar Amm’ Salah zal straks voor ons gaan kijken. Als er iets is zullen wij het wel horen. Want wij komen hier in ieder geval terug voor ons vlees.’

‘Ons vlees, Hesnawi? Wij hebben toch niet meebetaald aan de koe?’

‘Op het hoofd van de Profeet, Msjeu Bietr! Dit is het land van Sidi Mehemmed. Het is geen slagerswinkel in Tunis. Of in Frankrijk. Wij komen hier, met goed hart. Zelfs jij, jij bent een kind en begrijpt niets, maar je komt met goed hart. Het is de wet van Sidi Mehemmed, van alle heiligen. Wij krijgen straks net zoveel vlees als de anderen. Door de baraka van Sidi Mehemmed.’

Pieter was niet van plan om zich met een paar kilo vlees te laten omkopen tot medeplichtigheid aan het zinloze geweld dat hij op de stier had zien plegen. En hij voelde een wilde drift opkomen over de wijze waarop al die betekenisloze formules hem sinds zijn aankomst in Sidi Mehemmed hadden afgeschermd van wat er wekelijks aan religie in deze streek

hoofdstuk 14

omging. ‘Door de baraka van Sidi Mehemmed, Msjeu Bietr.’ ‘Wij vragen de heilige en de heilige vraagt God, Msjeu Bietr.’ ‘Maar God ziet alles, Msjeu Bietr.’ Van de andere kant kon hij niet ontkennen dat het voorgenomen gebaar van deze armoedzaaiers hem ontroerde. Meneer Steenrots, gast van verre, rijkste aanwezige, mag gratis meegenieten. Was er iets in het offer dat ook deze transformatie bewerkstelligde, van arm naar rijk in plaats van omgekeerd, van vreemdeling tot eigen, juist door het onvoorstelbaar brute, liederlijke, van het schouwspel dat hij zojuist had gezien? Konden de symbolen werken, kon Sidi Mehemmed leven, heersen over het dal, bij de gratie van het geweld dat zelfs door deze stakkers van boeren werd uitgeoefend, op beesten dan desnoods maar, als zij in hun onmacht geen mensen konden treffen?

En wat was dat van de tekèza? Lag er werkelijk een boodschap, een voorspelling, te lezen in de darmen van het dier? Waren ze nog zo dicht bij Homerus hier?

Hij wilde het niet weten. Vleugen zoete stank van het offerdier woeien aan in de dalwind en deden hem bijna overgeven. De witte kapel, honderd meter verder tussen de bomen, kwam hem nu al voor als een toevluchtsoord. Tussen de bomen hoorde hij het fluiten van muggen, horzels, dzjenoen misschien toch, die zich naar de slachtplaats spoedden.

Binnen de nauwe open plek die rond het heiligdom was uitgespaard, werd het gebouwtje geflankeerd door twee machtige kurkeiken, waarvan er één zwartgeblakerd en door vuur uitgehold was. Terwijl zij dichterbij traden vlogen er met een verschrikt gefluit vogels even op uit het gras naast het pad. ‘Ah, de hadzjlet, Msjeu Bietr! De patrijzen van Sidi Mehemmed!’ riep Hesnawi verrukt uit, terwijl hij Pieter bij de arm greep. ‘Kijk, ze laten zich zien. Ze vluchten niet weg!’ Pieter betrapte zich op een oud gevoel van kind dat kabouters ziet in het bos. Met een onredelijk verlangen liep hij steeds sneller op het heiligdom toe. Hij registreerde terloops dat hij over graven liep, de meeste in dezelfde stijl als op Boe-Qasbaja en Sidi Rehoema, maar enkele opgebouwd van steen en half

cylindervormig, zoals op de officiële islamitische kerkhoven bij de steden.

De deur was open. Binnen brandde kaarslicht en er kwam een vertrouwde witte flard wierook naar buiten. Rebbah ben Ali verscheen in de deuropening. Hij glimlachte hen toe en maakte een opmerking.

‘ ‘Of wij nu de vader komen bezoeken,’ zegt hij. Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr, maar wat wij nu doen is tegen de wet. Je moet eerst de vader bezoeken, en dan de zoon. Het beste is nog op een andere dag. Misschien een week later.’

‘Wat moeten wij dan? Niet naar binnen gaan soms?’ Wat brutaler geworden sloeg Pieter al een grondige blik in het heiligdom. Ook van binnen was het op het eerste gezicht nauwelijks te onderscheiden van Sidi Mehemmed el Wilda. Maar dit gebouw op de Heuvel leek ouder, het was wat scheefgezakt en had slecht gerepareerde scheuren in de muren. Hier geen pin-ups. Er stond geen houten kist op de stenen verhoging, die van boven een halve cylinder vormde, als een stenen graf. Er waren ook geen vlaggen, wat verklaarde dat het hier niet muf rook maar fris en kruidig, als in een bos. De kegel die het geslacht van de dode aangaf was identiek aan die in el Wilda, maar groter, en had een nog rijker patina van glimmend huidvet.

En in het kuiltje dat bij el Wilda hoogstens een waterglas mocht bevatten, lag een grote stenen kogel, bijna zo groot als een bowlingbal.

Pieter had geen aansporing nodig om binnen te gaan en het aanraak-ritueel te verrichten aan de muren, de nissen, de tombe en bovenal de kogel.

Rebbah stond er stralend bij. ‘*Dzjeddik!*’ riep hij steeds maar.

‘ ‘Jouw grootvader,’ Msjeu Bietr. Hij zegt dat jij nu ook een zoon van Sidi Mehemmed bent. Je bent niet bang meer. Neem de baraka van *dzjeddik!*’ Ook Hesnawi raakte de muren en de tombe aan, maar met aanmerkelijk minder enthousiasme dan eerder die middag, in el Wilda. Was hij bang voor Sidi Mehemmed le Kebier? Had hij een kwaad geweten dat vader

hoofdstuk 14

en zoon op één dag en in de verkeerde volgorde bezocht werden?

Tegenover de haast bij het eerdere bezoek aan Sidi Mehemed el Wilda, legde de priester nu grote rust aan de dag. De aan Pieter inmiddels bekende onderdelen van het heiligdom werden uitvoerig getoond, en Rebbah zette zich op de tombe om geïnterviewd te worden. Alweer ontbrak het Pieter aan inspiratie, en zij kwamen niet veel verder dan dat de priester als reden van de aanwezigheid van de mosba's, de tassa's en de kaarsen gaf dat zij 'ziëna' waren, 'leuk' in Hesnawi's vertaling. De afwezigheid van een kist, vlaggen, prenten aan de muur werd op dezelfde weinigzeggende manier afgedaan: daar beneden in het centrum van het dorp woonde Rebbah zelf, hij kon daar beter een oogje in het zeil houden; het grote feest, de *zerda*, van de heilige, dat was waar de vlaggen waren. Die kwamen hier op het feest dan wel langs, in wat Pieter begreep dat een soort vlaggenprocessie was, maar de *zerda* zelf, dat was alleen bij Sidi Mehemed el Wilda. Vragen over Rebbahs uitverkiezing als beheerder van het heiligdom maakten ook niet veel duidelijk, behalve dan dat zijn vader Ali ben Salah die functie ook al bekleed had; en dat die in een later huwelijk getrouwd was met de zuster van de sjech. Maar dat weten we toch al lang, viel Hesnawi verwijtend in. Het huwelijk wel, het beheerderschap niet, probeerde Pieter duidelijk te maken zonder de stemming te bederven. Vóór Rebbahs vader was de beheerder diens neef El Abedi; en daarvoor Joenis ben Amaar en de andere Arfawia...

Op dit punt zei Hesnawi: 'Wij kunnen nu beter teruggaan. Rebbah heeft al wierook gebrand. Wij moeten alleen nog de fetah doen, en dan wat geld geven.' Hij verraste Pieter door uit een knoop in zijn eigen zakdoek een muntstuk van honderd miliem tevoorschijn te peuteren. 'Voilà, Msjeu Bietr, nu is het genoeg als jij nog tien miliem geeft. Zo is Sidi Mehemed heel tevreden. Dubbel tevreden,' zei de onvoorspelbare tolk terwijl hij zijn handen ophief voor het gebed waar Rebbah al aan wilde beginnen. 'Kom, handen omhoog.'

Of ik schiet, dacht Pieter verward. Het gebed was even kort als bij Sidi Mehemmed el Wilda. Rebbah schudde beiden hartstochtelijk de hand, en bedankte hen voor hun aandeel in het grote offer dat die dag voor zijn patroon werd aangericht. Hij sloot het heiligdom af en wilde teruggaan naar de slachtplaats.

Pieter echter was om de qoebba heen gelopen naar de achterkant. Hier was, aan het eind van een met graven bezet plateau van misschien dertig meter lang, de abrupte westelijke rand van de Heuveltop. Het duizelde hem terwijl hij uitkeek over het dal, waarboven de ochtendnevels geweken waren. Onder zijn voeten stortte zich de helling tientallen meters omlaag naar de rivier, op de zandige banken waarvan hij iedere kei afzonderlijk kon zien liggen. Er zigzagde een pad heen, dat Pieter onbegaanbaar voorkwam, zeker wanneer het regende. Op het bovenste deel van de helling waren ook nog graven te zien, waartussen hier en daar een patrijs scharrelde.

‘O, ben je hier. Wij moeten teruggaan.’ En Hesnawi voegde hieraan toe: ‘Rebbah zegt, hier op Sidi Mehemmed le Kebier liggen de sjiechs van de Zeghaidia. Sjiech Boe-Àziez ligt vlak voor de ingang. En zijn zoon, sjiech Hassoena, is dat witte graf daar vlak bij de kurkeik. De Zeghaidia zeggen dat zij de qoebba betaald hebben, en hem zelfs hebben laten bouwen door een Europeaan uit Tabarka. Maar Rebbah weet dat niet zeker. Want waarom waren de eerste herders van Sidi Mehemmed dan Arfawia, zoals Joenis ben Amaar?’

Pieter bleef nog even kijken. Naar het zuiden strekte zich het glorieuze dal van Sidi Mehemmed open uit tot waar het door vier als coulissen achter elkaar geplaatste heuvelruggen werd afgesloten: uitlopers van het Aïn Felloes-massief, juist zoals de Raqoeba waarop zij nu stonden, en parallel aan deze dwars naar de rivier reikend. Op de eerste heuvelrug herkende Pieter de Boe-Qasbaja bij Qaā Rammel; op de tweede het huis van Rachmani met Boe-Qasbaja le Kebier. Daarvóór nog, vanaf de Heuvel uitgerekt als een laken tussen de beide heiligen die er, één vanuit het noorden en één vanuit het zuiden, aan leken te

hoofdstuk 14

rukken, om leken te vechten, lag het dorp met in het midden de witte vlag van de qoebba van Sidi Mehemmed el Wilda. Het dal was een vangnet gespannen tussen twee heuvelruggen, twee heiligen. Hier, bij Sidi Mehemmed le Kebier, was Pieter nog veilig. Hij voelde zich als een akrobaat die op een ra halverwege een van de twee masten van een circus staat, klaar om de rekstok te grijpen die vanuit de nok naar hem toezwaait.

‘Hesnawi, wat is dat daar beneden?’ Aan het eind van de helling ver onder Qaã Rammel, bijna aan de oever van de Wed, waren Pieter opeens twee regelmatige, broodvormige verhogingen opgevallen, bruin en zwart als van aarde, en — te oordelen naar de menselijke figuur die er langzaam omheen liep — veel groter dan de huizen in het dorp. Boven een ervan hing een grote rookwolk.

‘Dat? Dat is de *merdoema* van Amm’ Salah ben Chemies. Voor houtskool te branden. Ze hakken bomen om, en bouwen er een berg van. Als het klaar is gaat er aarde overheen, en dan aansteken. Zelfs de houtskool die wij gebruiken komt daar vandaan.’

‘Is dat dan Salah ben Chemies? Die is toch hierboven? Die heeft zojuist die stier geslacht.’

‘Ja, hij wacht nog op zijn vlees. Ik denk dat het zijn zoon is. Ik heb Dzijleni ben Salah niet hierboven bij Sidi Mehemmed gezien, dus dat zal hem wel zijn. Die daar loopt. Kijk, daar zijn ook de vrouwen van Qaã Rammel. Zij brengen nog meer takken. We kunnen daar een andere keer gaan kijken als we naar de bushalte gaan. De *merdoema*, dat is groter dan een qoebba. Het duurt een maand om er een te bouwen, met twee mannen. *Nemsjoe, Msjeu Bietr!*’

Pieter wierp een laatste blik op het dal dat er vanaf dit vooruitgestoken punt, en in de bescherming van Sidi Mehemmed le Kebier, bedrieglijk overzichtelijk uitzag. Hoewel het naar de middag openlag liet het zijn geheim niet onder woorden brengen, laat staan ontsluiten.

Zij liepen terug naar de slachtplaats, waar zij weer hartelijk begroet werden. Er was inmiddels hard gewerkt. Grote hopen

keurig uitgesorteerd vlees op het bladerenbed, en opzij daarvan een paar poten, een huid, een staart, en een kop met starre open ogen, — dat was alles wat er nog van de stier over was. De mannen hadden takken geschild tot tientallen dunne puntige stokken, en daaraan prikten nu de uitbeners onder streng toezicht en voortdurende aanmerkingen van de omstanders zo identiek mogelijke porties: op iedere stok vele stukken vlees, volledig geassorteerd van flinke flarden maag en darmen — weerzinwekkend in hun intimiteit —, en een ribstuk, tot een klein stukje biefstuk, hart en lever. Wanneer een stok naar algemene tevredenheid voltooid was, las een chef een naam af uit zijn schoolschrift. De betrokkene stapte naar voren, nam zijn deel in ontvangst, protesteerde soms heel even en tevergeefs over de samenstelling van zijn portie, en verdween trots en opgetogen uit het gezicht, naar huis. Spoedig werd de naam van Msjeu Bietr afgeroepen. Na overleg met Hesnawi en Thiëb ging hij alle nog aanwezige mannen af om ze de hand te schudden en te bedanken voor het vlees. Tot zijn verbazing waren de mannen verlegen. Met een gevoel van triomf liep hij de Heuvel af terug naar het dorp, achter Hesnawi die het dikke pak vlees als een trofee op zijn hand liet rusten, het ondereind van de stok omlaagstekend tussen zijn gespreide vingers. ‘*Zerda mabroeka,*’] groetten de paar mensen die zij tegenkwamen. ‘Zij wensen ons geluk, want wij komen van een feest van Sidi Mehemmed.’

Het werd niet duidelijk of er uit de ingewanden van de stier een bepaalde boodschap was gelezen. Hesnawi kwam er ook na thuiskomst niet meer op terug.

hoofdstuk 14

HOOFDSTUK 15

‘Waarlijk, Msjeu Bietr, ik weet niet wat jij doet. Maar voor mij is dit niet goed. Wij zijn hier nu vier weken. Dag en nacht hebben wij samen gewerkt. En gegeten. En geslapen. De mensen zijn zeer tevreden. Ik denk dat jij ook tevreden bent, misschien. Maar ik?’ De tolk doofde driftig zijn sigaret op de deksel van een poedermelkblik, en begon aan de stapel beddegoed te sleuren die op de metalen kist lag. Het was tijd de stretchers die rechtop tegen de muur stonden geklapt, weer neer te laten voor de nacht.

‘Hoe zo? Het werk gaat heel goed. Zelfs de sjech is tevreden. Van de week, op zijn erf, heeft hij een schaap geslacht voor ons. Zeg ik soms niet genoeg hoe tevreden ik ben? We werken toch als broers? Of is het salaris niet genoeg? Vijfendertig dinaar, dat hadden we toch afgesproken?’

‘Het werk. Dat is belangrijk. Zonder het werk zou je niet naar hier gekomen zijn. *El hamdoe li' lleh*, zeg ik, omdat de bazen van jouw werk je naar hier gestuurd hebben. Je hebt me loon gegeven, vandaag. Ik ben tevreden; dubbel tevreden. Misschien dat de mannen in jouw land meer van geld houden dan van — nou ja, iets anders. Of misschien ben je nog te jong.’ Hesnawi lachte schamper, terwijl hij zo onbeheerst een stretcher omlaag liet kantelen dat het onderstel zich een centimeter in de lemen bodem boorde en het canvas dof rommelde.

Was Hesnawi misschien teleurgesteld over het uitblijven van avances van Pieters kant? Noord-Afrika stond bekend als lusthof van mannelijke genoegens, en Pieter had zich danig onbehaaglijk gevoeld op de avonden dat het theedrinken en musiceren met de mannen van het dorp tot dansen had geleid, — besmukte imitaties van de droewisj-dansen, en daarna vrolijke wereldse dansen, zonder vrouwen, maar wulps en narcistisch, een sjaal om de heupen gebonden voor extra effect.

Maar al die mannen hadden gewoon vrouwen en kinderen. Zij hadden geen toegang tot Pieters masturbatiefantasieën, waarin Karin bleef heersen alsof er niets gebeurd was. Zou Hesnawi iets gehoord hebben, 's nachts?

‘Ik vraag vergeving, Msjeu Bietr, maar er is één ding dat jij niet geregeld hebt. Als iemand bij een baas werkt, bij voorbeeld in Tunis. Is hij dan altijd op zijn werk? Als hij geld gekregen heeft, houdt hij dat dan in zijn zak? Gaat hij gelijk weer doorwerken om nog meer te verdienen? Of gaat hij *iets anders* doen?’ O, Hesnawi wilde gewoon naar de hoeren?

Zonder iets te zeggen schoof de tolk het tafeltje tegen de muur, weg van Pieters stoel; en ook die stoel zelf moest plaatsmaken voor de tweede stretcher. Pieter stond snel op.

‘Het spijt me, maar dit werk is anders. Dat heb ik je al zo vaak uitgelegd. In de stad zijn de winkels en de kantoren niet altijd open. Maar hier in het dorp is het puur tijdverlies om elke week één of twee rustdagen te houden. Wat moet ik doen als Abdullah of de sjeich of Amm’ Salah aan de deur komen om met me te praten? Ik kan toch niet zeggen: “Kom morgen maar terug, want Hesnawi is er niet om te vertalen?” Zelfs dát kan ik ze nauwelijks zeggen, in het Arabisch! Ik heb je elke dag nodig.’

‘Veel mensen hier hebben ook in de stad gewerkt, Msjeu Bietr, of voor de Fransen. Een vrije dag, dat kunnen ze begrijpen. Maar zij begrijpen niet dat Hesnawi ben Tahar zijn vrouw en zijn dorp nooit meer zoekt! Weet je wat zij gaan denken? “Hesnawi zoekt zeker de vrouwen uit het dorp van Sidi Mehemmed, want hij is hier nu meer dan een maand, maar bij zijn eigen vrouw is hij nog niet geweest.” Of ze denken: “Hesnawi is geen man, hij hóeft zeker niet.” ’ Kwaad verdeelde de tolk de dekens over de twee stretchers, die hij zo ver mogelijk van elkaar had neergezet. Pieter stond verloren op de driekwart meter daartussen.

‘Maar zég dat dan! Ik heb geen vrouw, hier zeker niet, en ik ben alsmaar met dat werk bezig. Het is goed dat wij de eerste weken gewoon hebben doorgewerkt. Maar nu kennen de

hoofdstuk 15

mensen mij, en als wij van tevoren Abdullah inlichten, dan kun je best één of twee dagen naar Ribba toe! Je wilt haar je geld brengen. Je wilt — in je eigen bed slapen. Natuurlijk!’

‘R’biha heet ze. Maar op het hoofd van de Profeet, Msjeu Bietr, de jongere broer hoeft zo iets niet te zeggen. Als er twee werken, kan de oudere broer daar zelf aan denken in zijn hart. Als jij zonder wandelstok uitgaat, waarschuw ik je. Als wij de beek oversteken, waarschuw ik je dat je het woord moet zeggen. *Bie smi ’lleh er rachmani er rahiem*. Dát is het werk van de jongere broer.’

In zijn behoefte om een verzoenend gebaar te maken gespte Pieter de sleutelhanger van zijn broekriem los en ontsloot hij de kist. ‘Hier, ga morgen naar je vrouw en geef haar dit,’ zei hij, terwijl hij de tolk een kilopak suikerklontjes en een krantenpapieren pakje met één ons thee in de handen drukte. ‘Het spijt me, Hesnawi. Zeg haar maar dat dit komt van Msjeu Bietr. Omdat zij haar man zo lang moet missen voor mij.’

‘*Ajwa , Sidi, barak’ Allahoe fie!*’ zei de tolk glunderend. ‘Daar zal zij blij mee zijn.’ Hij legde de gift op de kist, deed zijn bovenkleden uit en ging voorzichtig op de stretcher liggen, als altijd bang óm te slaan. ‘Ik was mij morgenochtend wel, Msjeu Bietr. Want er is nog maar water voor één persoon. Doe jij daarna de lamp uit? Welterusten.’

‘Welterusten.’ Even prevelde Hesnawi nog de paar Qor’aanverzen die hij kende, en daarna was het in de hut even stil als daarbuiten.

Pieter lag juist in bed en had de stormlantaarn uitgeblazen toen er hard op de deur gebonsd werd.

‘*Ja Hesnawi! Ja er Roemi! Hâl el bèb!*’ klonk de stem van Abdullah ben Aïesa.

Hesnawi was kennelijk nog wakker, en riep een afwerend antwoord, maar het bonzen hield aan. De tolk vond op de tast de stormlantaarn en de lucifers op hun vaste plaats tussen de twee stretchers in, maakte licht, hees zich in zijn broek en ging opendoen.

Op een heftige woordenstroom kwam de smid binnen. Hij dreigde Hesnawi speels met een geweer, dat zo lang was dat het enige keren achter de deurpost bleef steken toen hij trachtte het de hut binnen te loodsen. Hesnawi snauwde hem toe het wapen buiten te laten. De smid gaf het aan iemand achter zich, die in het donker verborgen bleef. Pieter herkende de stem van Hamoeda bel-Ahsien en hield zich slapend.

‘Msjeu Bietr,’ vroeg Hesnawi, ‘slaap je al?’

‘Nee, wat is er? Wat wil Abdullah nu weer?’

‘Ze gaan op wilde zwijnen jagen, bij Boe-Qasbaja. Hij wil onze zaklantaarn hebben.’

Pieter vloekte, terwijl hij zelf ook opstond en zijn kleren weer aandeed. Er kwam een felle kou door de open deur, en onder de blik van de smid Pieter geneerde zich, kwetsbaar in alleen zijn onderbroek. ‘Hij is toch niet helemaal normaal, geloof ik. Wat is dit nu voor tijd om dingen te komen lenen. Denk jij dat er batterijen te koop zijn in Aïn Draham?’

‘Altijd. En er liggen er nog zes in de kist. Maar dat is een Tunesisch merk, die zijn gauw leeg. We kunnen beter weigeren.’

‘Vraag eens aan Abdullah wat hij met het vlees gaat doen.’

‘Dat weet ik al,’ zei Hesnawi besmuikt. ‘Maar als je wilt zal ik het vragen.’ Zuchtend doorliep de tolk het ritueel dat via vraag en antwoord tot het bekende resultaat leidde. Als ze vervoer hadden zouden ze het beest verkopen aan het grote hotel in Aïn Draham. Maar de auto van de werkverschaffing zou pas over en paar dagen komen, en een dood zwijn vervoeren op El Hedi’s fiets, dat ging niet. Ze zouden het vlees daarom zelf moeten opeten.

‘Maar dat is toch haraam, Hesnawi? Dat mogen jullie toch niet eten, als moslims?’

‘Je zegt de waarheid. Maar wat wil je. Het is goed dat ik morgen weg ga, terug naar Mehamdia. Maar God ziet alles. Begrijp je nu dat ik die lamp niet wil geven?’

‘Ja er Roemi, attieni el lamba. La pile. Chasser cochons. El hoeloef. Akahoe!’ richtte de smid zich zonder tussenpersoon tot

de eigenaar van het begeerde artikel. Bij *akahoe* veegden zijn grote handpalmen weer in een definitief, klappend gebaar over elkaar. De drie mannen verdrongen elkaar tussen de bedden.

Hamoeda verscheen in de deuropening en mengde zich in het gesprek. Het ouderwetse geweer rustte met de kolf op de drempel; hij hield het bij de loop vast, helemaal op schouderhoogte. ‘Meneer Pieter, aangezien U geen moslim bent maar christen, en christenen varkensvlees mogen eten, kunt U mijn zwager met een gerust geweten Uw zaklantaarn uitlenen. Met Gods wil kunnen wij U er morgen een paar malse lappen wild zwijn voor teruggeven.’

‘Erg vriendelijk, maar dat kan ik hier toch niet gaan opeten?’ Pieter knikte naar de lemen muur, in de richting van de heiligdommen van Sidi Mehemmed.

‘Luister wat ik zeg, Meneer Pieter: “met Gods wil”. Als het niet de bedoeling is dat wij zwijnevlees eten, zullen wij dat vannacht wel merken. Wij gaan niet jagen op het erf van Sidi Mehemmed, zo vlak rondom zijn heiligdom. Natuurlijk is dat haraam, verboden volgens de islamitische wetgeving. Maar bij Boe-Qasbaja, dat is een heel ander geval. Hij gaat immers door voor onze buurman. Geloof me, het is niet de eerste keer. En ons geweer is er nog nooit uit elkaar gespat.’

Abdullah pakte Hesnawi bij de schouder en schudde hem krachtig heen en weer, terwijl hij hem een vertaalopdracht gaf.

‘Ik vraag vergeving,’ zei de tolk ontdaan, ‘Maar Abdullah ben Aïesa hier wil dat ik zeg dat God de zwijnen speciaal gemaakt heeft voor de armen, hier in de bergen. Het is het vlees van God voor de armen. Daarom gaat hij erop jagen.’

‘Geloof het niet. Wij zijn moslims. De heiligen van vroeger, in hun witte boernoes, die konden het Boek lezen. Die deden de salaas, en ze gingen naar Mekka. Maar dat wij dat niet doen, dat wil nog niet zeggen dat wij de wet van de Profeet niet kennen. Ik moet het zeggen, anders komt het op mijn hoofd neer.’

‘Het is goed, Hesnawi.’ Pieter pakte de zaklantaarn van de plank en stak hem Abdullah toe zonder zijn blik van Hesnawi

af te wenden. ‘Morgen ga jij naar R’biha. Je hebt geld om goed vlees te kopen op de markt van Aïn Draham. *Hellel* vlees, zo noemen jullie dat toch? Ik ben hier niet om mensen andere dingen te laten doen dan zij toch al doen. Misschien schieten ze wel helemaal niets, vannacht. Maar zeg hem dat ik de lantaarn morgenochtend wil terughebben, vlees of geen vlees. En laat ze een beetje zuinig zijn met de batterijen.’

Nadat een neuriënde Hesnawi de volgende ochtend zijn werkgever had vergast op een perfect ontbijt, buurvrouw Mabroeka instructies had gegeven over de bereiding van Pieters warme maaltijden, en ten slotte een rieten mand had gepakt met een overhemd en twee nieuwe onderbroeken van Pieter, de gift van thee en suiker, en twaalf eieren van onbekende herkomst, vertrok hij al om negen uur richting Mehamdia. Bij het vertrek deed zich een incident voor.

‘Msjeu Bietr, heb je niets vergeten?’

‘Hoe zo? Thiëb heeft vorige week thee, suiker, koffie en koeskoes voor ons meegebracht. We hebben niets nodig uit Aïn Draham. Behalve dan brood om weg te geven. Trouwens, je komt toch overmorgen weer terug?’

‘Nogmaals: heb je niets vergeten?’ De toon werd dreigend.

‘Toe, Hesnawi, als jij straks weg bent kan ik nog twee dagen raadseltjes gaan zitten oplossen met dorpelingen die ik niet kan verstaan. Zeg in godsnaam wat je bedoelt. Het is een beetje vroeg, mijn verstand werkt nog niet zo goed.’

‘Ik vraag vergeving. Maar toen ik in Tunis werkte moest ik ’s morgens een uur met de bus. En ’s avonds ook. Want ik woonde niet in het centrum. Denk je dat ik de bus zelf moest betalen? Nee, dat gaf mijn baas mij. Twee keer per dag, het was wel drie dinaar in de week. Alleen voor de bus! Daarom, Msjeu Bietr, heb je niets vergeten?’ Pieter werd kwaad. Voor de prijs van een ons thee en een kilo suiker kon je vijf keer op en neer met de bus tussen Aïn Draham en de weg boven Hamoeda bel-Ahsien. Voor één zo’n onderbroek als Hesnawi hem had afgetroggeld moesten ze hier een week in de

hoofdstuk 15

werkverschaffing werken.

‘Misschien kun je maar beter weer in de stad gaan werken. Het hangt me werkelijk de strot uit, Hesnawi! Je gaat toch lopen? Binnendoor ben je al halverwege je dorp, in dezelfde tijd dat je langs Hamoeda nauwelijks de grote weg hebt bereikt. En terug uit Mehamdia geldt hetzelfde — of ga je me nu opeens vertellen dat er een bushalte is in dat gat? Waarom moet ik dat betalen? Je hoeft niet bang te zijn dat je in je eigen tijd naar huis moet lopen. Je loon gaat vandaag en morgen gewoon door. Voor het brood heb je geld extra bij je. Schiet nou maar op, ik zie je overmorgen. Haast je niet in het terugkomen!’

‘Als ik terugkom, kom ik van Aïn Draham. Want ik moet voor Abdullah zes batterijen meebrengen, voor in de zaklantaarn die hij van je geleend heeft. Maar het is goed, ik betaal het wel zelf. Ik ga naar mijn vrouw. Misschien heb jij het geld zelf nog ergens voor nodig. De vingers van de hand zijn niet gelijk!’

Toen een uur later Abdullah en Hamoeda het erf opkwamen zat Pieter voor de open deur van de hut, over zijn tafeltje gebogen, zijn journaal bij te werken. Hij was ontdaan over de botsing met Hesnawi: het ging zo goed de laatste weken, de aanvankelijke spanning leek grotendeels opgelost, en nu weer dit overvragen. En de insinuaties, toen hij wegging. Alsof Pieter hier voor zijn plezier maandenlang op een houtje zat te bijten, terwijl meneer de tolk rustig zijn echtelijke plichten ging vervullen.

‘*Rabbi einik, er Roemi. Lè bes?*’ Met een triomfantelijk gebaar wierp Abdullah een zwaar, krantenpapier pak op Pieters werk. Het zachte pak sprong open en bloedvlekken besmeurden het protocol van een gesprek met de vrouwen van het grote huis op de heuvel, over heiligdombezoek en offermaaltijden voor Sidi Mehemmed.

‘Kijk toch uit wat je doet, klootzak,’ beet Pieter hem toe, in het Nederlands. Abdullah haastte zich om met een onverwacht

schone zakdoek de bloedvlekken te deppen, wat lukte zonder dat het balpen-schrift onleesbaar werd.

‘Het vlees van Sidi Boe-Qasbaja, Meneer Pieter,’ zei Hamoeda. ‘U ziet dat wij woord hebben gehouden. En hij ook. Bedankt voor het lenen van de zaklantaarn, die is werkelijk zeer nuttig geweest. Wij hebben Uw bediende gevraagd nieuwe batterijen mee te nemen uit Aïn Draham. Zo gauw die gearriveerd zijn, krijgt U een en ander weer terug. Wij hebben even gewacht tot hij vertrokken was voordat wij U het vlees wilden komen brengen, want hij scheen er aanstoot aan te nemen.’

Abdullah had zich inmiddels ontfermd over het komfoor. Uit een zak houtskool in de hoek van de hut vulde de smid het toestel bij en, nog handiger met vuur dan Hesnawi, had hij het in een oogwenk aan het branden. Met zijn zakmes sneed hij dunne plakken van de homp mager zwijnevlees. Hamoeda vroeg waar zij zout konden vinden. En of ze geen koffie moesten maken, het was immers koffietijd. Ondanks Hesnawi’s ontbijt liep Pieter het water in de mond bij de geur van het wild dat lag te roosteren. Eindelijk eens iets gezelligs, iets lekkers, in dit godverlaten gehucht. Er woei een zuiderwind, en de van zwijnebraad bezoedelde rook van het komfoor werd over de cactushagen in de richting van de qoebba van Sidi Mehemmed geblazen.

‘Wij zijn moslims, Meneer Pieter. Geen slechtere dan Hesnawi en zijn dorpsgenoten. God weet wat die nog eten in hun armoede. Maar bijna iedereen hier in Sidi Mehemmed eet wild zwijn. Als U na afloop de borden goed afwast met water en zeep, en ook het bestek, en het komfoor, en Uw mond spoelt met zeep, dan is het niet besmettelijk.’

Pieter schoot in de lach, maar Hamoeda bleek serieus. Een boers besef van bezoedeling brak door zijn koloniale taalgebruik. Ten einde zijn grimas te verbergen ging Pieter sigaretten zoeken om te presenteren. Hij sloot het journaal dat inmiddels rimpelig met roze vlekken was opgedroogd, en verheugde zich op het vlees dat weldra gereed zou zijn voor

hoofdstuk 15

consumptie.

‘Toen wij vannacht bij U weggingen, met de zaklantaarn, hebben we eerst nog een bezoek gebracht aan Boe-Qasbaja. Die op Qaä Rammel, want op het land van Rachmani ben Joesoef waakt Hamed ben Amer ’s nachts, ook met een geweer, en er zouden wel eens ongelukken kunnen gebeuren. En niet voor het eerst... We hadden ’s middags bij Thiëb voor vijftien miliem wierook gekocht, voor de Oude, — en kijk eens wat het heeft opgeleverd. Een kanjer van een everzwijn. We hebben het ter plaatse moeten slachten, want zelfs Abdullah kon er geen beweging in krijgen zolang het beest nog in één stuk was. Veel te zwaar! Eigenlijk was het nog op ons land, van mijn schoonvader Aïesa, daar vlak bij de Wed.’

‘Arfawi land?’

‘Inderdaad, Meneer Pieter. Het oude grondbezit van de koloniale boerderij, waar Rachmani met de zijnen nu wonen, is aan alle kanten omgeven door Arfawi akkers. Vandaar dat wij over en weer recht van overpad hebben. Maar in het donker is het moeilijk een buurman te onderscheiden van een zwijn, en als je dan de arme oom van de sjeikenfamilie bent, en je hebt een geweer in je hand, schietklaar...’

‘Rachmani klaagde erover dat de zwijnen zo huishielden in zijn akkers. Hij sprak van een schade van honderden dinaar, dit jaar alleen al.’

‘Dat is overdreven. Hamed zit daar ’s nachts ook om andere redenen. Hoe dan ook, wij hebben geluk gehad.’

‘*Enta rebihet!*’ probeerde Pieter zijn Arabisch uit.

‘Inderdaad, Meneer Pieter.’ En Hamoeda liet daarop zo’n stroom Arabisch volgen dat Pieter maar dadelijk weer in de schulp van zijn school-Frans terugkroop.

Het vlees was klaar, en kort daarop de koffie. Pieter genoot met volle teugen van het gegrilde vlees met knapperige randen en houtskoolsmaak. Hij veegde stiekem maar met wellust zijn met varkensjus besmette handen af aan zijn broek, aan de onderkant van het tafelblad, de deurpost van het huis. *Wij vragen de heilige en de heilige vraagt God.*

‘Hamoeda, ik probeer er alsmaar achter te komen wat nu precies baraka is, in de opvatting van de mensen hier. Ik heb al van alles meegemaakt, droewisj-dansen, beestenoffers voor Sidi Mehemmed, maaltijden die op bijzondere wijze geconsacreerd worden. Ik ben ook in de heiligdommen van Sidi Mehemmed geweest — Rebbah ben Ali heeft me alles laten zien. Maar dit vlees bij voorbeeld, heeft dat nu ook baraka? Want je zegt dat het van Sidi Boe-Qasbaja afkomstig is.’ Het aanbieden van nog een sigaret begeleidde deze strikvraag. Hoe kon het meest harame voedsel nu baraka hebben?

De informant, half Arabier, half Europeaan, schudde lachend zijn hoofd. Pieter realiseerde zich dat hij hem nog nooit had zien lachen.

‘Het is duidelijk dat U Uw werk moet doen met een domkop als tolk, die niet alleen nauwelijks Frans kent maar bovendien ongeletterd is in zijn moedertaal. Overigens, ik moet U erop wijzen dat de uitspraak *baráka* een plaatselijk dialect is; gewoonlijk zegt men in de Arabische landen *báraka*. Zit er *báraka* in het vlees dat wij hebben verworven op voorspraak van Sidi Boe-Qasbaja? Boe-Qasbaja is niet de eerste de beste: zoals U weet is het onze plaatselijke heilige, vooral van de Arfawia hier in deze vallei, die trouwens vanouds hensjier Boe-Qasbaja heet. Wat denkt U zelf, Meneer Pieter? Moet ik Uw vraag nog beantwoorden?’

‘Maar volgens de islam is zwijnevlees haraam. Dat kan dan toch niet?’

Hamoeda’s gezicht kreeg de sluwe uitdrukking die Pieter vanaf hun eerste ontmoeting had afgestoten. ‘Het komt van de eigenaar van de grond, Meneer Pieter; dát is bepalend. De godsdienst, die moet U zien als een kompas. In het leger moesten wij oefeningen doen met een kompas. Nu, U weet dat de kompasnaald beweeglijk is. Loop je in een rechte lijn, dan blijft hij in dezelfde stand. Maar maak je even een bocht naar links of naar rechts, dan beweegt de naald heftig heen en weer. Pas na enige tijd is hij weer in rust, en wijst dan weer dezelfde

hoofdstuk 15

stand aan.’

Dus geen baraka? Of toch baraka? Of wel *baráka* maar geen *báraka*? Pieter liep naar binnen om zijn eigen professionele kompas uit de kist te halen. Misschien hielp het als hij Hamoeda’s ontwijkende antwoord tastbaar kon illustreren. Deze nieuwe inbreng in hun theologische debat had echter een heel andere uitwerking. Verrukt begonnen Hamoeda en Abdullah aan het kompas en het ophangkoord te rukken, en in een enthousiaste uitwisseling waarin Pieter slechts de woorden *askeri* (leger) en *qibla* kon onderscheiden, begonnen de beide zwagers met afgemeten passen over het erf te benen, de blik strak gericht op het als een relikwie voor hen uitgehouden kompas. Op het komfoor knetterde een nieuwe lading zwijnevlees.

‘Merci, er Roemi. Barak’ Allahoe fiek. El qibla. Merci!’ Stralend kwam de smid terug bij Pieter en schudde hem enige malen de hand. Pieter ontrukte hem resoluut het kompas en stopte het in zijn broekzak. Hij had nog steeds geen goede plattegrond van het dorp gemaakt, en ook voor het vaststellen van de oriëntatie van ingangen van heiligdommen zou hij het instrument nodig blijven hebben. Het behoorde trouwens tot de veldwerkuitrusting die hij van de universiteit had geleend. Het moest niet dezelfde weg van de zaklantaarn gaan.

‘U moet ons niet kwalijk nemen, Meneer Pieter. Dit instrument maakt oude herinneringen wakker bij ons beiden, uit de tijd dat wij in het leger zaten. Bovendien was er vorige week bij de winkel van Thiëb een verschil van mening met de Qor’aanonderwijzer in Tra’eia. Hij beweerde dat er uit Kairo, in Egypte, een nieuw soort islamitisch kompas was aangekomen, dat niet het meer het noorden aangeeft maar automatisch de qibla, dus waar Mekka ligt. Hij had er één voor veel geld gekocht, zei hij, maar wie het wilde gebruiken, bij voorbeeld om een graf te maken, moest vijf dinar betalen. Onzin natuurlijk, je moet gewoon kijken waar het oosten ligt. Rechts van het noorden, dat is alles. Hij wilde het ons zelfs niet laten zien, misschien had hij er wel helemaal geen.’

Het ene martiale voorwerp lokte het andere uit. Abdullah ging trots zijn geweer halen, en legde omstandig uit hoe hij de oude voorlader had omgebouwd, zodat het wapen nu voor gewone patronen geschikt was. Je kon er zelfs een olifant mee schieten. Niet hier natuurlijk, maar bij voorbeeld in Congo. Pieter wist toch nog wel dat Abdullah in Congo gestreden had?

Het geweer zag er verdacht gammel uit, maar Hamoeda toonde zich een voortreffelijke en onvermoeibare tolk. De vele technische termen die hij in het Frans debiteerde gingen Pieters ballistische en krijgskundige kennis ver te boven. De ochtend ging over in de middag, en Abdullahs vrouw bracht een grote schotel pannekoekjes met een schaalje roereieren in rulle olijfolie en tomatenpuree. Pieter had begrepen dat hij door de oude Chelti Mabroeka van eten zou worden voorzien, maar de familie Aïesa had kennelijk anders beschikt. Broederlijk aten de drie mannen onder de jonge vijgeboom. Flarden die steeds van de pannekoeken werden afgescheurd deden toegevouwen dienst als schepjes om de saus naar de mond te brengen. Over de bezoedeling met varkensvlees werd niet meer gerept, zij spoelden alleen vooraf de handen in een kom water, zoals bij elke maaltijd.

Halverwege de maaltijd kwam Kamaoen om een hoek van het huis kijken, maar Abdullah joeg hem met een snauw het erf af.

De avondmaaltijd moest Pieter komen gebruiken op de ontginning van Hamoeda, aan de overkant van de Wed. Nu Hesnawi er niet was had Pieter immers de tijd aan zichzelf? Abdullah zou hem er op het eind van de middag naar begeleiden, en hem ook weer terugbrengen. Hij zou zijn geweer meenemen, dan hoefden ze niet bang te zijn voor wilde zwijnen of andere gevaren. Als ze zorgden er voor donker te zijn kon Hamoeda aan Meneer Pieter zijn boomgaard laten zien, met appels, peren, perziken, pruimen — uniek in deze bergstreek. Niemand verstond de eeuwenoude kunst van het enten beter dan Hamoeda.

hoofdstuk 15

HOOFDSTUK 16

Pieter maakte van Hesnawi's afwezigheid gebruik om na het bijwerken van zijn journaal voor het eerst een siësta te houden. Het weer was de laatste week danig verbeterd; het regende niet meer, en aan zijn vermoeidheid en transpiratie begon hij te merken dat hij in Afrika was.

Abdullah maakte hem wakker door de spijker die de deur toehield, te forceren.

'Nemsjoe, er Roemi. Fie 'l mèsong Hamoeda. C'est bieng? C'est très bieng, hè?' Hij had het geweer bij zich, en zich bewust van hun taalkloof liet hij Pieter met veel overdreven goochelaarsgebaren de twee patronen in het magazijn zien. *'Nemsjoe!'*

Het was Pieters eerste wandeling in de streek zonder Hesnawi, zonder dat hij in een taal die hij redelijk beheerste vragen kon stellen en zo een eigen ordening kon opdringen aan de indrukken uit het landschap en aan de loop der gebeurtenissen. Het stemde hem enigszins bevangen dat iedere voorbijganger hem nu in al zijn zwakte zou waarnemen: zo gauw Hesnawi ben Tahar vertrokken was liet de Europeaan zich inpakken door die boef van een dorpsmid, en op sleeptouw nemen naar Hamoeda, die daar aan de overkant van de Wed als een zwijn in het bos woont; waarom komt hij niet gewoon om vijf uur naar de winkel, zoals alle mannen van Sidi Mehemmed? Zo gauw hij de kans krijgt ontsnapt hij uit het dorp om zich te verbroederen met dat hoerekind, bijna een Europeaan zoals hijzelf... Maar Pieter sloot deze fantasieën kort met de gedachte dat hij, woonachtig op het land van de familie Aïesa, toch alle recht had om, in gezelschap van zijn tijdelijke oudste broer, zijn tijdelijke zwager op te zoeken. Als hij morgen, met Abdullah, en zo mogelijk met Hamoeda als tolk, naar de winkel zou gaan, was dat nog vroeg genoeg. Dan konden de mensen gelijk zien dat hij niet zo afhankelijk was

hoofdstuk 16

van Hesnawi als deze hem wilde laten geloven. *Maar het is goed, ik betaal het wel zelf. Ik ga naar mijn vrouw. Misschien heb jij het geld zelf nog ergens voor nodig. De vingers van de hand zijn niet gelijk!*

Zij kwamen niemand tegen, behalve Bachoesj ben Hassoena, de oudere broer van Thiëb, die een paar koeien aan het hoeden was langs de beek van Aïn Felloes, en hen van verre terloops groette. Abdullah liep minder snel dan Hesnawi gewoonlijk. De smid zette zijn voeten wijd uiteen en draaide zijn schouders bij elke stap, zodat het geweer op zijn schouder voortdurend heen en weer zwaaide. Op zijn manier maakte hij er toch een begeleide tour van. Hij wees alle heiligdommen, bergtoppen, buurtschappen en erven binnen hun gezichtsveld aan en noemde hun namen.

Zij passeerden onder langs de heuvel waarop het huis van Rachmani stond, en Abdullah maakte enige veelzeggende gebaren: geld tellen, het scheppende gebaar dat ‘veel’ betekende, herhaalde bekkenstoten vanuit de heupen als een onmiskenbare evocatie van de geslachtsdaad, het schouderen van zijn geweer alsof hij iemand doodschoot, en tenslotte de vinger vertikaal op de mond in een gebaar dat ongetwijfeld ook hier ‘zwijgen’ betekende. Pieter keek veelbetekenend terug, maar de door de smid aangesneden thema’s waren *van een zodanige universaliteit* dat hun *relevantie voor de specifieke veldsituatie* onduidelijk bleef. Hij kon dat toch moeilijk straks aan Hamoeda vragen. Je zwager suggereerde zo juist dat het huis van Rachmani het toneel is, of was, van een groot geheim rond moord, verkrachting en rijkdom. Kun je dat even uitleggen?

Zo ja, dan kun je gelijk in dienst treden als tolk. *Hulptolk*, voorlopig, voor alle zekerheid.

Voorbij Rachmani’s heuvel sloeg Abdullah een paadje in, waarlangs zij zich verder van de beek van Aïn Felloes verwijderden. Naar de toenemende steilte van het terrein te oordelen sneden zij de weg af naar de Wed, die zelf nog achter lage heuvels verborgen lag. De ruige graspollen maakten steeds

meer plaats voor struikgewas, en op diepere, drassige terreingedeelten staken metershoge rietpluimen omhoog. Kurkeiken waren er hier niet meer.

/'Trob es Sidi Boe-Qasbaja!' legde Abdullah uit. /'Sidi Mehemmed: —' en er volgde een gebaar met beide handen, van opvliegen of weggagen. Zwijnen? Patrijzen? Pieter moest denken aan de woorden van Rachmani over het denkende riet, en verwachtte dat hij de stengels zou zien buigen in de wind, maar het was bijna windstil, die dag. De pluimen ruisten opvallend sterk in het langslopen, maar bewogen nauwelijks.

Plotseling verliet de smid ook dit pad, achterom kijkend en Pieter wenkend om te volgen. Na enkele tientallen meters door de dichte doornstruiken, die Abdullah zorgvuldig voor zijn pupil wegboog en vasthield om een veilige doorgang te verzekeren, kwamen zij op een kleine open plek waar onder het gekrioel van duizenden vliegen de poten, kop, huid en ingewanden lagen van een klein everzwijn, het formaat van een flinke hond. De stank was afschuwelijk. Abdullah gebaarde trots met zijn geweer en zonder woorden voerde hij de hoogtepunten van de jacht nog even op. Pieter wilde niet achterblijven, hoewel de stank hem braakneigingen bezorgde. Onbespied door mede-intellectuelen die hem in het Frans van repliek konden dienen, en vol vertrouwen in Abdullahs loyale directheid, probeerde Pieter aarzelend, hakkellend:

'*El haloef kebier jesser!*' Dat zou wel ongeveer goed zijn: het zwijn, groot, erg.

'*Ajwa ! Kebier jesser!*' glunderde de jager. Zo schoot je ook niet veel op.

'*El lehèm el haloef, akahoe?*' Het vlees, het zwijn, afgelopen? Voor alle zekerheid maakte Pieter Abdullahs karakteristieke vegend-klappende gebaar, terwijl hij in zijn intonatie en gezichtsuitdrukking een vragend element probeerde te leggen. Abdullah lachte aanmoedigend.

'*Akaka, er Roemi. Akahoe!*' Ja, dat kon hij ook wel zien. Maar waar was al dat vlees dan naar toe?

'*El lehèm el haloef fie 'l daar Abdullah ben Aïesa?*' Was het

hoofdstuk 16

vlees allemaal bij Abdullah terechtgekomen?

Lè! Fie 'l dari, oe 'l daarhoe Hamoeda bel-Ahsien, oe 'l doeaar Salah ben Chemies, Qaä Rammel, el Oeled Esj Sjedia, koell! Lehèm, lehèm, lehèm, lehèm' (de smid maakte een gebaar van uitdelen). *'Famielja waheda: Arfawia. Isma kebiera: Meteinia, min el dzjedna Sidi Boe-Qasbaja.'* Dat ging veel te vlug, maar het was duidelijk dat nog midden in de nacht, of misschien in de vroege ochtend, het vlees van het zwijn verdeeld was over de andere Arfawia in Sidi Mehemmed. Alsof het gestolen waar betrof, die snel ondergebracht moest worden; maar in dat onderbrengen werd *een heel netwerk van uitwisselingsrelaties gemobiliseerd...*

'Oe fie 'l daar Rachmani? Oe Mehemmed ben bel-Qessem? Kief kief? Oe fie 'l daar esj sjech?' Strikvraag: ging het ook naar de Zeghaidi families?

'Lè! Haraam! Nemsjoe!' Nee dus. Of toch?

Abdullah keerde niet op hun schreden terug maar baande verder door het struikgewas. Opeens hield de begroeiing op en stonden zij aan de brede, grazige oever van de Wed le Kebier. De gladde witte en lichtgele keien, sommige metersgroot, glinsterden nat in het zonlicht, en daartussen zocht het water zich bruisend een doorgang. De lage stenen brug, waarlangs zij de eerste dag het dorp bereikt hadden vanaf de bushalte, was van hieruit niet te zien. Dit moest ongeveer de plek zijn die Pieter vanaf het heiligdom van Sidi Mehemmed le Kebier had waargenomen: schuin boven hen, aan het eind van de steile zanderig-verweerde helling, en veel dichterbij dan verwacht, kon men de witte qoebba tussen de grote kurkeiken heen zien schitteren. Dan moesten de houtskooltassen hier ook ergens zijn. Of zouden zij al afgebroken zijn, hun verkoolde binnenste leeggehaald en verkocht?

Abdullah las in zijn blik onzekerheid over de onbekende omgeving. Bemoedigend tilde hij het geweer omhoog en klopte op de kolf. Maar inmiddels had Pieter de houttassen ontdekt, achter een groep bomen die bijna op de oever begon en, loodrecht op de stroomrichting van de rivier, een eind de

helling op reikte. De bomen waren regelmatig geplant in een driedubbele rij. Zij deden denken aan de jonge boom op hun erf — ja, het moesten vijgebomen zijn, met hun onmiskenbare, kuise bladeren.

‘*El dzjenna el Metenni!*’ verduidelijkte Abdullah. ‘*“Dzjenna”, tu connais? “Dzjardeng”, bie ’l fransawi.*’ Hij maakte gebaren van in de grond wroeten (een zwijn?), iets planten (een tuin!), en zelfs onder zijn ruwe handen groeide de jonge aanplant snel uit tot veel meer dan manshoge bomen, die hun vruchten prijsgaven.

De tuin van Metenni! Was hier dan de oorspronkelijke locatie van de Arfawia — het oude dorp waar Salah ben Chemies over verteld had tijdens hun eerste interview? Pieter keek rond. De vijgebomen waren vrij hoog en hadden dikke stammen, ze waren zeker tientallen jaren oud zijn, maar Pieters dendrologische kennis was ontoereikend om vast te stellen of zij uit de vorige eeuw konden dateren. Andere tekenen van vroegere bewoning vielen hem niet zo gauw op; maar wat zou je vinden als je hier een opgraving zou kunnen doen? Ach, gegevens waarvoor ook zijn archeologische kennis tekort zou schieten. Hij moest toch eens serieus op zoek gaan naar archiefmateriaal over dit gebied. Bij hun militaire verovering van Noord-Afrika hadden de Fransen voor elke sociale eenheid een *fiche de tribu* aangelegd, vol etnografische, juridische en militaire wetenswaardigheden. Als hij zo’n document voor dit dal kon vinden zou hij in één klap meer samenhangen achterhalen dan na het ompspitten van tonnen aarde. Onder welke naam zou het dal aan het eind van de vorige eeuw bekend gestaan hebben? Sidi Mehemmed, zoals nu? Diens heiligdommen hadden een schijn van eeuwigheid, je kon je niet voorstellen dat zij er een eeuw geleden nog niet waren geweest in die vorm. Wat was een eeuw helemaal? Pieters geboortehuis, een woonkazerne in een Amsterdamse volksbuurt, was al bijna een eeuw oud. Of zou toch de naam van Boe-Qasbaja de toponymie van dit dal overheersen, zoals de Arfawi bewoners het wilden doen voorkomen? Maar wat verklaarde dan het

hoofdstuk 16

verlaten van deze schilderachtige, beschutte plek vlak bij de rivier? Hesnawi had erop gewezen dat je hier moeilijk drinkwater kon krijgen. Maar als er dan toch, volgens Salah ben Chemies, een nederzetting was geweest? Wat kon er gebeurd zijn? Was de geschiedenis van de Arfawia in dit dal niet vooral de geschiedenis van hun nu in de verdrukking geraakte beschermheilige Boe-Qasbaja? En wat was er dan met hem gebeurd: nog steeds geducht, Heer van het Riet, een aanwezigheid die angst inboezemt en verboden zwijnevlees zendt, en wiens weinige getrouwen een uitdagende houding innamen ten opzichte van de nu grootste heilige, Sidi Mehemmed? Waren er hier misschien heiligdommen? Dat zou helpen het raadsel op te lossen. Nog maar eens proberen:

'Ja Abdullah, ma taärfàsji mezarát hoeni bie 'l hensjier Boe-Qasbaja?' O Abdullah, kent gij niet mezara's hier op de erfgrond van Boe-Qasbaja? O Abdullah, kent gij niet, de mosselman?

'Mezarát? Hoeni bie 'l hensjier?' De smid haalde zijn schouders op. Hij wees omhoog naar de qoebba van Sidi Mehemmed, achter zich naar waar rond het huis van Rachmani en op Qaä Rammel de heiligdommen van Boe-Qasbaja lagen, en noemde de namen van die heiligen. *'Akahoe! Oe 'l ochre, el foeq, fie 'l daar Hamoeda; ismhia Ajesja.'* Hij wees omhoog, tegen de helling aan de overkant van de Wed. Was daar nog een heiligdom? Abdullah merkte dat Pieter niet goed begreep wat hij zei, en haalde nogmaals zijn schouders op. Pieter grinnikte schaapachtig.

Vlak langs het water liep Pieter om de bomenrij heen en bereikte de houttassen, die nog intact bleken en zelfs nog vaag rookten. Zij waren juist te hoog om overheen te kijken, en zeker zes meter lang. Van dichtbij verspreidden zij een zinderende hitte, hoewel er geen vuur te zien was. Abdullah nam een kortere weg tussen de bomen door. Hij zette het geweer tegen een stam, op een veilige afstand van de hitte. Onder het gaan pikte hij een lange, zware tak op. Toen hij deze met kracht in de plaggen stak die de houttas van buiten

bedekten, schoot opeens een geconcentreerde straal vuur en rook naar buiten. Het vuur raakte de handen van de smid maar deze lachte slechts, in zijn element. Hij gebaarde dat Pieter de stok ook moest vastpakken, en bleef hem zelf nog als een hefboom flink heen en weer bewegen, zodat Pieter door de ontstane kier diep in het binnenste van de tas de duistere gloed van het verkolingsproces kon zien. Een blik in de hel, maar de geur — smeulend gras, kruid, houtskool, hete hars — was onweerstaanbaar.

‘D’u’ sang dinaar, d’u’ sang, waheda, waheda, fie Dzjen-doeba, Bedzja, Tóenis, d’u’ sang dinaar!’ schepte Abdullah op, van de ene tas naar de andere wijzend, en weer het scheppende gebaar makend van ‘veel’. Sang? Du sang? Bloed? Niet een voor de hand liggende associatie op deze plaats, het bloed zou stollen en tot zwarte korsten blakeren. Norit, dat leek er meer op; er was hier medicinale kool genoeg om nooit meer van dat spul te hoeven importeren ten behoeve van de Tunesiërs met hun slechte bronnen.

Pas toen Abdullah zijn scheppende gebaar aanvulde met dat van geld tellen beseftte Pieter dat het hier om tweehonderd dinar ging. *Deux cent dinar!* Dus daar was goed geld mee te verdienen. Die Salah ben Chemies was inderdaad niet zo arm als Hesnawi wilde doen geloven. Pieter lachte zijn gids toe, maar de uiterst moeizame communicatie begon hem te vervelen. Met een ‘nemsjoe, Abdullah’ nam hij deze keer zelf het initiatief om verder te gaan.

Hij had verwacht dat zij de brug zouden opzoeken, maar in plaats daarvan stapte Abdullah resoluut de rivier in, met schoenen en al, het geweer hoog optillend met één hand, als in een oorlogsfilm. Het water reikte nergens verder dan halverwege de kuit. Pieter volgde zijn voorbeeld. *Bie smi ’lleh er rachmani er rahiem*, zei hij nog zachtjes, al was hij er eigenlijk zeker van dat Abdullah het zonder dit schietgebiedje stelde. Hoe groot zouden de dzjenoen eigenlijk zijn, dat je er zomaar op kon trappen? Hesnawi’s verhalen suggereerden steeds miniatuurwezens, misschien zo groot als een vuist, maar

hoofdstuk 16

de vraag naar hun preciese afmetingen was eigenlijk nooit opgekomen. Hier, waar de rivier de samenkomst markeerde van twee dalwanden, grens en samenvloeiing tegelijk, hadden de geesten dus vrij spel — *zoals overal in menselijke culturen symbolen het weligst tieren en het minst getemd zijn bij grenzen; en cultuur eigenlijk niets is dan een complex systeem van elkaar kruisende grenzen,* — duizenden typen grenzen, allemaal over elkaar heengelegd, als de ontelbare breuken in een berg autoruiten op een sloperij. Je mocht niet op ze stappen. Je moest ze verjagen met een vrome spreuk. Kon je ze niet temmen? De heiligen hadden ze getemd, hun heiligdommen waren volgens Hesnawi omgeven door legers dzjzen; die waren het die de wraak van de heilige uitvoerden, zijn domein beschermden. Of brachten zij zijn baraka over? Ook in de vorm van een haraam everzwijn? Moeizaam, elke nieuwe stap uittestend voor hij zijn gewicht eraan toevertrouwde, maakte Pieter voortgang over de gladde natte keien. Zou je ze voelen als je op ze trapte. Een droog kreetje verwachtte je dan, als van een geest die opgesloten zit in een leren zak waarop geslagen wordt. Welk sprookje was dat toch.

Nadat de smid het geweer droog aan de overkant had gebracht, kwam hij terug om Pieter de helpende hand te reiken. Hij lachte bewonderend dat Pieter zo goed vooruit kwam, voor een Roemi. Aan de overkant stegen zij snel langs een geitepad dat maar nauwelijks zichtbaar was tussen de zware kurkeiken. Opeens stootte Abdullah Pieter aan:

‘Dzjedna Ajesja. El mezara!’ zei hij, en inderdaad zag Pieter een paar meter van het pad af een klein heiligdom staan, van het type Aïn Rammel. En evenals aan de overkant van de Wed duidde een modderige plaats vol menselijke voetsporen op een bron in haar onmiddellijke nabijheid. Abdullah maakte geen aanstalten dichter naar het heiligdom toe te gaan, en Pieter nam maar aan dat het op alle andere leek die hij al kende.

Pieter was buiten adem toen zij tenslotte bij de open plek kwamen waarop Hamoeda’s huis en boomgaard stonden. Het

was voor het eerst dat hij in deze streek een afrastering van ijzerdraad rond een erf zag. Later zou Hamoeda hem uitleggen dat de bosdienst hem zo wilde verhinderen zijn ontginning verder uit te breiden; maar hij had zelf ijzerdraad gekocht, in Tunis, en stal er elk jaar tientallen vierkante meters grond bij door de omheining te verplaatsen.

Hamoeda wachtte hen op bij het toegangshek in de omheining; zijn vrouw was achtergebleven in de deuropening van het kleine huis. In het late licht zag Pieter opeens dat Hamoeda lichtblauwe ogen had; de man was minstens twintig jaar ouder dan hijzelf, en zijn ogen lagen in een bed van groeven en rimpels, maar binnen de omlijsting van de baard leken zijn ogen beangstigend veel op wat Pieter uit de spiegel kende.

Zij gingen het huis binnen en Pieter kreeg een handkus. De vrouw legde een angstige onderdanigheid aan de dag die Pieter, met zijn kennis van de overige leden van de familie Aïesa, niet kon plaatsen. Sloeg Hamoeda haar? Hij kon haar hier, ver van de bewoonde wereld, half doodslaan zonder dat er een haan naar kraaide. Of ging ze gebukt onder haar eenzame taken als vrouw, altijd in haar eentje brandhout, riet en andere bosproducten verzamelen, niets te roddelen, niets samen te lachen, steeds alleen de steile tocht naar de drassige bron beneden, waar de dzjenoen op haar loerden. Sieraden droeg ze niet; op haar schouders hielden verroeste veiligheidsspelden haar overkleed op zijn plaats. Er waren geen kinderen, inderdaad. En er was geen enkel teken van vertrouwelijkheid tussen Abdullah en zijn zuster, die ook alweer Machboeba bleek te heten.

Pieter had verwacht dat Hamoeda eindelijk zijn sollicitatiegesprek als tolk zou voeren, of in ieder geval het levendige contact eerder op de dag zou voortzetten. Maar Hamoeda's enige zorg leek te zijn te laten zien dat hij niemand nodig had. Zelfs over Hesnawi geen woord nu. *Se d'émerder*, dat woord kwam voortdurend terug in Hamoeda's monologen; 'zich redden', 'een oplossing vinden', maar ook 'zich

hoofdstuk 16

ontlasten', en vooral 'er schijt aan hebben'. Was dat de boodschap waarvoor Pieter een uur heen en een uur terug had moeten lopen vanaf de andere kant van het dal?

Met een voor deze streek verbazingwekkend gebrek aan nadruk en stemverheffing toonde Hamoeda hoe professioneel en veelzijdig zijn bedrijfje wel was vergeleken bij het gepruts van de boeren op de verre tegenoverliggende helling, waar in het licht van de vooravond de woonclusters en het centrale heiligdom nog wel maar menselijke gestalten niet meer te onderscheiden waren. Hij gunt mij niet dat ik wel contact kan maken met de mensen van Sidi Mehemmed, ging het door Pieter heen, terwijl hij onwillekeurig namen en genealogieën verbond aan al die erven waar hij de afgelopen maand gewerkt had.

Dit was niet iemand die een baantje zocht als tolk. En hij hield nauwelijks de schijn van gastheerschap op. Verveeld en zonder in te gaan op vragen toonde Hamoeda de fruitbomen, enige pas-geënte takken, entmessen, een hut met twee geiten, een stal met vijf koeien, zijn bijenkorven, een grote glazen fles met heldere honing, een grote qassaä vol prachtige regelmatige raten die nog zwelgden van de honing, schappen vol bewaarappels. Door het vocht waren er deze maand nogal wat rotte appels tussen, die voerde Hamoeda aan de wilde zwijnen zodat zij bleven komen en een gemakkelijke prooi vormden. De goede aten zij zelf op, het hele jaar door; vol vitamines, zij hadden geen dokter nodig.

De rondgang eindigde bij de put die hij had laten graven op zijn erf.

Dus de bron bij het heiligdom beneden werd niet gebruikt door Machboeba?

Niet als je een goede put op je eigen erf hebt.

Wat verklaarde dan de vele voetstappen daar.

Ze werden de laatste tijd niet goed van het water uit de put. Het was alleen nog goed voor de fruitbomen. De regen spoelde teveel zout in het water mee.

Nijdige stiltes.

Wat was de naam van dat heiligdom bij die bron?

Ach, wie hield zich daar nu nog mee bezig, dat was bijgeloof van oude vrouwen.

Was dat heiligdom misschien gemaakt van resten van een ander heiligdom aan de overkant van de Wed, op Qaā Rammel bij voorbeeld?

Mogelijk. Vroeger woonden de mensen aan weerszijden van de Wed.

Hoe heetten die mensen van vroeger dan?

Schamper snuiven. Hamoeda was geboren en opgegroeid in de stad, en pas later hier komen wonen. Voor dat soort informatie moest Meneer Pieter bij zijn neef Salah ben Chemies zijn. Of bij de andere dorpelingen aan de overkant. Maar die mensen waren allemaal dood, wie was er nog geïnteresseerd in hun namen.

Abdullah speelde tersluiks met zijn geweer, dat naast zijn stoel tegen de muur stond. Hij trommelde met zijn vingers op de stoel. Hij kon het Franse gesprek niet verstaan, verveelde zich, wilde terug naar het dorp.

De grote radio, met verschoten textiel over de luidspreker, en van binnen een woud van buizen. Het loodzware gevaarte werd van een plank getild en op Abdullahs knieën neergezet. Hij was smid, met dikke eeltige vingers, geen radiomonteur. Batterijen die uit een grote zaklantaarn gehaald werden (waarom moesten zij de mijne lenen) leverden even een krassend signaal op, dan vage flarden Arabische muziek, maar de energie raakte snel en voorgoed uitgeput.

Ging Meneer Pieter niet een keer naar Tunis? Hij moest dan beslist een auto-accu meebrengen, twaalf volt, bij een vriend van Hamoeda vandaan, hij zou het adres dadelijk opschrijven. Er zouden nauwelijks kosten aan verbonden zijn, de vriend was vroeger ook in het leger.

Hij kon dus wel schrijven!

Zij waren hier maar alleen in het bos, en dan was de radio een troost. Ook voor de vrouw. 's Avonds vooral.

Pieter voelde zich in de val gelokt maar wilde niet weigeren.

hoofdstuk 16

Hij moest over een paar weken in ieder geval naar Tunis, zei hij, voor stafkaarten, en archiefmateriaal over de geschiedenis van de streek. En misschien luchtfoto's, als hij die kon vinden.

De ontginning van Hamoeda kon nog niet op luchtfoto's voorkomen, want die was pas tien jaar oud, en de luchtfoto's waren nog uit de Franse tijd. De onafhankelijke Tunesische staat, je dacht toch niet dat die geld had voor luchtkartering?

Ze aten geen wild zwijn, maar een kip die Hamoeda aan de rand van het erf ging slachten. Zijn witte overhemd tekende zich kwetsbaar af tegen de dichte bomen, die al nauwelijks meer van de nachtelijke hemel te onderscheiden waren. Een ideaal doelwit.

Machboeba at haar maaltijd alleen in het keukenvertrek op. Zij kon tenminste beter koken dan haar moeder, of was Pieter inmiddels gewend aan koeskoes? De mannen aten zwijgend.

Na de eerste kop thee (de enige?) stond Abdullah resoluut op. '*Nemsjoe, er Roemi.*' De weg terug was lang, en Abdullah kwam niet op het idee een gemakkelijker pad te kiezen. Ontdaan van Hamoeda, en in het besef van een verloren avond, voelde Pieter zich toch wonderlijk dankbaar, geborgen, in de aanwezigheid van de smid. Het geweer speelde daarin geen rol, het donkere land was veilig. Dicht bij het pad liet een jakhals zich horen, maar Abdullah lachte honend terug. '*Eth thiëb barka, er Roemi. Koell lè bes.*']

Gelukkig nog maar één dag en Hesnawi zou weer terug zijn.

DEEL III

HOOFDSTUK 17

Vijf maanden tevoren, toen Pieter voor het eerst in Tunis was aangekomen en in hetzelfde Hotel Bèb es Soeiqa twee weken had verbleven, had hij een kamer op de benedenverdieping gehad. In verband met het inbraakgevaar kon de ruimschoots van vensters voorziene kamer slechts geventileerd worden door een piepklein bovenlicht, en zelfs daardoor was Pieter dag en nacht belaagd door een overvloed aan lawaai en stank afkomstig van de straatmarkt waaraan het hotel, en de buurt als geheel, hun naam ontleenden. Deze keer had hij een kamer op de tweede verdieping, wat een aangename afstand schiep. Wilde men even proeven aan het stadsleven (het hotel leek voornamelijk in gebruik bij kleine handelaren uit de provincie), dan volstond het om door de openslaande deuren het dakterras op te lopen. Door kanteelachtige balustraden zag men de honderden theedrinkers op de terrassen, de bakfietsen en laadkarren in allerlei uitvoeringen, weinig auto's die echter absolute voorrang eisten en kregen, en daartussen de massa's voetgangers. Er waren slagersknechten met op hun schouders de karkassen van schapen en koeien; hun last als wig of stormram gebruikend in de menigte, liepen zij zo snel dat de vliegen ze niet bij konden houden en in een boze wolk achter hen aan dromden. Oude mannen liepen te converseren, hun bidsnoer in aanslag. De tienermeisjes waren net zo gekleed als thuis, in Nederland. De zwaargebouwde volwassen vrouwen met hun korte benen droegen bijna nooit een zwarte sluier voor hun gezicht, maar hadden het omlijst door de metersgrote witte omslagdoek die in Aïn Draham voor het toppunt van stadse chic doorging. Dreinzende kinderen, vrijwel alle met plastic schoenen aan, moesten zich aan de rokken van hun moeders vasthouden, want die hadden de handen vol met open rieten manden waaruit preien en wortelloof stak, en aan hun polsen bungelden geen armbanden maar volgepropte wegwerptassen

hoofdstuk 18

van bontgekleurd plastic.

De moeëzzin van de Bèb es Soeiqa moskee vlak achter het hotel had zo juist opgeroepen voor het avondgebed, maar dat had op het straatbeeld geen merkbaar effect gehad. Hier was het elke avond koopavond.

Pieter liep de kamer weer in. Hij kwam niet om te *sightseeën*. Deze Noordafrikaanse *soeq* beantwoordde aan alle clichés en was overigens inderdaad te verwarrend voor een eenvoudige dorpsantropoloog. En zijn dorp was gerieflijk ver weg. Even bezweek hij voor de verleiding het roze lampje boven zijn bed herhaaldelijk aan en uit te knippen in de nog steeds lichte kamer. Als hij nog eens op veldwerk ging moest hij een druklamp kunnen betalen.

Hij liet zich op de rulle bedsprei vallen en bekeek nogmaals zijn oogst van de laatste vier dagen.

Een enveloppe met een set van acht luchtfoto's van Sidi Mehemed en omgeving, tegen Hamoeda's bewering in nog geen half jaar oud; in licentie van de Franse strijdkrachten afgedrukt te Tunis. Een canvas etui met een oude legerstereoscoop, niets dan een bril op pootjes, maar op deze plaats en op dit tijdstip een investering vertegenwoordigend van twee dagen speuren in dumphandels plus twee maanden loon in de werkverschaffing: Pieter had, dom genoeg, laten merken hoezeer hij het instrument nodig had. Een uitvoerig bestempelde en gearafeerde toegangskaart voor de Archives Nationales de la Tunisie, ook een investering van anderhalve dag, maar helaas waardeloos want toen hij zich met dit document eindelijk toegang had verschaft tot de balie in een volgende zaal bleek de raadpleging voor onbepaalde tijd gesloten in het kader van de reorganisatie van de archieven (*'uitgevoerd in samenwerking met de geschiedenisfaculteit van de Universiteit van Montpellier'*). Als hij nog ooit documenten over zijn onderzoeksgebied wilde lezen, kon hij daarvoor dus binnenkort dichter bij huis terecht.

En ten slotte een stafkaart 1:50.000, *division Fernana*, weliswaar twaalf jaar oud, maar met — niet ver van de

kruisvouw in het midden — zijn onderzoeksgebied prachtig in kaart gebracht: de parallelle heuvelruggen van het Aïn Felloesmassief naar de Wed le Kebier, de beek van Aïn Felloes als een verrassend rechte lijn tussen de heuvels, en de onbewoonde wand van de Raqoebat' Arfa. Zelfs de beide heiligdommen van Sidi Mehemmed waren duidelijk aangegeven, onder die naam. Het symbool dat voor de heiligdommen was gebruikt verbaasde hem even: een half rondje, naar boven open, op een vertikaal streepje — in rood; een wassende maan? Volgens de legenda was dit het symbool voor islamitische begraafplaatsen, maar dat klopte slechts in het geval van Sidi Mehemmed le Kebier: bij El Wilda werd niet begraven. Op de kaart bleek de afstand tussen de beide qoebba's nauwelijks meer dan een kilometer. Tussen Sidi Mehemmed le Kebier en de rivier snoerden de hoogtelijnen zich samen, de steile helling daar overtuigend oproepend.

Andere begraafplaatsen waren er in of rond het dorp niet aangegeven, niet die van Boe-Qasbaja op Qaä Rammel en zelfs niets Sidi Rehoema bij Maizia. Pas twee kilometer zuidelijk van het huis van Rachmani (een van de weinige permanente gebouwen waarop het dorp volgens de stafkaart aanspraak kon maken) was er weer een begraafplaats-symbool ingetekend, naamloos, vlak onder het niet-gemarkeerde dorp Fieth el Missai. Dat moest de andere begraafplaats Boe-Qasbaja zijn: een steile winderige plek hoog boven de grote bocht van de Wed le Kebier, vanwaar men over de drie valleien die daar samenkwamen een schitterend uitzicht had — volgens Hesnawi tot ver Algerije in. Er waren op deze imposante plek niet meer dan twintig graven, wat ook klopte met Rachmani's beweringen dat deze Boe-Qasbaja pas was gebouwd als filiaal van die op zijn eigen erf: le Kebier. De graven waren recent, en verscheidene waren al opgetrokken uit cement en blinkend wit gepleisterd. Blijkens het genealogisch onderzoek dat Pieter de afgelopen maanden in Sidi Mehemmed had verricht lagen er ouders van uit Fieth el Missai ingehuwde vrouwen begraven bij die Boe-Qasbaja.

hoofdstuk 18

Niets in zijn opleiding had hem erop voorbereid dat vele weken van zijn veldwerk zouden bestaan uit het traceren van de geboorte- en sterfplaatsen van duizenden mensen die hij nooit zou zien en wier gelaatstrekken hij soms trachtte te reconstrueren uit de overeenkomsten en verschillen in de gezichten van zijn levende informanten.

De huwelijksrelaties had hij nu compleet, tot een diepte van minstens vier generaties. De vestigingsgeschiedenis van de Zeghaidia was hem ook in grote trekken duidelijk geworden. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw was Zaghdoed gekomen met zijn zonen; aanvankelijk hadden zij langs de rivier gewoond bij Tra'eia, iets stroomafwaarts van Sidi Mehemed le Kebier. Aan het begin van de twintigste eeuw waren zij naar het centrum van de vallei verhuisd, naar Sidi Mehemed el Wilda. Daar hadden sjeich Boe-Aziez — drie generaties onder Zaghdoed — en zijn zoon sjeich Hassoena zich verrijkt onder de dekmantel van de Franse koloniale overheersing.

Inmiddels hadden zich vanuit Sjheda hun neven aangediend: de vader van sjeich Hellel, en twintig jaar later diens naaste verwanten, Rachmani ben Joesoef, Mehemed ben bel-Qessem, en hun minder bemiddelde oom Hamed ben Amer. Op de kaart waren het afstanden van luttele centimeters, maar in werkelijkheid was het allemaal vele uren lopen, óm het Aïn Felloes-massief heen dat zelfs volgens de kaart onbegaanbaar was.

De vestigingsgeschiedenis van de Maizi clan was ging veel verder terug. Alles wees erop dat zij al in het begin van de vorige eeuw de beide kanten van het Aïn Felloes massief bewoonden. Door de Zeghaidi expansie waren zij misschien wel van de dalbodem verdrongen, maar hogerop niet wezenlijk in de verdrukking geraakt. Op de kaart tekenden zich tussen het groen van het kurkbos rond de top de ovale ontginningen van de Maizia af als spraakballonnen in stripverhalen. Hier en daar mondden er brede kleurloze banen op uit, die Pieter vervolgens ook op de Raqoebat' Arfa en op andere bergen terugvond, en

die hij aan de hand van de legenda en zijn Franse woordenboek met veel moeite onderkende als brandgangen in het kurkbos. Zouden de arbeiders van de bosdienst offers gebracht hebben aan Sidi Mehemmed en Sidi Abdullah, Boe-Charoeba, Ben Metier en al die andere heiligen, alvorens die kilometers lange banen open te kappen?

Wat de Arfawia betreft: de Wed le Kebier en haar bovenloop, de Wed el Melleh, vormden op de kaart één, onverwacht continu, langgerekt stroomgebied van een kilometer of vijftien, waarlangs alle met de Arfawi clan geassocieerde dorpen te vinden waren. Het dorp Sidi Mehemmed was daarvan het meest noordelijke: het beginpunt, of eindpunt, van de Arfawi expansie die, volgens Pieters genealogische reconstructies, omstreeks 1820 moest zijn begonnen. Op drie plaatsen in deze gordel waren er heiligdommen of begraafplaatsen aangegeven met de naam Sidi Abdullah. Het kon haast niet anders of die heilige was bij uitstek de patroon van de Arfawi clan.

Van Boe-Qasbaja zoals gewoonlijk geen spoor.

Een week tevoren hadden Pieter en Hesnawi midden in Fieth el Missai een groot hutvormig heiligdom gevonden dat ook Sidi Abdullah heette; er lag geen begraafplaats omheen — iedereen in dat dorp begroef bij de plaatselijke Boe-Qasbaja. Voor Sidi Abdullah werd er in Fieth el Missai wel een groot feest gehouden, twee keer per jaar, en volgens de berichten even bescheiden van omvang als dat gehucht zelf was. Voor Boe-Qasbaja was er geen feest; Pieters vraag op dit punt was met hoongelach begroet, maar had dat Boe-Qasbaja betroffen, of de domheid van de onderzoeker?

Dus Boe-Qasbaja was in Fieth el Missai, net als in Sidi Mehemmed, een plaats des doods; Sidi Abdullah een plaats van feestelijk leven, waar uitgehuwde vrouwen van het dorp elkaar eens per jaar terugzagen, en waar vroeger een gemeenschappelijke offermaaltijd werd gegeten. Het verschil was analoog aan dat tussen Sidi Mehemmed le Kebier en el Wilda, maar die hadden tenminste nog dezelfde naam. Wordt het

hoofdstuk 18

oudste heiligdom het centrum van een begraafplaats omdat die heilige als het ware gestorven is, overvleugeld door een jongere heilige, de patroon van een meer dynamische, agressieve verwantengroep in opkomst? Nieuwe immigranten die hun eigen heiligdom meebrengen en daar een jaarlijks feest organiseren — een jaarmarkt of kermis zoals in Europese dorpen — maar die in het laatste en innigste contact met de grond, als er doden begraven moesten worden, toch veiligheid zoeken bij een Eerdere Bewoner?

Als dat allemaal klopte dan was Boe-Qasbaja een pre-Arfawi heiligdom, in het onbeduidende Fieth el Missai gedeeltelijk verdrongen door Sidi Abdullah; en pas echt verdrongen, niet alleen als feest-heilige maar inmiddels zelfs als begraaf-heilige, door Sidi Mehemed in het centrum van het dal. Daar werd in ieder geval al sinds de vorige eeuw één van de grootste heiligenfeesten van de gehele streek gehouden, en vanaf het begin van de eeuw was Sidi Mehemed de plaats van herkomst van vrijwel alle sjechs geweest.

Maar met welke pre-Arfawi verwantengroep moest Boe-Qasbaja dan verbonden worden? Met de Maizia? Niet waarschijnlijk: de naam Boe-Qasbaja werd volstrekt niet gebruikt voor ook maar één van de elf heiligdommen die Pieter op zijn omzwervingen met Hesnawi inmiddels had gevonden op de hogere hellingen van het Aïn Felloes massief. Boe-Qasbaja was tegenwoordig uitsluitend geassocieerd met de Arfawi bewoners van Sidi Mehemed en Fieth el Missai, niet ver boven de Wed.

Waren die wel allemaal één pot nat? De Arfawia langs de Wed el Melleh en in Sjheda konden overwegend in één grote genealogie ingepast worden, waarvan Pieter goed tesamen passende brokstokken had verzameld in Hamraia. De Meteinia, van Salah ben Chemies, konden ook nog in die stamboom opgenomen worden, op een wijze die niet al te geforceerd aandeed. Al wist je dat natuurlijk nooit zeker: ze hadden inmiddels al sterke staaltjes van genealogische aanpassing gezien, gevallen die zelfs Hesnawi als historisch onjuist

onderkende. In ieder geval was het onmogelijk gebleken om een genealogische verbinding te leggen, anders dan via huwelijksrelaties, tussen de Meteinia en de voorouders van Aïesa. Had Hesnawi niet gesuggereerd dat de familie Aïesa arme cliënten, herders, van de Arfawia waren geweest? Zij waren al generaties lang smeden, en dat beroep had het geringe aanzien dat afhankelijke immigranten paste. In de top van de genealogie van Abdullah ben Aïesa waren ook huwelijksrelaties — geen afstammingsrelaties — te vinden met de vroegste, Arfawi, beheerders van de heiligdommen van Sidi Mehemmed: Joenis ben Amaar, zijn broers en zijn zonen.

Het leek er dus sterk op dat in het kader van de Arfawi expansie aan de benedenloop van de Wed le Kebier de Arfawi identiteit ook was aangenomen door cliëntgroepen. Salah ben Chemies had uiterst vaag gedaan over zijn genealogische verbinding met Joenis ben Amaar en met de zonen van Esj Sjedia, nog wel zijn naaste burens op Qaä Rammel.

De Arfawia waren bijna een halve eeuw eerder gekomen dan de Zeghaidia, maar bleven nieuwkomers; dat werd overal langs de Wed le Kebier volmondig toegegeven. Nieuwkomers die als cliënten *andere nieuwkomers* aantrekken? Het was mogelijk. Maar waarschijnlijker leek het toch dat die cliënten *eerdere plaatselijke bewoners waren geweest*, tot cliëntschap gebracht door het religieus overwicht van de Arfawia: de laatsten beheerden niet alleen de heiligdommen van Sidi Mehemmed, maar ook die van Sidi Abdullah, waaronder het allerbelangrijkste heiligdom van de streek, te Seloel; bovendien stonden de Arfawia bekend als degenen die in de vorige eeuw de Qadiri broederschap, de zewja, in de streek hadden geïntroduceerd.

Gewoontegetrouw begon Pieter naar een aantekenboekje te zoeken, maar hij had deze samenhangen al zo vaak overwogen. Het kon trouwens beter op systeemkaarten. Hij schonk zichzelf nog een glas wijn in (*Côtes de Tibar, produit de la Tunisie*), en tuurde verder op de stafkaart, waaruit nu en dan met fotografische precisie beelden opflakkerden van de vallei van

hoofdstuk 18

Sidi Mehemmed. Pieter kon toch geen heimwee hebben? Op straat begon een claxongevect, gevolgd door een felle woordenwisseling.

De reconstructie van de geschiedenis van Boe-Qasbaja begon ergens op te lijken, maar overtuigde nog steeds niet. Het dorp Sidi Mehemmed was tegenwoordig, en al sinds het begin van de eeuw, overwegend een Zeghaidi nederzetting. Niet alleen eventuele cliëntgroepen van de Arfawia, zoals de familie Aïesa en Esj Sjedia, maar ook de echte Arfawia (zo die er al waren) vormden een verdrukte minderheid. Van Joenis ben Amaar, de vermaarde beheerder van het heiligdom Sidi Mehemmed, schenen er nog maar drie nakomelingen in leven te zijn, allen vijftigers: een vrouw ingehuwd ergens in Sjheda, een chef van de werkverschaffing die in Aïn Draham woonde en zich nooit meer in Sidi Mehemmed liet zien, en Joesoef, die ver boven de takkenhut van Abdullah ben Aïesa op de Kef el Hanoet woonde — een vrijgezel, die 's nachts ijzingwekkende kreten liet horen langs de helling, en door iedereen voor gek werd versleten. De andere Arfawia ter plaatse woonden in een halve cirkel langs de periferie van het dorp. Zij hadden slecht land dat zij met de hand moesten bewerken, zonder eigen ossen; en zij speelden in de economie, de politiek en het religieuze leven van het dorp een onbeduidende rol — die sectoren werden helemaal door de Zeghaidia beheerst. Hoe kon je in zo'n context de huidige betekenis van Boe-Qasbaja verklaren onder verwijzing naar een dominante Arfawi groep?

Tenzij je mocht aannemen dat eerst Boe-Qasbaja in de verdrukking was gekomen door de komst van de Arfawia, en dat pas geruime tijd daarna de Arfawia op hun beurt door de Zeghaidia waren uitgerangeerd.

Dat klonk al beter. Eerst krijgen de Arfawia de eerdere bewoners eronder; resultaat: er ontstaat een plaatselijke Arfawi identiteit waarin ook eerdere bewoners delen; en Boe-Qasbaja verliest zijn oorspronkelijke centrale positie. Aan welke andere heilige? Aan Sidi Mehemmed? Aan Sidi Abdullah? Dat was nog lang niet duidelijk. Spoedig volgen de Zeghaidia en die

krijgen op hun beurt de Arfawia eronder; resultaat: de Arfawia, echte zowel als hun ingelijfde cliënten, beginnen bij nader inzien maar weer Boe-Qasbaja te koesteren, nu niet langer als erkende mystieke eigenaar van de grond maar als ondergrondse patroon van hun opstandigheid.

Stel dat Sidi Mehemmed oorspronkelijk een Arfawi heilige is geweest. De patrijzen die altijd weer met hem in verband gebracht werden, bij een bezoek aan le Kebier op de Heuvel maar ook in het lied dat Rebbah ben Ali zong als droewisj, — kwamen die vogels niet regelrecht uit de Arfawi clanmythe overvliegen? Dan zou Sidi Mehemmed in de eerste helft van de twintigste eeuw door de Zeghaidia afgepakt zijn van de Arfawia. De begrafenis van de sjech Boe-Aziez pal voor de ingang van Sidi Mehemmed le Kebier zou dan die triomf markeren. Uit dezelfde tijd, de jaren twintig, dateren ook de eerste Zeghaidi beheerders van de heiligdommen van Sidi Mehemmed. Dat de heilige veel ouder was leed geen enkele twijfel. De oude Ali ben Saäd, uit Maizia, had als kleine jongen de qoebba voor el Wilda zien bouwen, zei hij, maar daar was toen al lang een heiligdom in de vorm van een takkenhut.

Het overnemen van hun gevierde heiligdom door de Zeghaidia zou het des te begrijpelijker maken dat de Arfawia terugkwamen met Boe-Qasbaja: de enige andere plaatselijke heilige van allure, ook al was hij dan misschien pre-Arfawi. Maar hoe kon die clan dan zijn machtspositie van het eind van de vorige eeuw zo verloren hebben?

En waarom staat de enige koloniale boerderij in de vallei precies op de plaats van Boe-Qasbaja le Kebier?

Peinzend legde Pieter de kaart naast het bed op de grond en peuterde de grote luchtfoto's uit de manila dienst-enveloppe, waarvan de gom losliet nog voor hij hem had kunnen openscheuren. RÉPUBLIQUE DE LA TUNISIE — SERVICE TOPOGRAPHIQUE. Andere jonge Europeanen in lichtgewicht kleren en met zware actentassen (ingenieurs? landmeters? spionnen?) waren kennelijk kind aan huis in het grote glazen gebouw, en toen hij de tweede dag naar hun voorbeeld zijn nieuw gekochte

hoofdstuk 18

stropdas droeg mocht hij de foto's die hij nodig had zelf uitzoeken in de moderne, grijs-gemoffelde ladenkasten. De afdrucken waren tegen kostprijs geleverd, binnen een dag; het imitatie-Delftsblauw molentje (als laatste overgebleven van de vier die hij uit voorzorg naar Tunesië had meegebracht) had hij beschaamd in zijn zak kunnen laten. En toen de stad door met de enveloppe onder zijn arm, de voorkant bewust naar buiten gekeerd en de hoek waarop de letters stonden goed zichtbaar. Wie geen Europees schrift kon lezen zou in ieder geval een dienst-enveloppe herkennen, daar zorgde de Tunesische staat wel voor. Opgepast — hier ging niet een toerist, maar een aan de overheid gelieerd deskundige.

Steunend op zijn zij spreidde Pieter de set foto's naast zich op bed uit. De cijfercodes in de marge boden aanvankelijk weinig houvast, en pas na veel heen en weer kantelen en schuiven begon hij de loop van beken en rivieren, de bergellingen en daarop vooral de brandgangen als zodanig te onderkennen. Grote delen van het gefotografeerde landschap zeiden hem niets: de dalen waren smal en steil in die streek en vijf kilometer was soms al twee bergruggen verder. Ten slotte had hij de foto's in drie nette rijen gerangschikt, de aanvliegbanen onder elkaar, en iedere foto tien centimeter overlappend over de andere, zodat bijna een landkaart ontstond, die echter aan de randen van de afzonderlijke foto's niet goed doorliep doordat het perspectief van iedere opname weer enigszins anders was.

De schaal van de stafkaart was nog altijd veel kleiner dan die van de luchtfoto's, en pas bij vergelijking viel op hoe ontstellend vereenvoudigd het kaartbeeld was. De luchtfoto's toonden ieder pad, iedere hut, iedere akker, en zelfs de dorsvloeren en de raqoeba's verschenen onmiskenbaar als ronde witte vlekjes. Maar in welk dorp? In welk dal?

Opeens zag Pieter twee witte vierkantjes, het een omgeven door donkere begroeiing, het ander op meer open terrein; dat moesten de beide qoebba's van Sidi Mehemed zijn. Het landschap eromheen kende hij goed van zijn dagelijkse

wandelingen naar informanten en heiligdommen, nu al weer vijf maanden lang. Er bleken toch twee paden over de top van Aïn Felloes naar Sjheda te voeren, ragfijne witte kronkellijntjes tussen grijstinten van rotsen waar nauwelijks nog struiken groeiden. Het steile pad vanaf Sidi Mehemmed le Kebier omlaag naar de Wed leek nu weer langer dan in het landschap zelf. De regelmatige beplanting van de drie rijen vijgebomen in de tuin van Metenni was duidelijk te zien. Deze bomen moesten inderdaad stokoud zijn, want een andere groep volwassen vijgebomen die hij kende, in Maizia, gaf veel kleinere kruinen te zien op de foto; en die waren nog wel veel hoger op de helling, veel dichter bij het karteringsvliegtuig, en vlak voor de Tweede Wereldoorlog geplant door Kasjroed en zijn zonen. Houttassen waren er bij de Wed niet te bekennen, wel rafelige plekken die rietland moesten zijn, en voorts de stenen brug, en de door de werkverschaffing aangelegde weg, die zich in een scherp bemeten tracée hoekig om de heuvel met het huis van Rachmani aftekende. Dat huis was inderdaad van kolossale afmetingen, verreweg het grootste dat er op alle foto's was te zien.

Het was maar goed dat Tunesië met geen land in oorlog was en een gematigde politieke koers voer. Niettemin bonkte Pieters hart in zijn keel. Als op dat moment de geheime dienst aan de deur van de hotelkamer geklopt had, was hij op heterdaad betrapt.

De stereoscoop lag op het nachtkastje. Hij brak een nagel op het stugge canvas van het etui (alweer lettercodes, in verbleekte sjabloon-letters), en zette het geval in elkaar. Het moeilijkste was altijd om niet te accommoderen. Als je werkelijk perspectief wilde zien moest je naar de foto's die een paar centimeter onder de lenzen lagen, kijken alsof je van een hoogte van anderhalve kilometer keek; minstens anderhalve kilometer, anders vloog je tegen een bergtop.

Het lukte niet, de lenzen bleven werken als een simpel vergrootglas, en de magische versmelting van de beide, onderling verschoven en verschillend beschaduwde beelden tot

hoofdstuk 18

één realistisch reliëf (ooit het hoogtepunt van een introductiedag luchtfoto-interpretatie) voltrok zich maar niet. Pieter hield zijn adem in en bewoog de foto's afzonderlijk. Hij vloog nu met één oog recht boven de Wed, iets stroomafwaarts van Fieth el Missai. De veldjes en erven aan de overkant moesten Rammel el Atroes zijn. Wat was dat allemaal dicht bij elkaar. Een zeer steile helling vlak boven de Wed. Een eenzame kurkeik, en felle witte puntjes. Dat moest de Boe-Qasbaja van Fiedh el Missai zijn.

Opeens sloten de foto's op elkaar aan, Pieters blik ontspande zich en als een eruptie doemde met duizelingwekkende dieptewerking de heuvel van Rachmani op. Onwillekeurig zette Pieter zich schrap tegen het omhoogprijemende schuine dak. Voorzichtig turend en de stereoscoop minimaal verschuivend speurde Pieter heel het domein van de Markies van Carabas af. Het dak lag er goed bij. De nietige takkenhutten van Hamed en zijn zoon Ram'daan waren zoals Pieter ze kende. De fruitbomen op de westelijke helling hadden levensechte wollige kruinen gekregen waarmee zij bijna in zijn neus kietelden. Boe-Qasbaja le Kebier onder een kolossale kurkeik vlak bij het huis — het heiligdom zelf was een vlekje schaduw maar de boom was onmiskenbaar. De heuvel af, steil de bedding in van de beek van Aïn Felloes, en daar weer de grote eik van Boe-Qasbaja op Qaä Rammel. Het huis van Salah. Omlaag naar de Wed. Weer de tuin van Metenni; behalve de rij vijgebomen die Pieter kende zag hij dwars daarop nog twee clusters, groter dan de eerste. *Wat was daar toch gebeurd dat de sleutel gaf tot heel dit landschap, heel dit krachtveld van geheimen.*

Steil omhoog weer aan de overkant, het kronkelpad naar een dichterbegroeide plek halverwege de helling: de bron van Machboeba, bij het heiligdom Ajesja. De ontginning van Hamoeda, met rijen en rijen kleine fruitbomen. Terug naar Qaä Rammel. Tussen die buurtschap en het centrum van Sidi Mehemmed was de onbewoonde plek veel groter dan alleen de begraafplaats van Boe-Qasbaja. Een wirwar van huizen, veldjes, paadjes en donkere cactushagen in het centrum van het

dorp. Iets opzij het huis van Mansoer. Van Bachoesj. Chelti Oemborka. Rebbah ben Ali en Salah ben Tarsjoen. Salah ben Mohammed. Daarachter een diepe greppel die doorliep van Maizia tot aan de Wed — die was Pieter in het landschap zelf nog niet opgevallen. Dan het struikgewas dat langzaam overging in het kurkbos rond de Heuveltop. ‘...*Erreqede zroeëia*’: ‘Gij die slaapt in de hagedoornstruiken’. Daar is Sidi Mehemed le Kebier al, maar nu in zijn volle perspectivische glorie: een bolwerk tegen de vlakte, een roofoerburcht boven de Wed. Pieter gleed door naar het noorden, over een wijd dal dat zich voorbij Sidi Mehemed le Kebier uitstreckte — het dichtbevolkte Chedeiria, het stroomgebied van de Wed Ghenaka die oostelijk langs het Aïn Felloes massief meanderde en spoedig uitmondde in de Wed le Kebier. Niet ver van de samenvloeiing van deze rivieren hielden de tuinen en erven op, en begon een uitgestrekt stuk braakland van zand, rotsen en struiken, met in het midden een begraafplaats rond een grote kurkeik. Aan de voet van de boom was een vierkante donkere vlek, ongetwijfeld een heiligdom. Pieter rolde op zijn buik en pakte de stafkaart op. De plek was gauw gevonden. Bij de rode wassende maan stond aangegeven ‘Sidi Salimen’. Sidi Mehemed's vroegere baas bestond werkelijk en had zijn heiligdom vrijwel om de hoek!

Pieter vloog terug naar de Heuveltop en pikte het pad waarlangs hij, half in triomf maar nog aangedaan door de doodsstuipen van het bloed kotsende rund, met Hesnawi de stok met vlees van hun eerste heiligenoffer had thuisgebracht. Langs het struikgewas naar Sidi Mehemed el Wilda. De koerbi. De winkel van Thiëb. De steenweg. De beek weer. De brug bij de erven van Aïesa. De steile rotswanden en de cactushagen met daarbinnen hun toiletplaats. De drie huizen van Abdullah, El Hedi en Chelti Mabroeka, met daarnaast de dorsplaats en de ruïne van het huis van broer Hamma, de trekarbeider. Een stuk verder de smidse, en nog wat verder het grote donkere vierkant van Abdullahs takkenhut.

De luchtfoto was gemaakt terwijl zijn veldwerk al begonnen

hoofdstuk 18

was!

Er lagen smalle, harde schaduwen aan de noordwestkant van de huizen; het vliegtuig moest omstreeks elf uur zijn overgevlogen. Maar op welke dag was het dan zulk mooi weer geweest? Tranen sprongen Pieter in de ogen: even opzij van het stenen huis van Abdullah was een kleine lichte rechthoek te zien, waarin Pieter zijn slaapzak herkende die Hesnawi breeduit, over verscheidene waslijnen tegelijk, te drogen had gehangen op een zonnige ochtend na een nacht dat het dak gelekt had.

Pieter bleef turen en stak bij Abdullahs takkenhut de beek van Aïn Felloes over, langs een haardun maar onmiskenbaar voetpad. Onmiddellijk aan de overkant lag een groepje huizen dicht opeen, naar omlaag afgesloten door een groot lang huis met een pannendak — het erf van sjech Hellel. Aan de bovenkant lag iets opzij van deze groep een losstaand huis met kleine schuur, beide scherp afgetekend binnen een omheining die een keurig vierkantje vormde. Vijftig meter verder herkende Pieter het kleine heiligdom Sidi Mehemmed van Maizia, met vlak naast de ingang de mezara Ali bel-Qessem.

Het losstaande huis moest dat van Nezmja zijn.

Het werd tijd terug te keren naar het dorp. Hij zou de volgende dag een vouwstoel kopen, zodat hij Hamoeda's keukenstoel vol larven kon teruggeven aan Abdullah. Voor Hesnawi moest hij een paar schoenen meebrengen, want die had de zijne tijdens de maanden onderzoek finaal versleten. Een accu voor Hamoeda was niet meer nodig. Bij terugkeer uit Mehamdia, destijds, had Hesnawi Abdullah de mantel uitgeveegd, en daarna hun huis en al het keukengerief met overvloedig afwasmiddel gereinigd van de varkensvleesbesmetting. Pieter had geld moeten geven om een kip te kopen, die aan Sidi Mehemmed werd toegewijd. Abdullah was van de kip komen eten. Hamoeda had zich sindsdien niet meer op het erf laten zien als Pieter en Hesnawi thuis waren.

Was het verstandig jongenskleren mee te brengen voor de zoontjes van Nezmja? Misschien als hij tegelijk ook een

overhemd voor haar man meebracht. Maar er woonden nog negenenzeventig andere volwassen mannen in Sidi Mehemmed en Maizia.

HOOFDSTUK 18

Al op het caf terras tegenover de bushalte in A n Draham had Hesnawi zijn nieuwe schoenen aangepast. Zij bleken aan de grote kant, maar de kwaliteit van het leer maakte alles goed. Jammer alleen dat zijn sokken grote gaten op de hielen vertoonden. Pieter beloofde hem sokken. De tolk was voor de derde achtereenvolgende dag vanuit Mehamdia naar de aankomst van de bus uit Tunis komen kijken, uit vrees dat zijn werkgever zich alleen zou moeten redden in de metropool A n Draham. Het Delftsblauwe molentje voor R'biha was een schot in de roos; Hesnawi had de drie andere nooit gezien en Pieter kon dus voorwenden dit kleinood rechtstreeks van de Nederlandse ambassade in Tunis te hebben betrokken. Hadden zij daar geen voordelige import van Philips radio's?

De veldwerkers dronken muntthee. Pieter was nog niet uit de bus gestapt of Hesnawi had hem meegenomen naar het stadskantoortje van de sjiech, waar in het halfduister enige chefs van de werkverschaffing hadden zitten konkelen met hun machtige neef — allemaal Zeghaidia. De enige tafel had er vol gestaan met lege bierflessen en Pieter, wiens oren nog tuiten van het geluid en de hitte van de lange busreis, had er in snel tempo vier flessen lauw bier moeten leegdrinken. Een doos sigaren die hij voor zichzelf gekocht had, was nog juist op tijd omgezet in een relatiegeschenk; hij hoopte maar dat het tot de dronken sjiech was doorgedrongen. Wat had hij er terugverlangd naar de overzichtelijke, ruime, lichte wereld van de SERVICE TOPOGRAPHIQUE. Tegen kostprijs, en binnen een etmaal liggen Uw afdrukken gereed.

Er was in de twee weken van Pieters afwezigheid veel gebeurd in Sidi Mehemmed, en Hesnawi kon Pieter er alles over vertellen — elke week kwamen er wel dorpelingen naar de markt van A n Draham, en bovendien was de tolk een keer vanuit Mehamdia naar Sidi Mehemmed gelopen, twee uur heen

en twee uur terug (minstens twee uur, want zijn voeten hadden zo'n pijn gedaan in de versleten schoenen) 'om zijn oor te slapen te leggen' op de mannenvergadering rond de winkel van Thiëb. Thiëb had een vergunning gekocht voor de zerda van Sidi Mehemmed, die nu binnen tien dagen gehouden kon worden. Rebbah ben Ali en Salah ben Mohammed waren reeds alle dorpen in de vallei langsgeweest met de vlaggen van de heilige, om geld op te halen voor wierook en kaarsen die tijdens de zerda in de diverse heiligdommen gebrand zouden worden. Zelfs Hesnawi had geld gegeven, wel driehonderd miliem, in naam van Msjeu Biétr. Kamaoen, die de afgelopen maanden dikwijls als nachtwaker in de winkel had dienst gedaan, was door Thiëb betrappt op diefstal van blikken tomatenpuree en teruggestuurd naar zijn dorp. Een jongetje in Maizia had geprobeerd zich te verhangen toen het door zijn vader, een buurman van Ali ben Saäd, van diefstal was beschuldigd; naderhand was het geld opeens terecht gekomen, en het kind was nu in het ziekenhuis in Aïn Draham. Een kalf van Mohammed Boe-Tera was in de beek van Aïn Wankel gevallen en had zijn poten gebroken, zodat ze het hadden moeten afmaken; dat was de beek die van Maizia naar de Wed stroomde, achter de huizen van Salah ben Mohammed en Oemborka. In Qaä Rammel hadden twee jonge mannen een oproep voor de dienstplicht ontvangen; hun moeders hadden zich het gezicht opengekrabt en geweeklaagd alsof zij hun zonen al hadden moeten begraven. De recruten waren nog diezelfde dag vertrokken naar Dzjendoeba, met een gratis reisbiljet van het leger. Mehemmed ben bel-Qessem was bij de sjawsj geweest en die had vastgesteld dat het huis op de heuvel een zware plek was; morgenavond zouden ze er de droewisj gaat doen, en Hesnawi had al geregeld dat Pieter en hij er heen konden; Hesnawi zou alleen gegaan zijn in het geval dat Pieter nog niet uit Tunis was teruggekeerd.

Pieter bedankte Hesnawi met tranen in de ogen. Het bier begon nu pas te werken. Hij diepte uit zijn schoudertas een biljet van vijfhonderd miliem op, en gaf het aan de tolk, die

hoofdstuk 18

hem pas na lang aandringen tweehonderd miliem wisselgeld mocht teruggeven.

Met El Hedi ben Ali en zijn gezin was alles in orde. Hesnawi had hem nog op de markt van Aïn Draham gezien, en hem een kop thee aangeboden. Het was mooi van Pieter dat hij aan de zonen van de arme metselaar had gedacht, en zijn vrouw Nezmja, maar Hesnawi zat nu wel met de problemen. De enige manier om het overhemd en de vier T-shirts af te leveren was ze in de schoudertas te verstoppen, het huis in kwestie te bezoeken, te wachten tot er geen derden aanwezig waren, El Hedi en zijn vrouw geheimhouding te laten beloven, en dan zogenaamd de schoudertas te vergeten — die kon de oudste zoon dan de volgende dag terugkomen brengen, zonder T-shirts, maar misschien met wat stenen erin zodat niemand iets zou merken. Na een paar weken zou één van de jongens dan voorzichtig zo'n nieuw kledingstuk kunnen aantrekken, een maand later de volgende, enzovoorts; het zou lijken alsof El Hedi steeds van zijn loon kleren kocht in Tabarka. Elke andere benadering zou de ontvangers zeer grote schade berokkenen door de jaloezie van de burens, alle gezinnen in het dorp zouden bij Pieter aankloppen voor een soortgelijke gift, en Hesnawi zou overal de schuld van krijgen.

‘Laten we vanmiddag nog met een taxi naar de weg boven Hamoeda bel-Ahsien gaan, dan kunnen wij vannacht al in Sidi Mehemmed slapen. Dan gaan we die kleren morgenochtend gelijk wegbrengen, dan zijn we daarvan af. Ik wil — ik wil deze week de rondgang door het dorp afronden, zodat wij van alle vrouwen weten uit welk dorp zij komen, welke heiligdommen zij tegenwoordig bezoeken en voor welke heiligen zij maaltijden toewijden. Ik denk dat wij dan op de zerda volgende week veel beter zullen begrijpen wat er gebeurt. Moeten we echt niet wat bier bestellen voor jou?’

Gegeneerd liet Hesnawi Pieter versuft achter op het terras: de ritprijs van de taxi zou lager uitvallen als de tolk de onderhandelingen alleen kon voeren. Na anderhalf uur kwam hij als een vorst voorrijden, achterin een zwaar rokende

Peugeot. Zij gingen eerst wat kleren van de tolk ophalen in Mehamdia. Pieter had hier een lang oponthoud verwacht, eetuitnodigingen, uren sociaal zwijgen met R'biha, burens en verwanten, maar de vrouw was ergens diep in het dal de koe aan het weiden en zou het eerste uur niet terugkomen. Hesnawi vond het zelfs niet nodig dat Pieter de auto uitkwam. Binnen wat slechts enkele minuten leek waren zij al weer op weg. In de haarspeldbochten bij de grensovergang naar Algerije moest Pieter overgeven, in zijn *Le Monde* uit Tunis. Hesnawi was ontdaan, beschuldigde de chauffeur van roekeloos rijden en bette langs de kant van de weg Pieters gezicht met water uit de veldfles — hij moest hem ergens in Aïn Draham snel bijgevuld hebben. De chauffeur bleek nu bereid de helling bij Hamoeda af te rijden tot aan de brug over de Wed, maar van daar af moesten zij lopen: de scherpe stenen van de nieuwe weg zouden niets van zijn banden heel laten. De wandeling deed Pieter goed. Binnen een uur, kort na zonsondergang, waren zij terug in hun huisje, waar Chelti Mabroeka hen kwam begroeten alsof zij een week niet had kunnen slapen van ongerustheid. De nieuwe hoofddoek die Pieter haar gaf stopte ze besmukt en zonder dank weg in haar boezem. Abdullah verscheen glunderend en kreeg een waterpomptang; hij toonde zijn ingenomenheid door het gereedschap onmiddellijk uit te proberen op alle metalen voorwerpen die zich in het huisje bevonden — de olielamp, Pieters kist, de stretchers, de spijkers waarmee de deur en het raam gesloten werden. Voor El Hedi had Pieter twee binnenbanden en een tube solutie meegebracht, maar hij liet zich niet zien. Andere bewoners van het dorp liepen evenmin uit om Pieter te begroeten. Hesnawi verzekerde hem dat dit normaal was: hij was nu immers een zoon van het dorp; hij werd de volgende dag op de mannenvergadering verwacht, dat was alles.

De volgende ochtend bleek dat de buurtschap waar Nezmja woonde, in overeenstemming met de luchtfoto's, te bereiken was door even voorbij Abdullahs takkenhut de diepe, rotsachtige en in deze zomermaanden vrijwel droge bedding

hoofdstuk 18

van de beek van Aïn Felloes over te steken; wat niet alleen veel korter was, maar ook de openbaarheid vermeed van de steenweg, de winkel, en het pad omhoog langs de huizen van de sjiech en van Thiëb. De kledingstukken wogen als stenen in Pieters schoudertas, en hij had het gevoel dat iedere dorpeling de verboden lading dwars door het canvas heen kon zien en het cellofaan rond El Hedi's overhemd kon horen knisperen. Maar langs het pad troffen zij slechts een oude buurman van Nezmja aan, die volgens Hesnawi zodanig gek was dat zelfs uitvoerig groeten niet nodig was. Pas minuten later beseftte Pieter dat dit Mohammed ben Rebbah was geweest — degeen die hun bij het eerste bezoek aan de winkel de legende van Sidi Mehemed had verteld.

Nezmja bleek thuis en zat hurkend onder haar keukenafdak te karnen, met haar baby Abdullah op schoot en haar derde zoon, Abd el Qader, jengelend tegen haar benen. De keren dat de veldwerkers het erf hadden bezocht waren inmiddels niet meer te tellen, en Abd el Qader sprong blij tegen Pieter op. Nezmja had gezelschap van een iets oudere buurvrouw, Ziëna, met wie zij een levendig gesprek voerde terwijl zij bijna terloops, volgens een traag ritme, de zwarte karnzak deed slingeren onder de lage driepoot waaraan hij opgehangen was. De koe was van de sjiech, maar El Hedi ben Ali had hem mogen lenen omdat de melk zo gezond was voor Nezmja's kinderen. Haar oudste zoon was het dier nu ergens halverwege Maizia aan het weiden, even boven Sidi Rehoema. Als zij nog wat wachtten konden zij karnemelk drinken.

Pieter kreeg een handkus van Nezmja en merkte dat zij nauwelijks meer naar geit rook. Hesnawi berichtte over Pieters tocht naar Tunis en probeerde Nezmja te laten vertellen hoe de vrouwen van het dorp zich voorbereidden op de zerda van Sidi Mehemed. Het kostte Pieter grote moeite het gesprek te sturen en met duidelijke, gerichte vragen te voeden. Waarom kon hij hier niet gewoon blijven zitten, gehypnotiseerd door de slingerbeweging van de karnzak, de geur van rook en melk insnuivend, ontroerd door het geklater van Nezmja's stem, de

plaats innemen van de baby op haar schoot of van Abd el Qader die weer van Pieters schoot was afgegaan en aan Nezmja's voeten in slaap gevallen was, door haar glimlachend toegedekt met een hoofddoek. De T-shirts zouden veel te groot zijn voor de jongste twee kinderen. El Hedi ben Ali zou begrijpen dat het witte overhemd voor hem een afkoopsom was, voor de uren dromend doorgebracht op zijn erf, zo dicht mogelijk bij zijn vrouw. *Maar was die koe niet ook een afkoopsom?* Hoe lang zou je van Nezmja's eten moeten eten voordat alle lichaamscellen zouden bestaan uit voedsel dat door haar handen was gegaan? Vijf jaar? Een leven lang? De jongetjes hadden deze paradijselijke toestand moeiteloos bereikt. Pieter strekte zijn hand uit en legde die op de hoofddoek waardoorheen het slapende lijfje zijn warmte afgaf. Hij voelde een schoudertje, ribben.

Nezmja's peinzende blik kruisde de zijne, en even sperde hij zijn ogen open voor hij ze neersloeg. Het was geen verlangen geweest dat hem naar dit land had gevoerd, maar inmiddels had zich zijn verlangen daaraan meegedeeld, volgens onbegrijpelijke wetten van schaarste en aanbod die maakten dat het hier veel sterker was dan in Tunis, maximaal onvervulbaar en duister op hetzelfde moment dat het het meest gericht en tastbaar was. Pieter probeerde zijn aandacht te richten op Nezmja's nabije lichaam, haar romp, haar wijd gespreide knieën waar de malachfa strak omheen getrokken was, haar bovenbenen en kruis waar het kleed in diepe plooiën was toegestopt om in haar knieholten veilig toegeklemd te raken. Tot zijn verbazing stelde hij vast dat zijn verwarring met opwindning niets te maken had. Zijn blik keerde steeds weer terug naar haar gezicht; het stoorde hem als hij dat niet in beeld had maar alleen delen van haar romp zag. Het schrijnde onder zijn hartkuil, en uit angst dat het verlangen haar gezicht aan te raken te sterk zou worden trok hij behoedzaam zijn hand terug van het slapende kind. Hij kon niet eens een pijp opsteken, want daarvoor moest hij de schoudertas opendoen en Ziëna mocht de giften niet opmerken die zich daarin bevonden. In

hoofdstuk 18

een flits zag hij Nezmja's vier kinderen, op een rij naar opklimmende grootte, op een keukentafel staan, hun armen in de hoogte en daarover reeds de T-shirts getrokken, terwijl een westers geklede Nezmja hem vermanend op de arm tikte en lachend voordeed dat hij de kledingstukken sneller over de hoofdjes moest trekken, anders zouden de kinderen bang worden. Deze kraaiden van plezier.

Het was niet duidelijk of Hesnawi iets besepte van Pieters verwarring, noch of hij zelf immuun was voor het onthutsende krachtveld dat Nezmja om zich heen spande, maar de tolk slaagde erin het gesprek gaande te houden, Pieter in zijn rokersnood een sigaret aan te bieden, Ziëna even weg te sturen met een smoes die Pieter ontging, en vliegensvlug de transactie van de meegebrachte kledingsstukken met Nezmja te bespreken. Toen Ziëna terugkwam met een kleuter aan haar hand bevonden zich de kledingstukken al achterin Nezmja's huis, en was zij al bezig een literblik om te spoelen voor de karnemelk. Hoewel Nezmja met geen woord of gebaar had bedankt, voelde Pieter zich vreemd opgelucht. Hij haalde zijn rookartikelen uit de tas die nu weer veilig geopend kon worden.

Nezmja reikte hem het blik aan en hij voelde zich belachelijk toen hij het moment van aanraking met haar hand zorgvuldig archiveerde in zijn herinnering. De schuimende witte drank tintelde fris in zijn mond; de eiwitten die zij bevatte zouden zich wel blijvend in zijn lichaamcellen weten te nestelen.

De flarden van Hesnawi's gesprek die tot hem waren doorgedrongen hadden aangesloten bij een veronderstelling die hij al eerder in zijn kaartstelsel en journaal had uitgesproken: dat het voornamelijk de vrouwen zijn die de relatie tussen mensen en heiligen onderhouden, door middel van bezoeken, offers, het toewijden van voedsel, terwijl de mannen vanuit de verte toekeken en hoogstens geld, tijd en toestemming leverden voor de eredienst. De mannelijke droewisjen en beheerders van heiligdommen waren uitzonderingen. Na Ziëna's terugkeer besloot Pieter dit onderwerp verder uit te werken, waarbij hij

geleidelijk meer greep op het gesprek kreeg — tot kennelijke opluchting van Hesnawi. Nezmaj begon uitvoerig te betogen hoe zij in het beheer en bij de bereiding van voedsel zich voortdurend bewust was van het deel dat bestemd was voor de verschillende heiligen waarmee haar gezin een vaste band had. Zij plande haar rituele verplichtingen van week tot week en van maand tot maand, in het besef dat het hier ging om de grootvaders van haar kinderen. De lijn die Pieter had getrokken vanuit zichzelf via Nezmaj's kinderen naar haar, zag hij nu doorgetrokken, alsof zijn verlangen langs haar moest afglijden naar de heiligen en zo naar het landschap dat zij beheerden, ordenden, tot leven wekten.

Maar hij mocht niet terugvallen in zijn eerdere gemijmer. Ziëna, een logge boerenvrouw met een groot gezicht, zou hem helpen dit interview tot een goed einde te brengen. Pieter wist dat zij afkomstig was uit Chedeiria; het was hem bijgebleven omdat dat dezelfde plaats was waar El Hedi ben Ali als metselaar werkte — misschien was het huwelijk van El Hedi's neef met Ziëna wel een resultaat van diens contacten daar. Hoe waren haar betrekkingen met de heiligen in Chedeiria, en in de vallei van Sidi Mehemmed waar zij sinds haar huwelijk woonde?

‘Ik bezoek Sidi Mehemmed, samen met de andere vrouwen van deze buurtschap. Chelti Ajesja, de zuster van sjeich Hellel, zegt ons als het tijd is. Zij is de oudste vrouw hier. Dan wassen wij ons, trekken schone kleren aan, en we gaan.’

‘Gaat U niet op andere tijden, uit eigen beweging?’

‘Nee, alleen als Chelti Ajesja het zegt. Wij zijn jong, wij weten niets. Zij is hier geboren. Zij is als de herder van Sidi Mehemmed.’

‘Komt het nooit voor dat een vrouw niet meegaat, ook al geeft de oudste het teken?’

‘Nee, dat is onmogelijk. Wij werken elke dag samen, halen water, zoeken brandhout, maken koeskoes. Alles samen. Zij is onze moeder.’ Hesnawi onderbrak zijn vertaling door Pieter er aan te herinneren dat een menstruerende vrouw niet mee mag

hoofdstuk 18

naar het heiligdom; maar van Ziëna kon niet verwacht worden dat zij dat onderwerp aanroerde ten overstaan van vreemde mannen. Pieter knikte spijtig. Het Frans ontging Ziëna.

‘Er zijn ook heiligen in Chedeiria. Bezoekt U die?’

‘Dat is ver weg. Wij weten alleen van Sidi Mehemmed.’

‘Maar als jong meisje, toen U nog in Chedeiria woonde, bezocht U toch de heiligen daar?’

‘Ik weet het niet meer. Wat ik weet is: de grote naam van hier, dat is Sidi Mehemmed.’

‘Hesnawi, zij denkt zeker dat wij ook van niets weten. Zij kan hoogstens een jaar of vijf getrouwd zijn, haar man is nauwelijks dertig. Hoe kan zij dat vergeten zijn? Vertel haar maar dat wij de namen van de grote heiligen van Chedeiria wel kennen: Boe-Fras, Boe-Safsafa, Menedzjla, zelfs Sidi Sliema, en dat wij ze gaan bezoeken zodra de zerda van Sidi Mehemmed over is. En het is toch regel dat een vrouw die buiten haar eigen dal is gehuwd, ieder jaar bij de zerda teruggaat om haar grootvader de heilige te bezoeken. We hebben dat al aan zoveel vrouwen gevraagd, en allemaal geven zij ons dadelijk het goede antwoord. Het kan haast niet anders of zij bezoekt heiligdommen in Chedeiria. Wat is er met haar dat zij niets wil zeggen?’

‘Je hebt gelijk, Msjeu Bietr. Waarlijk, dit zijn dingen waar elke vrouw over kan praten. Het is goed de heiligen te bezoeken, voor het lichaam, en voor de baraka, voor alles. Misschien is er iets met haar familie, daar in Chedeiria. Laat mij maar in de Arabische taal met haar spreken, rustig aan, dan gaan wij het weten.’

Na een kwartier gaf Hesnawi te kennen dat hij er niet uitkwam. Het had inderdaad iets te maken met Ziëna’s familie, maar zij weigerde om normale vragen te beantwoorden. Pieter grinnikte bij zichzelf. Hoe normaal was de vraag naar een volledig overzicht van de heiligdommen die een vrouw bezocht? Pieter zag zich met een questionnaire van die strekking nog niet een Amsterdamse nieuwbouwuurt afgaan. Ze moesten het maar opgeven.

‘Laat haar maar. Als die andere vrouwen zo goed antwoord geven moet er met haar iets bijzonders zijn. Laten we het haar niet te moeilijk maken. Ten slotte kennen wij haar en haar man niet zo goed, misschien is zij een beetje bang voor ons. Maar het brengt mij op een ander idee. Is het misschien zo dat Sidi Mehemmed jaloers wordt als een ingehuwde vrouw toch nog naar een andere heilige blijft gaan, in het dorp waar zij geboren is?’

‘Hoe kan hij jaloers zijn? Hij wil toch ook dat zijn eigen dochters elk jaar terugkomen, waarheen zij ook gehuwd zijn? Is een man jaloers als zijn vrouw een keer per jaar haar familie gaat opzoeken? Zelfs al neemt zij haar kinderen mee? Hij kan niet jaloers zijn.’ Pieter had nochtans begrepen dat echtgenoten in deze streek familiebezoek van hun vrouw ontmoedigen, zodat het verplichte jaarlijkse heiligdombezoek aan het dorp van herkomst meestal de enige gelegenheid was voor een vrouw om haar ouders en broers weer eens te zien. En dat heiligen tot jaloezie geneigd waren was wel duidelijk: de legenden stonden vol competentiestrijd tussen heiligen, en zelfs als er meerdere gelijknamige heiligdommen in één dal waren, door het overplanten van een relikwie innig verbonden en in feite allemaal manifestaties van dezelfde heilige, moest je ze toch allemaal afzonderlijk bezoeken, anders voelden de niet-bezochten zich tekortgedaan en zouden ze je straffen.

‘Wat vindt Nezmja van mijn vraag?’

‘Het is te moeilijk om die vraag zo te stellen. Maar ik zal het proberen.’

Nezmja sloot Hesnawi’s omslachtige inleiding kort en richtte het woord tot Ziëna, die nauwelijks nog iets terugzei maar in elkaar dook en naar de grond bleef staren. Hesnawi knikte Pieter nauwelijks merkbaar toe. De tolk liet Nezmja’s lange betoog voorlopig onvertaald, en onderbrak haar slechts voor korte vragen in het Arabisch. Pieter voelde geen ongeduld: Nezmja, met haar krachtige stem, de baby in haar armen, vormde voorlopig informatie genoeg. Bovendien kon hij steeds meer woorden en flarden van zinnen verstaan. Resjaibia, het

hoofdstuk 18

dorp van haar vader. De zerda van Boe-Safsafa. Een haan, toegewijd aan Sidi Mehemmed. Gedood in het heiligdom van Boe-Safsafa. Geef mij een koe! Het ziekenhuis. Ga terug, wij kunnen niet helpen.

‘*Oelie salah! Dzjedna!*’ besloot Nezmja. Zij maakte haar rechterhand vrij van het kind op haar schoot, de mouw van het overkleed viel los van haar onderarm zodat daarop de spierbundels en aderen opvallend zichtbaar werden, en haar geopende handpalm op en neer pompend alsof ze er een *korra*, een heilige kogel, op woog, maakte zij het gebaar voor ‘nadruk’, dat Pieter vooral bij vrouwen zo prachtig vond.

‘Msjeu Bietr, Nezmja heeft Ziëna bevolen dat zij ons alles moet vertellen. Want wij zijn dezelfde familie. Nu heeft Ziëna Nezmja het recht gegeven alles te vertellen. Het gaat over Sidi Boe-Safsafa uit — ’

‘Ja, uit Resjaibia, een dorp in Chedeiria. Over een haan die aan de verkeerde was geofferd, geloof ik. Ik heb er veel van verstaan.’

Hesnawi bromde bewonderend, en vertelde Nezmja’s relaas na. Enige weken tevoren was Ziëna naar de zerda van Boe-Safsafa gegaan. Bij aankomst had zij van haar broer een haan gekregen. Zij had wierook en kaarsen meegebracht voor Boe-Safsafa, en vond dat zij ruimschoots aan haar verplichtingen had voldaan. Daarom had zij dadelijk gezegd dat zij de haan voor Sidi Mehemmed bestemde, om te slachten op diens zerda. De haan had een week doorgebracht in een rieten mandje in het huis van Ziëna’s moeder. Deze leed aan zware hoofdpijnen, en had er elke dag op aangedrongen dat de haan alsnog aan Boe-Safsafa geofferd zou worden. Ziëna had dat geweigerd. Op een middag was zij met andere vrouwen geneeskruiden gaan zoeken in het bos. Zij hoopte nog dat die zouden helpen voor de hoofdpijn van haar moeder. Toen zij terugkwam bleek dat haar moeder de haan had geslacht. Het bloed was tegen de muren van de qoebba van Boe-Safsafa gesprenkeld en het vlees werd ’s avonds opgediend bij de koeskoes. Ziëna had geweigerd er iets van te eten en was de volgende ochtend met

ruzie vertrokken, terug naar Sidi Mehemmed. Zij had niet eens de ronde afgemaakt langs alle kleinere heiligdommen in Resjaibia. Want je had daar verschillende zonen van Boe-Safsafa.

Thuis trof Ziëna haar oudste kind doodziek aan, het was over het hele lichaam verlamd. De ziekte was begonnen op het moment dat, ver weg in Resjaibia, de haan geslacht was. Haar man had haar geslagen en haar verboden nog ooit naar Chedeiria te gaan. 's Nachts was Sidi Mehemmed haar in een droom verschenen, in zijn witte boernoes en met de wandelstok met de grote knop van boven. Er zaten patrijzen op zijn schouders. De heilige was razend geweest. 'Als jij me niet kunt respecteren voor een haan die van mij is,' had de heilige geschreeuwd, 'dan kun je me nu een koe geven! Geef me een koe!'. Ze had huilend gezegd dat ze geen koe had. Ze hadden alleen maar twee geiten. Hoe moesten ze aan een koe komen, ze hadden niet eens geld voor de bus naar Aïn Draham. Ze had de heilige gesmeekt haar kind te laten gaan. Zij had haar man wakker gemaakt, en nog 's nachts waren ze te voet op weg gegaan naar de kliniek van Aïn Draham. Toen zij na uren wachten aan de beurt waren had de dokter gezegd dat dit geen zaak was voor het ziekenhuis. Ga maar weer naar huis, wij kunnen er ook niets aan doen.

Ajesja, de zuster van de sjiech, had haar later een haan gegeven om die voor Sidi Mehemmed te offeren. Ziëna was sindsdien elke dag naar het heiligdom op de Heuveltop gegaan om er te pleiten voor haar kind, maar het was nog steeds verlamd. Het kon ook bijna niet meer plassen. Ze had gezworen nooit meer een voet in het dorp van haar vader te zetten. Haar man had inmiddels wel ingezien dat zij er ook niets aan kon doen, maar waar moesten zij een koe vandaan halen?

Pieter huiverde bij het verhaal. De symptomen van het kind deden denken aan een acute nierziekte. Hadden ze wel de dokter zelf gesproken, of hadden ze zich misschien, doodmoe en panisch als ze waren, laten afschepen door een verpleger?

hoofdstuk 18

Waar was het kindje nu? Het kind dat zij bij zich maakte toch geen zieke indruk?

Dat was een jonger broertje. Het zieke kind was nog in het ziekenhuis van Aïn Draham. Zij hadden er met de kleine dokter gesproken, want de grote dokter was juist voor één dag naar Tunis. Ziëna's man was bij het kind gebleven. Ziëna had al drie dagen niets meer gehoord over het ziekteverloop. De grote dokter was zonder twijfel al weer teruggekeerd.

Gelukkig was het kind dus in goede handen. Wie weet zat het op dit moment vrolijk te spelen op het marktterrein van Aïn Draham.

Maar hoe kon Nezmja de kracht van zo'n wrede heilige prijzen? Ziëna of haar kind konden er toch niets aan doen dat die moeder zich de haan had toegeëigend voor haar eigen genezing? Boe-Qasbaja was kennelijk niet de enige heilige die verpletterend kon terugslaan. Ouders offerden kinderen op aan hun eigen belang, en dat werd symbolisch vertaald in rivaliteit tussen de heiligen van bruidgevers en die van bruidnemers, waarvan ten slotte een kleinkind het slachtoffer werd. Alsof de heiligenverering moest aantonen dat de tegenstellingen tussen deze sociale groepen ook door een huwelijk niet effectief verzoend waren...? Of was de onderliggende strijd die tussen generaties, Ziëna en haar moeder, en was de echtgenoot slechts een machteloze toeschouwer? Hoe dan ook, met hun offeranden en pelgrimstochten beheerden de vrouwen dit systeem, maar zij leken er tegelijk de voornaamste slachtoffers van.

Waarom had Nezmja zoveel moeite gedaan om dit drama aan Pieter door te spelen? Sidi Mehemmed was ook voor haar de heilige van het dorp waar zij ingehuwd was; ze was geboren bij Sidi Amara. Waarom slaagde zij er wel in de twee heiligen in haar leven te verzoenen? Vier zonen, geiten die alleen maar tweelingen werpen, een koe zelfs. Wat was het geheim van haar baraka? Pieter dacht terug aan haar geboortedorp, Hamraia. Haar broer El Hedi woonde daar met zijn vrouw en kinderen alleen op het grote erf. Er was nog een oude man, een

neef van zijn vader, maar diens huis was een stuk verder, en hij had zijn eigen land. El Hedi had benadrukt dat de erfgrond al verdeeld was. Nezmja's ouders waren dood; zo jong als zij was behoorde zij tot de hoogste generatie van haar afstammingsgroep. Was dat de verklaring? Maar hoe kon zij weten dat dit soort gevallen als rond Ziëna essentieel waren voor Pieters werk?

En hoe had Ziëna's moeder trouwens geweten dat zij beter zou worden door het offer van een haan? O, ze was naar de tekeza geweest, de waarzegger. Het was een zwarte haan, precies de goede kleur volgens de waarzegger. Wist Ziëna's moeder dan niet dat een heilige toeslaat als je zijn bezit ontvreemdt? Zelfs Pieter wist dat inmiddels. Had men haar al verteld dat haar kleinzoon zo ziek was door haar schuld? Nee, Ziëna's man had verboden haar te waarschuwen. Hij wilde niets meer met die familie te maken hebben. Kon Ziëna dan zo maar de band met Boe-Safsafa verbreken? Volgend jaar moest zij toch weer naar de zerda? En die kleinere heiligdommen, die bleven nu toch maar van haar bezoek verstoken? Zo kwam ze toch opnieuw in moeilijkheden met heiligen, nu die in Chedeiria?

'Waarlijk, Msjeu Bietr, dit zijn geen vragen die wij nu kunnen stellen, met Ziëna erbij. Onze zuster Nezmja heeft ons al genoeg geholpen. Misschien dat wij het haar later kunnen vragen. Als wij nu deze vragen stellen, zou dat de moeder pijn doen. Maar God weet alles. We moeten Ziëna honderd miliem geven. Dan kan zij kaarsen kopen voor Sidi Mehemmed. De arme vrouw!'

Hesnawi overhandigde Ziëna Pieters geldstuk met overvloedige zegenwensen, waarin de namen van heiligen werden vermeden en slechts die van God en zijn Profeet voorkwamen. Zij verdween schichtig.

Terwijl Nezmja een beslag maakte bleef zij het gesprek met Hesnawi gaande houden. Hesnawi had Abd el Qader op schoot genomen en liet hem op zijn knieën dansen, terwijl hij Nezmja's betoog aandachtig volgde. Zij had de baby in het

hoofdstuk 18

huis te slapen gelegd en begon dunne pannekoeken te bakken. Pieter had een nieuwe pijp opgestoken, en keek en luisterde naar Nezmja's huishoudelijke handelingen; een diepe blijdschap verdrong zijn teleurstelling over de wraakzucht van de heiligen.

‘Msjeu Bietr, weet je wat zij nu vertelt? Het geval van Ziëna is eigenlijk net als dat van Mehemmed ben bel-Qessem. Nezmja weet het, want Chera is een dochter van hier. El Hedi ben Ali is de jongste broer van Chera's vader. Gisteravond nog was zij hier en heeft zij alles uitgelegd.’

‘Maar is Chera dan ziek? Of haar kinderen?’

‘Nee. Mehemmed zelf is ziek. Dubbel ziek. Hij hoest vreselijk en er komt bloed als hij — een goede plaats opzoekt. Hij heeft al een week niet gewerkt. Weet je dan niet meer dat Mansoer ben Hamed daar vanavond de droewisj gaat doen? Dat huis is een zware plek. Het ligt niet ver van de Wed.’

‘Maar Mehemmed is toch een goed mens. Hoe kunnen de dzjenuen hem treffen?’

Dat was de tweede keer binnen een uur. Een dag geleden was Pieter nog wakker geworden in een lichte, ordelijke hotelkamer in Tunis, verkeersgeluiden van buiten, luchtfoto's en de stafkaart binnen handbereik, en het schema voor een interessant rapport in zijn hoofd. En nu zat hij zich hier in Sidi Mehemmed als een aasgier te verlustigen in de ziekte en paniek van arme boeren. Mehemmed was een vriendelijk, eenvoudig mens, de enige van de Zeghaidia bij wie Pieter zich onverdeeld op zijn gemak voelde. Ondanks Rachmani's wrevel had Mehemmed hen bij het eerste bezoek dadelijk naar Boe-Qasbaja le Kebier gebracht, en er de kogels gehanteerd alsof hij van geen heilige iets te vrezen had. Pieter moest bezorgheid voelen over de ernstige ziekte van zijn vriend. Maar tot zijn schaamte voelde hij slechts nieuwsgierigheid. En Nezmja's beking.

‘Volgens Nezmja zijn het niet de dzjenuen van de Wed. Het komt door de woede van Sidi Boe-Qasbaja. Wat is er gebeurd?’

‘Ik weet het niet,’ zei Pieter. ‘Als ik het wist zaten wij hier niet.’ Hij stak de tolk een sigaret toe.

‘Dank je. Luister wat Nezmā bint Hassoena vertelt:

‘Mehemmed kwam hier tien jaar geleden wonen, samen met Rachmani ben Joesoef. Mehemmed was een goed mens. Hij wist de heiligen te respecteren. Zelfs al in Sjheda. Hij begreep dat Boe-Qasbaja een grote heilige is. Misschien groter dan Sidi Mehemmed. Zoals je weet, wil de eigenaar van een kudde zijn beesten beschermen. Hij zegt: een stierkalf is voor de heilige, maar een meisjeskalf blijft voor mij. Mehemmed ben bel-Qessem had toen maar twee koeien, en hij zei over de één de naam van Sidi Mehemmed, over de andere Boe-Qasbaja. Het eerste jaar kregen zij alletwee tweelingen, meisjes. Het tweede jaar waren er twee meisjes, maar nog geen stier. Het derde jaar waren er twee stieren, van elke koe één, en geen meisjes. De ene stier was voor Sidi Mehemmed, de andere voor Boe-Qasbaja.

‘Mehemmed wilde dat jaar een groot feest geven. Voor beide heiligen tegelijk. Want hij wist dat dit het land is van Boe-Qasbaja en Sidi Mehemmed samen. Je moet dan van alles twee hebben: twee vuren, twee kookpotten, twee qassā’s. Offers van twee heiligen mogen niet gemengd. Dat is haraam, volgens de wet van onze Profeet. Maar een oom van Mehemmed was in Sjheda achtergebleven. Hij kwam op een dag en eiste een stierkalf. Hij zei dat Mehemmed hem dat nog schuldig was. Die vroeg hem te wachten tot een ander jaar. Of een meisje te nemen. Maar de man had geen geduld. Hij kon niet denken. Geld voor een ander kalf te kopen had Mehemmed niet. De man nam de stier van Boe-Qasbaja mee. Met geweld. Chera was toen nog maar pas getrouwd, en zij huilde. Want zij wist dat er vreselijke dingen zouden gaan gebeuren. Nezmā woonde toen nog niet hier.

‘Na een paar weken gaf Mehemmed zijn zerda. Hij verdeelde de stier van Sidi Mehemmed in tweeën. Alles deed hij gescheiden. De ene helft in een qassā voor Sidi Mehemmed. De andere voor Boe-Qasbaja. Maar de heiligen laten zich niet

hoofdstuk 18

bedriegen. God weet alles. Mehemmed ben bel-Qessem deed het met goed hart. Hij was een arme man. Zijn oom had de stier geëist. Het was zijn schuld niet. Maar Mehemmed had nu van twee heiligen gestolen. Een hele stier van Boe-Qasbaja. En een halve van Sidi Mehemmed.

‘Daarna zei Mehemmed nooit meer de naam van heiligen over koeien, vóór de geboorte. Maar ieder jaar bleef hij uit goed hart twee koeien doden. Voor elke heilige één. De kudde werd steeds groter. Chera kreeg haar kinderen. Alles ging goed met de oogst. Mehemmed werd rijk. Maar hij loopt rechtdoor, tot aan vandaag. Toch is hij al vijf jaar lang ziek. Die ziekte is oud. Maar nu wordt het steeds erger, elke dag. De tekeza heeft uitgelegd dat het van Boe-Qasbaja is. Mansoer komt vanavond de droewisj voor Boe-Qasbaja doen. Misschien dat dat helpt.’

‘En Rachmani?’

Hesnawi lachte schamper. ‘Wij hebben dat al de eerste dag gezien, Msjeu Bietr. Rachmani ben Joesoef houdt niet van Boe-Qasbaja. Hij denkt dat hij zelf, Rachmani, de eigenaar van het land is. Hij is in Aïn Draham. Het interesseert hem niet of zijn broer ziek is. Hij offert elk jaar een schaap voor Sidi Mehemmed. Dat is genoeg, denkt hij.’

‘Hoe durft Mehemmed dan toch de kogels van Sidi Boe-Qasbaja op te tillen?’

‘Je moet het goed begrijpen. De heilige is niet zijn vijand. Hij is de grootvader. Zelfs al komt Mehemmed ben bel-Qessem uit Sjheda. Want nu woont hij op zijn land. Als hij de kogels optilt zegt Mehemmed, in zijn hart: “Kijk, Sidi Boe-Qasbaja, hier ben ik, je kind, met goed hart. Als je wilt kun je me verpletteren. Mijn rug breken. Als ik een fout gemaakt heb, tref me. Maar het is met goed hart.” ’

Kwaad at Pieter het maal dat Nezmja voor hen had klaargezet voordat zij zich in het huis terugtrok. Hij rukte de pannekoeken uit elkaar en kneep er de saus zo hard tussen dat deze in de kom in het rond spatte. De kinderlijke hartstocht die met name de vrouwen ten aanzien van Sidi Mehemmed aan de dag hadden gelegd had hem op een dwaalspoor gebracht. *Mijn*

God is een god van liefde.

Vanaf Nezmja's erf konden zij het hele dal overzien, inclusief de heuvel van Rachmani en de Heuveltop van Sidi Mehemmed le Kebier.

'Hesnawi, als je naar dit dal kijk dan zie je twee dingen. Er is maar één koloniale boerderij, en die staat daar op de heuvel. Er zijn twee grote namen van heiligen, Sidi Mehemmed en Sidi Boe-Qasbaja. Zij kunnen alletwee boos worden en hard toeslaan, ook voor dingen waar niemand iets aan kan doen. De mensen houden van één heilige, bezoeken hem veel, noemen hem "grootvader". Dat is Sidi Mehemmed. Voor de andere zijn zij bang. Die slaat het hardst toe, vooral naar de Zeghaidia. De Arfawia bezorgt hij soms een goede jacht. Zijn dat nu twee heel verschillende heiligen? Van een ander ras? Zoals er Arabieren zijn en Europeanen? En Afrikanen? Of is het zoals een man twee soorten ooms heeft: een vadersbroer en een moedersbroer, met hele andere verwantschapsverplichtingen — nou ja, *anders?*'

'De grote heiligen, Msjeu Bietr, die zijn als broers van dezelfde familie. Het maakt geen verschil. Sidi Mehemmed, Boe-Qasbaja: *kief kief*. Het zijn Arabieren, want het zijn de mensen van vroeger, onze voorouders. Maar Boe-Qasbaja is een kwaai. Dat is niet moeilijk. Het is daar het land van de Meteorina. Zuivere Arfawia. Toen de Fransen kwamen is dat land afgenomen. Een koloniaal heeft er zijn boerderij gebouwd. De familie van Salah ben Chemies is weggejaagd. Er was een heel dorp daar, met akkers, fruitbomen, bronnen, alles! Hoe is het mogelijk dat je dat niet gezien hebt? Wij zijn er gisteren nog langs gekomen, bij de Wed. Een hele tuin, maar verlaten, als dood. Amm' Salah, en Hamoeda, dat is alles wat er nog van over is. Dat weten wij toch al lang. Salah heeft het verteld, en Hamoeda ook, en Rachmani, en het is zelfs in het verhaal van Nezmja. Zou jij niet kwaad zijn, als jij Boe-Qasbaja was? Denk je dat de Zeghaidia offers brengen voor Boe-Qasbaja? Alleen als ze ziek zijn misschien. Wat is een heilige zonder mensen, zonder dorp?' Hesnawi maakte een gebaar van definitieve

hoofdstuk 18

uitroeiing.

Dat was dus het resultaat van een ochtend interviewen, uitgerekend bij Nezyma. Het landschap van symbolische schoonheid bleek gedragen door geweld. Staatsgeweld, koloniale incorporatie, in laatste instantie. Maar wat was er dan precies gebeurd?

‘Waarom alleen de Meteinia, Hesnawi? Waarom alleen daar, beneden, bij de Wed?’

De tolk haalde zijn schouders op. ‘De vingers van de hand zijn niet gelijk, Msjeu Bietr.’ Hij veegde de email kom schoon met de laatste flard pannenkoek. ‘*Nemsjoel!*’

HOOFDSTUK 19

Rebbah ben Ali had Pieter en Hesnawi gezegd zich op de ochtend van de zerda helemaal te wassen en schone kleren aan te doen. En nu hadden zij zijn speciale toestemming om binnen in het heiligdom van Sidi Mehemmed el Wilda de pelgrims op te wachten. De ingang van het heiligdom was rondom met vlaggen uit de kist versierd; door de twee metalen ringen waren lange stokken gestoken, waaraan eveneens vlaggen in de wind wapperden, als boven een middeleeuws toernooiveld. Thiëb en Salah ben Mohammed hadden postgevat bij de ingang. Zij weigerden andere mannen de toegang, en dezen waaierden weer uit over het onvoorstelbaar drukke terrein tussen de goebba, de koerbi, de winkel van Thiëb en het huis van Bachoesj, waar kraampjes met thee, suikergoed en marskramersartikelen waren opgesteld en drie grote zwarte stieren gelaten loeiend hun einde stonden af te wachten. Hesnawi had het vertrapte grasveld herdoopt tot 'Het Plein van de Zerda'. Pieters blik viel op de eenzame figuur van Hamoeda bel-Ahsien, die aan de rand van de menigte doolde zonder door iemand begroet te worden.

Er arriveerden voortdurend nieuwe groepjes vrouwelijke pelgrims. Voortgedreven door een oudere vrouw kwamen dan vijf tot tien vrouwen in ganzenpas de steenweg of een doorgaand dorpspad af. Zij baanden zich een weg door de menigte recht naar het heiligdom, zonder links of rechts te zien of zelfs maar iemand te groeten. Hesnawi lichtte toe dat dit nu bij uitstek het 'rechtdoor lopen' was waar hij het altijd over had; maar de oude vrouw achteraan bleef nodig om te zorgen dat de pelgrims hun heilige staat niet onteerden. Eenmaal in het heiligdom glommen hun opgepoetste oechlils in het ochtendlicht dat recht naar binnen scheen. De geur van kaarsen en wierook vermengde zich met die van waspoeder die nog rond hun pasgewassen overkleden hing. De in theedoeken

hoofdstuk 19

geknoopte pakjes die zij hadden meegebracht werden op het deksel van de kist geopend; zij bevatten dikke pannekoeken — het speciale zerda-brood dat Pieter al uit beschrijvingen kende. De zaghrits van de vrouwen snerpten en ketsten oorverdovend in de kleine gewelfde ruimte. Daartussen klonken vertederde uitroepen: ‘*Dzjeddi.*’ ‘*Sidi Mehemmed oeboj.*’ Vele pelgrims barstten bij binnenkomst in tranen uit. Verrukt verrichtten zij het aanrakingsritueel aan alle mogelijke onderdelen van het heiligdom. Soms begonnen jonge vrouwen te dansen op het handgeklap van hun metgezellinnen, waarbij het Pieter spoedig opviel dat Rebbah ben Ali zich zo bij de deur opstelde dat de mannen buiten niet meer naar binnen konden kijken. Een enkele vrouw knoopte het kleurige koord rond haar middel los en danste met haar buik vooruit en haar armen naar achteren en omlaag gestrekt, om de baraka haar schoot te laten binnenstromen. Hierbij werd smakelijk gelachen, en uit Hesnawi’s starre blik leidde Pieter af dat de vrouwen elkaar obsceniteiten toeriepen — alsof de heilige moest verlenen wat echtgenoten hun onthielden. Als een jarig kind nam Rebbah kaarsen, wierook en munten in ontvangst. Ook bij het kleinste offer straalde de priester en klopte nederig op zijn borst; de man moest een gescheurd longvlies oplopen. De kist en de nissen langs de wand raakten vol met proppen krantenpapier. De koeken bleken kruimig en gelaagd, met een penetrante smaak van olijfolie en ismenn; maar Pieter dorst deze communie van baraka niet te weigeren. Na een paar minuten bekoelde de hartstocht van de pelgrims, en op Rebbahs korte fetah-gebed verlieten zij het heiligdom weer, om eindelijk hun verwanten en vriendinnen op het plein te gaan begroeten. Maar dan was de volgende groep al weer aangekomen en herhaalde zich het tafereel.

Hesnawi trachtte aanvankelijk de vertrekkende vrouwen op de drempel nog aan te schieten, om naar hun dorp van herkomst en hun relatie met het dorp en de heilige Sidi Mehemmed te vragen. Velen waren Pieter totaal onbekend, en anderen die hij op zijn tochten door de vallei had geïnterviewd

herkende hij niet meer in deze omgeving en met feestkleren aan. Rebbah ben Ali drong er op aan dat Pieter openlijk aantekeningen zou maken om aldus de macht en populariteit van Sidi Mehemmed te boekstaven. Na een uur stelde de priester zelfs voor dat de vrouwen nog in het heiligdom geïnterviewd zouden worden, om te verhinderen dat zij ongeregistreerd zouden opgaan in het feestgeruis. Het deksel van de inmiddels volle kist mocht als schrijftafel dienen, en drie kaarsen werden erop vastgesmolten om bij te lichten. Pieter grinnikte; dichter bij de rol van Gabriël met diens hemelse boek zou hij wel nooit komen. Hesnawi deed de overvloed van plaatsnamen, clannamen en verwantschapsrelaties in de antwoorden van de vrouwen verveeld af. Hun dagelijks interviews hadden inmiddels een heel wat diepzinniger niveau bereikt, en Pieters Arabisch was nu goed genoeg voor deze routinematige gegevens. Vanaf zijn plaats bij de deur riep Thiëb af en toe toelichtingen, en verbeteringen van Hesnawi's Frans dat in dit halve jaar nauwelijks vooruitgegaan was. De vrouwen kwamen van alle omringende valleien, en sommigen van veel verder — meestal onder leiding van een vrouw die uit Sidi Mehemmed was uitgehuwd.

Niemand reageerde bevreemd op Pieters aanwezigheid en zijn vragen, het dansen dat de mannen buiten niet mochten zien vond ongestoord doorgang onder zijn ogen, en af en toe draaide er een heup, achterwerk of borst vluchtig tegen hem aan. Vooral de jonge vrouwen stonden erop dat hij speciaal van hun zerda-koeken zou eten. Zij stootten elkaar proestend aan terwijl ze hem om beurten een stukje aanboden. Hesnawi keek er afkeurend naar en nam zelf de hem aangereikte koek slechts gemelijk aan. De mannen aan de deur namen echter geen aanstoot, en Rebbah verklaarde voortdurend dat Sidi Mehemmed zeer tevreden was, met alles wat er op zijn feestdag gebeurde.

‘Hesnawi, waar zijn toch de vrouwen van Sidi Mehemmed zelf? Deze komen allemaal uit andere dorpen.’

‘Die zijn al lang geweest. Heb je dan niet gezien? De was die

hoofdstuk 19

eergisteren overal te drogen hing? De vrouwen van hier zijn al gisteren geweest. Want de grootvader is kwaad als zijn dochters van hier pas het laatst komen bezoeken. Chelti Mabroeka en Hadda en de vrouw van Abdullah hadden toch hun mooie kleren aan, gisteren?’

Pieter zuchtte. Thiëb kwam echter te hulp.

‘Het grote bezoek, Msjeu Bietr, dat is pas morgen. Heel vroeg dragen wij dan de vlaggen naar Sidi Mehemmed le Kebier, en dan verder door het hele dorp. Dat is niet alleen voor de vrouwen. Zelfs U kunt meegaan. Maar niet de mensen van andere dorpen.’

Tegen de middag nam de stroom bezoekers af, en de veldwerkers gingen op het plein rondkijken. De vrouwelijke pelgrims zaten in groepjes op de grond dicht bij het heiligdom. Om hen heen stonden mannen, die verlegen kushanden in ontvangst namen en meedeelden van de geheiligde koeken. Hier en daar waren emotionele taferelen te zien, als uitgehuwde zusters of nichten elkaar troffen; sommigen kwamen helemaal uit Bedzja en Tunis, of over de grens, uit Algerije. Enkele vrouwen werden door dorpsbewoonsters uit de kring geplukt en meegetroond naar huis, voor het middagmaal. Het gemeenschappelijke koken en eten op de zerda, zoals Hesnawi zo levendig had beschreven, behoorde kennelijk tot het verleden. Maar de tolk nam Pieter enthousiast mee naar de delegaties uit de vallei van Sidi Amara, inderdaad toch zuidelijk van de qoebba gezeten, en leverde bij elke vrouw zoveel genealogische en biografische details dat het Pieter duizelde. ‘*Zerda mabroeka. Zjara mabroeka,*’ bleken de gepaste gemeenplaatsen voor deze gelegenheid.

Abdullah kwam hen verlossen en troonde hen mee naar het grootste theekraam, waar een broer van Thiëb het geldkistje uit de winkel beheerde. De smid legde moeizaam, en ten slotte toch maar via Hesnawi, uit dat niet alleen het bezoek, de zerda-koeken en het offervlees, maar ook de dranken van de zerda vol baraka waren. Voor de mannen bestond het feest in hoofdzaak uit thee drinken en kaarten. Zij troffen tientallen

mannen uit Sidi Mehemmed en omgeving; Pieter kende hen van interviews, de mannenvergadering, of incidentele bezoeken aan de werkverschaffing op karwei. De zerda bleek een vrije dag op te leveren, en de ploeg die op de Heuveltop werkte had een offerstier gekocht, waarvoor een hoofdelijke omslag van het loon zou worden afgetrokken. Twee chefs zaten met de sjiech onder een afdak van zeildoek te roken, de bierflessen half verborgen achter hun keukenstoelen en in de zakken van hun colberts. Abdullah voerde Pieter en Hesnawi in een grote boog om hen heen, naar de arbeiders die een schoon werkverschaffingsuniform droegen en hurkten op grote stenen van bij Thiëbs winkel aangesleept. Pieter begon tientallen handen te schudden, maar Hesnawi onderbrak hem geagiteerd: zij moesten de sjiech en zijn neven gaan begroeten. Zij konden echter spoedig terugkeren; de notabelen waren al dronken en zagen hun biervoorraad te snel slinken om met Pieter te willen delen.

Thiëb verliet af en toe zijn standplaats bij de ingang van het heiligdom om te zien of bij de theekraam alles naar wens verliep. Bij een van die rondes had Pieter juist voor alle aanwezigen thee besteld, maar Thiëb duwde Pieter het biljet van een dinaar terug in de hand. In een oogwenk werden er drie glazen thee gebracht.

‘Heb je dat gemerkt?’ vroeg Hesnawi toen Thiëb weer vertrokken was. ‘Hij is degene die alles betaalt. De vergunning van de regering, alles. Dat is goed, want hij verdient ook het meeste, aan de thee en het vlees. Zelfs die tafel waar de vrouwen suikergoed en touw voor gordels kunnen kopen is van hem. Maar als wij die arme mannen hier thee willen geven mag dat niet. Denk je dat zij nu thee drinken van Thiëb, zonder betalen? Nee, alleen ik en jij. En Abdullah. Je moet straks nog eens proberen, als zijn broer weg is. Want de mannen gaan ons vlees geven, van de werkverschaffing. Heb je nog sigaretten?’

Pieter stak Hesnawi een bijna vol pakje toe. De tolk haalde de sigaretten er één voor één uit en gaf ze aan de omstanders. De notabelen zaten ver weg, Hesnawi veinsde dat hij hen

hoofdstuk 19

vergat. De rookwaar werd aanvaard met overdreven borstgeklop en veelbetekenende blikken naar Pieter. Thiëb werd met de dag een groter raadsel. Abdullah sloeg zijn thee achterover, stak een sigaret achter zijn oor en stapte op.

Hesnawi wees op een forse man van middelbare leeftijd, die bij een ander theekraampje op een stoel zat, zwiingend voorovergeleund boven een verweerde wandelstok die hij tussen zijn voeten had geplant. Op een steen naast hem zat Mansoer, en diens zuster Oemborka hurkte er bij alsof zij ongewild was opgehouden. Zij was de enige vrouw bij de theekraampjes, en had een groot glas thee in haar hand.

‘Dat is Boe-Chries ben Mohammed. Van zeer goede familie. Zuivere Arfawi. De sjawsj van Aïn Kebiera, het verste dorp boven Sidi Amara. Hij is de grootste van allemaal, na de *moqaddem* van de zewja. Rebbah ben Ali is een kind. Maar deze heeft echte kracht. Vorig jaar heb ik op de bendier gespeeld daar. Wij zullen iets gaan zien vanavond, bij het heiligdom! Kom, wij moeten hem begroeten.’

Toen Hesnawi hem aansprak en zijn werkgever voorstelde, hield de man Pieters hand lang en ernstig vast, terwijl hij vragen stelde over diens werk in Sidi Mehemmed. Pieters vrees dat de man hem zijn stoel zou willen afstaan bleek voorbarig. Wel wilde Mansoer zijn steen vrijmaken, maar Hesnawi gebaarde hem te blijven zitten en riep twee jongens dat zij stenen moesten aanrollen. Oemborka greep lachend de revers van Pieters overhemd vast en begon hem luidkeels te prijzen, in bewoordingen die hij nu goed kon volgen.

‘Hesnawi, zeg tegen Oemborka: als ik doe als de zonen van hier, is dat omdat zij doet als mijn moeder. Door de genade van Sidi Mehemmed.’ Pieter klopte zich op de borst, en de oude vrouw hief zowaar een zaghrit aan. Boe-Chries en Mansoer namen waardig de twee sigaretten in ontvangst die Pieter hun toestak, Oemborka claimde er kirrend ook een voor zichzelf, en Hesnawi weigerde te roken in dit vererend gezelschap.

‘Chelti Oemborka wil nu weggaan, want zij moet de vrouwen bij het heiligdom begroeten. Maar als God het wil en

Sidi Mehemmed, zal zij morgen samen met jou dansen voor Sidi Mehemmed le Kebier, op de Heuvel.’

‘*Insj*’ *Allah!*’

‘Sjawsj Boe-Chries wil dat jij iets vraagt over de droewisj. Want hij is de grootste. Vraag maar wat je wilt. Dit is het feest van Sidi Mehemmed. Alles wat in zijn gebied is kan nu gezegd worden.’

Pieter vond het als gewoonlijk moeilijk om in aanwezigheid van zoveel mensen een interview te beginnen. Maar Boe-Chries knikte hem uitnodigend toe, en vanaf zijn steen zei ook de oudere Mansoer dat hij zelf echt maar een kind was vergeleken bij Boe-Chries. Vele mannen die over het terrein slenterden bleven staan, en enkelen trokken een steen bij en gingen zitten luisteren. Pieter moest nu deskundig en waardig zien over te komen.

‘Ik ben nu meer dan een half jaar in het land van Sidi Mehemmed, en met de hulp van Allah en de Profeet, en door de ijver van mijn broer Hesnawi, hebben de mensen mij veel geleerd over het werk van de heiligen. Er is één ding dat ik nooit begrepen heb over de droewisj, en dat wil ik nu vragen aan sjawsj Boe-Chries, want ik weet dat hij een zeer grote droewisj is. Als de heilige zich manifesteert in de zichtbare wereld, is dat met zijn baraka. *El hamdoe li ’lleh*. Als het graan groeit, hier in het land van Sidi Mehemmed, is dat door de baraka van de heilige, die door de beken stroomt en in de grond doordringt.’ Er ging gemompel op toen Hesnawi dit met kennelijke instemming vertaalde — hoewel de passage ‘manifesteert in de zichtbare wereld’ hem even in verwarring leek te brengen. ‘Geen kind wordt er geboren tenzij door de baraka van Sidi Mehemmed, of Sidi Abdullah, of Sidi Amara, of een andere grote heilige die de eigenaar is van een dal. Maar hoe is het toch tussen de droewisj en de heilige? Als de droewisj danst, wat gebeurt er dan? Men zegt dat dan de baraka van de heilige over hem komt. De droewisj zingt het lied, het speciale pad, van die of die heilige, en dan komt de heilige en vervult hem met baraka. Maar wat doet de droewisj dan met

die kracht die hij krijgt? Kan hij het graan laten groeien? Kan hij zorgen dat een vrouw kinderen krijgt? Of doet hij iets anders met de baraka van de heilige? Kan hij er iemand kwaad mee doen, bij voorbeeld als straf? Of is de droewisj alleen maar de boodschapper van de heilige, en is het de heilige zelf die alles doet wanneer de droewisj hem eenmaal geroepen heeft?’

Boe-Chries ben Mohammed was zichtbaar ingenomen met de vraag, en begon uitvoerig en nadrukkelijk te antwoorden, punten en argumenten aftellend op zijn vingers. Pieter maakte zich op voor een theologische discussie op niveau.

‘Msjeu Bietr, sjawsj Boe-Chries heeft de vraag goed begrepen. Jij bent uit een ver land gekomen. Maar als hij je hoort spreken is het of hij op zijn eigen raqoeba zit en spreekt met zijn eigen kind. En hij is zeer tevreden. Want hij ziet dat zijn andere zoon daarbij helpt met goed hart, en met de hulp van de Profeet. Daarmee bedoelt hij mij, Hesnawi ben Tahar. Hij kent mij goed, van de bendier.

‘De baraka van de heilige, zegt hij, die komt van God en de Profeet. De heilige is dood maar toen hij nog leefde werkte hij met hen. Hij is hun vriend. De baraka van de droewisj komt van de heilige. Dat hebben wij goed begrepen. Het belangrijkste is: wat doet de droewisj met die baraka?’

‘De droewisj is de dienaar van de heilige. Maar hij is meer dan de boodschapper! Veel meer! Hij laat de baraka van de heilige zien aan de mensen. Want hij doet dingen die een gewoon mens niet kan. Je hebt Rebbah ben Ali gezien. Hij rolde over de cactus. Thiëb drukte hem er nog extra hard in. Je kon geen kras op zijn lichaam zien. Geen bloed, niets. De mensen zeggen dan: “*Oelie salah*”. “De heilige van dit pad is waarlijk sterk.” En Rebbah is maar een kleine droewisj. Hij is de herder van Sidi Mehemmed, dat is voor hem het belangrijkste. Vorige week hebben wij Mansoer gezien, in het huis van Mehemmed ben bel-Qessem. Hij nam de hete mendzjil van het graan op zijn armen en in zijn mond. Maar hij verbrandde niet. Weet je nog Kamaoen? Het is niet voor iedereen! Het vuur op de handen, dat is de echte droewisj. En

Boe-Chries kan het met messen. Ik heb hem gezien met een groot mes, om een stier te doden. Hij danste en stak het in zijn buik. Niets! Ik zat hier en hij danste daar, voor mijn ogen.

‘Tweede punt.’ Hesnawi deed het aftellen van Boe-Chries na; het irriteerde Pieter — het veldwerk moest geen effect hebben op Hesnawi’s gedrag.

‘Tweede punt. Hoe weet je dat een plek zwaar is? Dat er dzjenuen zitten?’

‘Door de tekèza,’ antwoordde Pieter. ‘Je gaat naar de markt en vindt daar iemand die dat goed kan. Althans, dat heb je me verteld, ik heb het zelf nooit meegemaakt.’

Hesnawi barstte in hoongelach uit. ‘Fout, Msjeu Bietr! Het is goed, maar de beste tekeza, dat is de droewisj. Hij ziet dingen, door de baraka van de heilige. Als er twee broers zijn in een familie, en de ene broer wil iets met de vrouw van de ander... De droewisj ziet alles, als hij danst. Nog voordat het gebeurt. Hij ziet het, en als hij wil kan hij de mensen waarschuwen. Met goede woorden. Niemand begrijpt ze. Alleen de man die — iets wil. In zijn hart hoort hij de stem van de heilige. Of als er iemand moet sterven. *Kief kief.*’

‘Dus door de droewisj te laten dansen weet je waardoor een bepaalde ziekte wordt veroorzaakt? En wat je dan moet doen?’

Hesnawi hield ruggespraak met Boe-Chries. Mansoer mengde zich erin. De andere omstanders luisterden gespannen toe. *Ook voor de informanten schept veldwerk dikwijls situaties die hun kennis over en inzicht in de eigen cultuur vergroten,* herinnerde Pieter zich.

‘Het is moeilijk uit te leggen. Mansoer zegt: als je de droewisj doet, dat is net als zwemmen in de zee. Je voelt iets, het is zwaarder dan gewoon. Het verschuift. Het lijkt alsof je denkt. Maar ik vraag vergeving, Msjeu Bietr, ik ken daar geen woorden voor in het Frans. Soms zie je de heilige. Of je hoort zijn stem. Het is als een droom, maar je kunt niet bang zijn. Hij is in je.’

Hoe was het mogelijk, dacht Pieter, terwijl hij om zich heen keek, langs de mensenmassa’s, de berghelling, het heiligdom.

hoofdstuk 19

Het wezen van de mystiek, voor de eenvoudige veldwerker uitgelegd. Door Hesnawi ben Tahar, woonplaats Mehamdia, zonder opleiding, zonder beroep; en Boe-Chries ben Mohammed, sjawsj te Aïn Kebiera, en misschien geletterd in de Qor'aan, hoewel dat onwaarschijnlijk was. Een besef dat hem al maanden achtervolgde vond eindelijk een uitdrukking in woorden, en ontcrachtte daarmee zichzelf weer: *de beschrijving verrijkt niet, maar ontluistert*. Als dat zo was, wat moest hij hier dan nog? Beschrijven, dat was het enige dat van hem verwacht werd. Hij kon hier toch moeilijk blijven wonen. Moest hij dan toch een amulettenpraktijk beginnen?

'Kan sjawsj Boe-Chries de Qor'aan lezen?' De tolk negeerde de vraag, en keerde met een retorische vraag terug naar de hoofdlijn van het interview.

'“Geloven de mensen wat de droewisj zegt? Over wat hij in zijn hart ziet, als hij danst?”

'Zij geloven het. Maar Boe-Chries zegt: het grootste probleem is dat zij het niet begrijpen. De droewisj spreekt met de stem van onze grootvader. Maar wij zijn kinderen. Wij verstaan het niet. Zoals jij met Arabisch.'

'Dus toch wel een beetje, immers. Maar wat was dan het derde punt?' Hesnawi maakte weer het aftelgebaar.

'Ten derde. De dans van de droewisj kan genezen. Op de plaats zelf. Het hangt af van de ziekte. Bij voorbeeld, je bent ziek omdat je een stier hebt gestolen van Sidi Amara. Dacht je dat de droewisj je dan kan genezen. De stier en de droewisj, zij zijn hetzelfde. Allebei in het gebied van de heilige. De droewisj gaat daar niets aan doen, want de heilige is zijn baas. Maar de droewisj ziet in ieder geval waar het probleem is. Hij kan je vertellen: “Je hebt je grootvader vergeten.” Dan ga je zelf nadenken. Je probeert het goed te maken. Je bezoekt het heiligdom, en je doodt een ander beest. Of twee.

'Maar soms ben je ziek niet door de heilige maar door methèdhia, van de dzjenoen. Je huis is een zware plek. Ha, daar gaat de droewisj alles aan doen. Kunnen de dzjenoen rustig durven blijven zitten als de heilige in de droewisj komt? Zij

horen het pad van de heilige op de qosba en de bendier. Zij schrikken. Hier komt de politie om ze in de gevangenis te doen. Nog voordat de heilige komt, bij de *hâl*, zijn zij al weggevlucht naar de Wed, naar water.’

‘Mag daarom de droewisj geen water drinken als hij nog moet dansen?’

‘*Ajwa , Sidi! Barak’ Allahoe fie!* Nu begin je iets te begrijpen. Zeer goed.’ Opgewonden vertaalde Hesnawi Pieters ingeving in het Arabisch. Boe-Chries zag er aanleiding in tot een nieuwe monoloog, maar Pieter sloot hem kort:

‘Eerst wil ik dit vragen. De heilige is de vijand van de dzjenuen. Zij zijn bang voor hem. Als hij komt vluchten ze. Toch heb ik gehoord dat de heilige ook dzjenuen heeft, als dienaren. Wanneer je een patrijs schiet op de Heuveltop, dan stuurt Sidi Mehemmed zijn leger van dzjenuen om je te treffen.’ Die geesten, dacht Pieter, zijn de nachtzijde van de heiligen, de verborgen, verschrikkelijke, Afrikaanse onderstroom. De vriendelijke, weldadige heiligen die het landschap en de vrouwen bevruchten — dat is maar de buitenkant, een dun islamitisch vernis. Het landschap was ouder dan de islam. En de droewisj is ouder dan de islam. De droewisj is een menselijke dzjin. Maar dat kon je al helemaal niet hardop zeggen.

Zaghris uit het heiligdom maakten de aankomst van een nieuw groep pelgrims kenbaar.

‘Het lijkt wel of de dzjenuen zelf ook kleine heiligen zijn? Of zijn de heiligen soms ook een beetje als dzjenuen? Ze doen immers de salaas?’

Hesnawi schudde boos zijn hoofd. ‘Ik zal het vertalen, Msjeu Bietr. Maar het is onmogelijk.’

Abdullah ben Aïesa drong zich de kring binnen. Hij droeg een niet ingepakte bonk vlees op beide handen voor zich uit.

‘Es selèm aliekoem. Zerda mabroeka! Akaka er Roemi? Parler fini maintenang. Vièng manger, el lehèm min Sidi Mehemmed. Qoell! Qoell!’

Het gewicht van het vlees verplaatsend stak hij een

hoofdstuk 19

bloederige rechterhand uit en woelde die door het kroeshaar van Mansoer, zijn schoonvader. *‘Zerda mabroeka, nsiebi. Fie ’l baraka. Min dzjedna Sidi Mehemmed.’*

Mansoer bleef glimlachen. Gold het afsmeren van offerbloed nu ook al als een passende overdracht van baraka? De smid praatte maar door en stak zijn nu vrijwel schone hand aan Boe-Chries toe. Deze riep Abdullah niet tot de orde maar greep zijn hand lachend vast en hees zich eraan op tot staande positie. Bewonderend betastte de sjawsj het vlees.

‘Heb je dat gezien, Hesnawi? Abdullah die het bloed afveegt aan zijn schoonvader? Die man moet gek zijn. Het was net zo’n goed interview.’

Maar zelfs de tolk lachte. ‘Het is niets. Hij doet het met goed hart. Dit is het feest van Sidi Mehemmed, Msjeu Bietr. Ze zijn begonnen de stieren te slachten, van de werkverschaffing. Abdullah heeft zijn vlees al, en wij moeten nu met hem mee naar huis. Om het maal te eten van de zerda.’

‘Moeten?’

‘Abdullah heeft onze portie bij zich. Wij wonen op het land van Aïesa. Abdullah is een beetje gek, maar hij is het hoofd van onze familie. Vreemden die van ver komen om Sidi Mehemmed te bezoeken op de zerda, die kan iedereen mee naar huis nemen. Maar wij, wij wonen hier. Vanochtend leken wij wel de herders van het heiligdom, met Rebbah ben Ali.’

Na een onverwacht vrolijk feestmaal in het huis van Abdullah en een lange siësta (‘want morgen moeten wij zeer vroeg op, Msjeu Bietr’) keerden zij terug naar het drukke Plein. In de verte zagen zij Salah ben Chemies omgeven door andere mannen uit Gaä Rammel, maar deze keer konden zij zich niet aan het gezelschap van de sjiech onttrekken. Het bier was blijkbaar al lang op, en de conversatie onder het tentzeil verliep met onverwachte waardigheid. Na enige uren moesten zij mee naar zijn erf, om ook daar het zerda-maal te gebruiken.

Omdat de sjiech zo zelden in het dorp was, en de veldwerkers schroomden zijn gezin in zijn afwezigheid te

bezoeken, was dit een van de erven die zij slecht kenden. De grote koeienschuur en de niet veel kleinere geitenstal getuigden van het lukratieve ambt van hun gastheer, en van het succes van de Zeghaidia in het algemeen. Het meubilair van het grote woonhuis echter bestond uit eenvoudige keukenstoelen, en de officiële papieren van de sjech lagen in de hoek van het vertrek op en onder een ruwe houten tafel. Aan de witgekalkte wanden prijkten ingelijste Qor'aanspreuken, een met gouddraad geborduurd kleed waarop de Qaäba was afgebeeld, en portretten van de staatspresident. Een radio liet op een beschaafd volume Arabische dansmuziek horen, en de jongste echtgenote bracht het ene flesje cola na het andere. Hesnawi, hoewel Arfawi, leek zich te koesteren in de nabijheid van de macht, en wees Pieter opgetogen op de ambtelijke stempels die op een gesloten stempelkussen op de tafel stonden. Hij benadrukte dat hij een verre verwant was van een van de sjechs twee vrouwen. Pieter voelde zich niet op zijn gemak, ondanks het feit dat de sjech deze keer nuchter en voorkomend was en zijn huisgenoten en dieren met onmiskenbare genegenheid behandelde.

Pieters blaas begon onbehaaglijk te steken, maar hij voelde zich te onvrij om te vragen waar hij een plas zou kunnen doen. De overheid propageerde dat lage ambtenaren minstens latrines bij hun woningen zouden aanleggen, maar hij had er geen gezien op het erf.

De mannen werden alleen gelaten bij een overdadig grote qassaä vol koeskoes en schapenvlees, waarover als speciale attractie rode poedersuiker was gestrooid. Pieters blaas eiste voortdurend aandacht en zijn gesprekstof was inmiddels uitgeput. De sjech had van de aanvang af het onderzoek gesteund maar tegelijk duidelijk gemaakt dat hij onder geen beding als informant beschikbaar was. Maar waarover kon je dan nog praten? De nationale politiek was een te beladen onderwerp. De werkverschaffing ook. Pieter vond het verraad om de uitspraken van zijn informanten aan de sjech voor te leggen. De sjech echter zat niet om gesprekstof verlegen. Als

hoofdstuk 19

hij ooit een auto zou kopen, via welke plaatsen moest hij dan rijden om in Nederland te geraken? *Hoe zat het toch met die koe van Nezmja?* Zou het Tunesische geld onderweg als betaalmiddel aangenomen worden? *Noch El Hedi ben Ali, noch Nezmja waren verwanten van de sjiech, ook al lag hun huis nauwelijks vijftig meter verder langs dezelfde helling.* Met de boot naar Marseille, en dan Lyon aanhouden, dat was waarschijnlijk de beste weg. De sjiech zou toch zeker ook Parijs willen aandoen? Onderdak bij Pieters ouders zou zeker geregeld kunnen worden; zij zouden denken: de beschermer van onze zoon in het verre land komt ons bezoeken. *Een koe, die gaf je op contractbasis aan een beroepsherder, en dan kreeg deze het vruchtgebruik: de melk en misschien kalveren.* Zij zouden hem het hele land laten zien. Twee weken, dat was wel het minste. *Maar niet aan een buurvrouw.*

Wilde hij werkelijk met twee echtgenoten tegelijk op reis gaan? Pieters familie zag ze aankomen.

Halverwege de maaltijd ontstak de sjiech een machtige druklamp, die scherpgestoken schaduwen op de wanden wierp en met zijn oorverdovend sissen het met zachte stem uitgesproken volmaakte Frans van hun gastheer onverstaanbaar maakte. Pieter klemde de grote kluwen prikkeldraad tussen zijn liezen. Tijdens de theesessie die het maal afsloot kwam Ajesja binnen, de dikke zuster van de sjiech — schoorvoetend gevolgd door de andere vrouwen van het erf. De veldwerkers waren met haar rauwe humor vertrouwd geraakt bij hun vele bezoeken aan haar buurvrouw Nezmja en aan Rebbah ben Ali, haar stiefzoon.

Ze gaf Pieter een handkus. *‘Zerda mabroeka! Ik ben blij dat onze zoon op de zerda van Sidi Mehemmed de weg naar een Zeghaidi erf heeft gevonden. Wat zitten jullie je toch altijd bij die Arfawia? Als je een vrouw zoekt om mee te trouwen kun je er een van ons nemen!’*

Geschokt probeerde de sjiech tussenbeide te komen. Hesnawi echter vertaalde haar opmerking schaterend.

‘Msjeu Bietr, ik zal haar zeggen: “Waarom denk je dat hij

dag en nacht bij mij is? Dat is niet voor het werk. Maar hij hoopt dat ik voor hem een Arfawi schoonvader vind. Naast zijn vrouw uit Hollanda!’’

‘Is hij al getrouwd?’ antwoordde Ajesja. ‘Dat is toch geen bezwaar. Ali ben Salah, de vader van jullie broer Rebbah, die had er wel drie. Met mij als jongste!’

Dit ging de sjeich beslist te ver. Pieter maakte van de woordenwisseling die volgde gebruik om Hesnawi fluisterend deelgenoot te maken van zijn toiletperikelen. De oudste echtgenote wees diskreet de weg. Er was wel degelijk een latrine op het erf, en de deur sloot veilig met een koperen grendel. Onder het klateren van zijn plas in het diepe gat en tegen de rand klonk het feestgedruis van de zerda bij vlagen door. Er begon een trom te spelen, veel zwaarder dan een bendier, en iets dat snerpte als een hobo.

Pieter keerde opgelucht terug in het eetvertrek, waar iedereen aanstalten maakte om op te stappen.

‘Monsieur Pieter, U moet mij verontschuldigen. Het is tijd dat wij terugkeren naar het gewijde feest. De avond is gevallen, en als sjeich draag ik een zekere verantwoordelijkheid. Men heeft daar bij het heiligdom nog allerlei activiteiten op het programma staan die U ook vanuit een oogpunt van Uw onderzoek belang zullen inboezemen.’

‘Vergeet niet morgenochtend mee te gaan naar onze grootvader,’ zei Ajesja nog. ‘Voor de mensen van hier is dat pas de echte zerda. We gaan met de vlaggen door de hele vallei. Zelfs tot Boe-Qasbaja!’

Bijlichtend met zijn druklamp ging de sjeich hen voor, het pad af dat langs het huis en de winkel van Thiëb naar het Plein voerde. De vrouwen zouden spoedig volgen met de kinderen.

‘Het is jammer dat U geen fototoestel hebt kunnen meenemen. Of een filmcamera. Ons heiligenfeest is beslist uniek, met name in de avondlijke onderdelen. Maar ja, U bent nog in het begin van Uw studies. Het grote inkomen, dat komt misschien later nog wel, als God het wil.’

hoofdstuk 19

HOOFDSTUK 20

Het grasveld voor Sidi Mehemmed el Wilda was herschapen in een openluchttheater. De deur van het heiligdom stond wijd open maar de ingang was volgehagen met heilige vlaggen, waardoorheen slechts een zwak schijnsel van binnen uit doordrong. Aan de buitenmuur waren enige stormlantaarns opgehangen, in het licht waarvan twee jonge mannen een toneelstukje opvoerden. Een was er opgemaakt als een vrouw en droeg een malachfa over zijn lange broek. Honderden mensen zaten op de grond in ordelijke rijen, de vrouwen links van een breed middenpad dat naar de deur voerde, de mannen rechts. Velen hadden zitstenen aangesleept, en uitverkorenen zaten vooraan op keukenstoelen. Er waren stoelen vrijgehouden voor de sjeich, Pieter en Hesnawi. Rachmani ben Joesoef stond op van zijn stoel, vlak daarnaast, en drukte Pieter stralend de hand. Het was de eerste keer sinds het begin van het veldwerk dat de restauranthouder-hereboer zich in het dorp vertoonde. Pieter had hem zelfs overdag op de zerda nergens gezien.

Enkele oude mannen liepen bazig rond het vrouwengedeelte, en sloegen met hun wandelstokken in op jongens die langs het middenpad opdrongen.

De pas-aangekomenen namen hun plaatsen in, en de druklamp van de sjeich werd pal boven de ingang van het heiligdom opgehangen. In dit felle licht begon er inmiddels een nieuwe sketch. De vrouwelijke figuur deed alsof zij graan maalde op een handmolen. De andere speler kwam op vanuit het heiligdom, gebogen en steunend op een stok. Er ontspon zich een eindeloze dialoog, waarvan Pieter nauwelijks iets kon volgen. De vrouw stond haar plaats aan de molen af aan de man, en maakte aanstalten weg te lopen. Toen de man hiertegen protesteerde greep zij de stok en dreigde ermee. Het publiek brulde. Hesnawi stiet Pieter aan en wilde de grappigste

passages voor hem vertalen, maar stikkend van het lachen gaf hij deze taak op.

Aan het eind zetten de spelers een bekend dansliedje in. Vanaf de zijkant van het heiligdom begon luide muziek hen te begeleiden. Vier mannen kwamen op, twee met langs hun heup een grote trommel waarop zij met dikke stokken sloegen, en twee met korte, schalmei-achtige blaasinstrumenten. De mannen maakten onder het spelen zwierige lange passen, waarbij zij af en toe half om hun as draaiden. Over hun westerse kleren droegen zij ruime donkere kielen die over één schouder afhingen.

‘Achmeda en de andere zonen van Esj Sjedia, uit Qaā Rammel,’ fluisterde Hesnawi enthousiast. ‘Ah, Msjeu Bietr, dat is de echte muziek voor de zerda. Met *zoekkra* en *taballa*! Daar houdt de heilige van, op zijn feest. Zie je hun *sjibba*? Dat is het feestkleed voor de muziek. Maar voor de bendier dragen we dat niet. Die is meer voor de droewisj.’ Pieter stak hem een sigaret toe.

De toneelspelers verdwenen achter de coulissen. Sommige toeschouwers stonden op van hun plaats en stopten de leider van het orkest geld toe. De muziek zweeg dan even, de muzikant hield het geldstuk hoog boven zijn hoofd zodat het schitterde in het licht van de druklamp, en riep met luide stem namen af. Hesnawi vertaalde spontaan:

‘Dat is van Chelti Oemborka. Tien miliem. Op het hoofd van Sidi Mehemmed!’

‘Van Amm’ Abdullah ben Boe-Tera, op het hoofd van sjiech Hellel en alle Zeghaidia! Vijftien miliem!’ De sjiech naast hen riep een dankwoord, en om hem de hand te schudden reikte Hesnawi langs Pieter heen.

‘Van El Hedi ben Aïesa, op het hoofd van Sidi Mehemmed, sjiech Hellel en Msjeu Bietr, tien miliem.’

‘Kather chèrik,’ zei nu ook Pieter zachtjes, maar Hesnawi gebaarde hem harder te roepen. ‘Je weet toch dat dat zijn schoonvader gaat worden?’ merkte de tolk op terwijl hij opstond om ook een munt te offeren.

hoofdstuk 20

‘Van Hesnawi ben Tahar, vijftig miliem, op het hoofd van Msjeu Bietr, van alle zonen van Hollanda, en van alle families van dit dorp: Zeghaidia, Arfawia en Maizia.’ Er ging gejuich op. Pieter drukte hem de hand. De groeten en loftuitingen vlogen over en weer als vuurwerk, en de muzikanten kregen nauwelijks de gelegenheid om waar voor hun geld te leveren. De vrouwen gilden zaghrits telkens wanneer er heiligen werden genoemd.

‘Van Thiëb ben Hassoena, honderd miliem, voor Sidi Mehemmed, Boe-Qasbaja, de vrouwen van sjeich Hassoena, en alle mensen van Sidi Mehemmed, ook Msjeu Bietr!’

Zodra Pieter begreep hoe dit verzoekplatenprogramma werkte, liet hij Hesnawi een opdracht plaatsen.

‘Van Msjeu Bietr, honderd miliem, op het hoofd van Sidi Mehemmed, sjeich Hellel, Hesnawi ben Tahar, de familie van Aïesa, Rebbah ben Ali, El Hedi ben Ali, en alle mensen van deze vallei.’ Pieter had Hesnawi met de naam van El Hedi ook de naam van diens echtgenote Nezmja opgegeven, maar dat was weggecensureerd.

‘Van Rachmani ben Joesoef, één dinaar, op het hoofd van Sidi Mehemmed le Kebier, alle heiligen van dit dal, en alle bewoners, groot en klein.’

‘Van Boernoeria mart Salah ben Chemies, vijftig miliem, op het hoofd van Sidi Mehemmed en Sidi Boe-Qasbaja le Kebier.’

‘Van Mohammed ben Ali ben Saäd, twintig miliem, op het hoofd van alle families van Maizia.’

‘Van Mabroeka mart Aïesa, tien miliem, op het hoofd van sjeich Hellel en zijn hele familie.’

‘Van Nezmja bint Hassoena, twintig miliem, op het hoofd van Sidi Mehemmed, Sidi Amara, alle families van Maizia, Sidi Mehemmed en Qaä Rammel, en op Msjeu Bietr en alle andere zonen van Fransa.’ Daar moest ze ergens zitten, onbereikbaar, onzichtbaar zelfs, in het vrouwengedeelte. De sjeich keek Pieter ondoorgrondelijk aan.

Het regende nieuwe verzoeken. Pieter herstelde van zijn verwarring.

De muziek speelde tenslotte enige tijd ononderbroken door. Thiëb ben Hassoena kwam op vanuit het heiligdom, ook met een sjibba aan, en begon te dansen. Mannen en vrouwen juichten de winkelier toe, terwijl hij zijn bekken naar voren en opzij kantelde en geraffineerde patronen beschreef met zijn schuin voor hem gestrekte armen, de handpalmen omhooggekeerd. Vanuit het donker danste Abdullah ben Aïesa log naar hem toe. De smid knoopte een witte sjaal om zijn heupen en begon traag om Thiëb heen te cirkelen. Abdullahs grote handen wierpen in het licht van de druklamp enorme schaduwen over het publiek.

‘*Msjeu Bietr, Msjeu Bietr,*’ werd er opeens geroepen. Thiëb danste tot vlak voor hem en gebaarde hem mee te komen doen. Pieter aarzelde. Hij was voor een heiligenfeest gekomen, voor onderzoek, niet voor een travestienummer. Er zaten honderden mensen te kijken. Maar Hesnawi begon hem al naar voren te duwen, en de sjiech naast hem knikte goedkeurend.

‘Vooruit, het is een goed werk. Voor Sidi Mehemmed,’ overreedde Hesnawi hem.

Pieter haalde zijn schouders op en liet zich meevoeren. De bewegingen zelf leverden geen moeilijkheden meer op, na zovele avonden van muzikaal vermaak met dezelfde dansers, bij Hesnawi’s trommelspel. De muziek werd heftiger en vanuit het vrouwengedeelte werd de ene zaghrif na de andere afgevuurd. *Artiste international!* Wie weet hoeveel baraka dit nu weer opleverde.

‘*Doucement, Msjeu Bietr. Doucement,*’ remde Thiëb hem af.

‘*Akaka, choeji! Barak’ Allahoe fik,*’ riep Abdullah, terwijl hij naast Pieter kwam dansen, zijn zware armen horizontaal heen en weer bewegend als de verbindingstangen van de wielen van een stoomlocomotief.

Na enkele minuten gaf Thiëb de muziek een teken te stoppen. Onder luid gejuich, dankbetuigingen aan de muzikanten, en nieuwe zaghriften mocht Pieter zijn plaats weer opzoeken. Thiëb en Abdullah klopten hem vriendschappelijk op de rug. De sjiech en Hesnawi feliciteerden Pieter ernstig.

hoofdstuk 20

Hij bloosde.

De muziek werd hervat. Nieuwe verzoeken werden nu genegeerd, en de vier muzikanten bewogen zich in een adembenemende choreografie over de open ruimte, nu eens naast elkaar oprukkend, dan weer wervelend en elkaar bewegingslijnen kruisend, waarbij de sjibba's woest opwapperden en elke verandering van richting werd gescandeerd door harde slagen op de trommels. De paar steeds weer herhaalde, lange en schrille tonen van de zoekkra's verbonden de onderdelen van het schouwspel tot één archaische ervaring. De rondgang rond Jericho. De legers van de Almoravieden. Van de Mahdi. Thiëb kwam weer op, nu met een eigen trommel aan zijn heup. Hij hanteerde zijn trommelstokken zo virtuoos en geïnspireerd dat de andere trommels werden teruggebracht tot een simpele begeleiding. Zonder dat zijn spel een ogenblik haperde buitelde hij over zijn eigen trommel en sprong bovenop de twee andere. Bewonderende kreten golfden door het publiek terwijl hij in triomf werd rondgedragen. Ten slotte maakte de winkelier een salto van de schouders van de zoekkraspeleers af en verdween in het donker.

Pieter begon zich juist te verbazen over het vermogen van de in andere situaties zo ingetogen dorpelingen om eens echt feest te vieren, toen de aard van de muziek geleidelijk veranderde, alle feestelijkheid eruit verdween en de half lokkende, half smekende melodie van het droewisj-lied van Sidi Mehemmed doorbrak. Pieter keek Hesnawi vragend aan. Deze knikte heftig alsof de logica van het programma voor hem vanzelfsprekend was.

'*Ajwa!* Daar houdt de heilige van, Msjeu Bietr. De droewisj, maar met de zoekkra en de taballa. Dat kun je alleen op de zerda zien. Let op Boe-Chries ben Mohammed.'

Maar de sjawsj kwam voorlopig niet aan bod. Het was Rebbah ben Ali die zich door de vlaggen wrong voor de ingang van het heiligdom. Zwarte wolken wierook vonden tegelijk een uitweg. De kleine priester strompelde tot dicht bij het orkest en

knielde neer om te luisteren. Zijn in een werkverschaffingskiel gestoken bovenlijf wiegde tegen de maat heen en weer. Pieter hoopte op een optreden dat even intens en ontroerend zou zijn als de eerste keer die hij had meegemaakt, maar Rebbah scheen niet uit de voeten te kunnen met deze luide feestinstrumenten, ten overstaan van een zo groot publiek. Hij kwam niet verder dan het zingen van het lied dat Pieter inmiddels uit het hoofd kende.

*Dzjeddi Mehemmed
Erreqede karmate
erreqede zroeëia
Mehemmed bie 'l hadzjlate...*

Hoewel Rebbah herhaaldelijk ging luisteren bij de muzikanten, en gesteund werd door salvo's van zaghrifs en meer gearticuleerde aanmoedigingen vanuit het mannengedeelte, losten zijn bewegingen zich niet op tot het harmonische ritme van de extase, en na een paar minuten trok hij zich weer terug in het heiligdom. Pieter was als enige teleurgesteld; de toeschouwers juichten de danser toe, en de sjeich boog zich naar Pieter toe om hem Rebbahs kwaliteiten als droewisj uit te leggen. Het hanteren van cactusbladeren bleek niet beslissend, maar Pieter kon het technische Franse betoog niet zo gauw volgen.

Uit het publiek maakten zich inmiddels andere dansers los, om in de open ruimte Rebbahs voorbeeld te volgen. Pieter herkende Mansoer, Habieb ben Haressi, en Hassan ben Kasjroed uit Maizia; van twee jonge mannen wist hij de namen niet. De meesten zongen varianten van het lied van Sidi Mehemmed, maar Hassan richtte zich daarnaast tot de heilige Boe-Charoeba uit Saidia, en in Mansoers lied klonk, net als enige weken tevoren in het huis op de heuvel, de naam van Sidi Boe-Qasbaja.

‘Hoe kan hij de droewisj doen voor Boe-Qasbaja, op de zerda van Sidi Mehemmed?’ vroeg Pieter fluisterend.

hoofdstuk 20

‘Stil,’ siste Hesnawi, met een hoofdbeweging naar de sjeich die naast hen zat. ‘Ik kan het later misschien uitleggen. Na de wandeling met de vlaggen. Zelfs Rachmani is hier. Maar Chera is er niet, die moet bij Mehemmed ben bel-Qessem blijven. Ziek op de zerda, dat is te ernstig.’

Het optreden van de twee droewisjen van middelbare leeftijd was het meest spectaculair. Mansoer kwam in een korte pauze even uit zijn trance om op zakelijke toon opdracht te geven een houtskoolkomfoor te brengen vanuit het heiligdom. Nadat hij zijn bovenlijf had ontbloot zodat zijn magere, witbehaarde borst oplichtte in het schijnsel van de lampen, begon hij weer te zingen. Zijn bewegingen werden harmonischer, en in zijn gezichtsuitdrukking tekende zich weer de raadselachtige overgang af van verrukking naar dodelijke ontzetting. Opeens greep hij, een rauwe kreet slakend, een handvol gloeiende kolen en drukte die tegen zijn borst. Het gebeurde in het volle schijnsel van de druklamp, op twee meter afstand van Pieter; maar hoewel bedrog was uitgesloten, bleef de verwachte schroeilucht van borsthaar uit.

Thiëb verscheen weer in de lichtkring en maakte met vertrokken gezicht en opengesperde ogen aanstalten om mee te gaan dansen; maar omstanders hielden de winkelier in bedwang en voerden hem weg, het heiligdom binnen, terwijl de muziek zonder haperen doorspeelde en Mansoer bleef dansen.

Na enige minuten liet hij de gedoofde kolen vallen. Op zijn borst hadden zij geen enkele uitwerking gehad. Hij hief zijn rechterarm, schreeuwde ‘*Allahoe akbar*’ en viel in zwijm. Abdullah ben Aïesa ving hem op, masseerde zijn schouders en sloeg hem water in de hand. De droewisj kwam schaterlachend bij.

Zijn plaats werd onmiddellijk ingenomen door Hassan. Deze droeg dwars over zijn voorhoofd een tot een smalle reep toegevouwen hoofddoek, waarvan hij in de pauzes de knoop voortdurend strakker aantrok. Terwijl zijn lied steeds luider en rauwer klonk op de verscheurende uithalen van de zoekkra, en zijn sprongen ongelooflijk hoog en heftig werden voor een man

van zijn leeftijd, bewerkte hij zijn armen en zijn gezicht met een witgloeiende sikkkel, die hij ten slotte in de mond nam om er nog minutenlang woest mee rond te dansen. Pieter gruwde: het werktuig gaf nog een rode gloed af toen de mond van de oude man zich erom sloot, en hij verbeelde zich dat hij in het donker zijn wangen rood zag oplichten als bij een padvinder die een brandende zaklantaarn in de mond neemt. Ook nu geen spoor van pijn of verwonding. Dit was een kop die niet verbrandde in het vuur.

‘Halwa’, riepen de omstanders verrukt. ‘Fie ’l baraka!’ Sommige vrouwen gingen rechtstaan om hun zaghris nog luider te laten klinken.

Eindelijk, toen ook Hassan ben Kasjroed bewusteloos was afgevoerd en de uitgeputte muzikanten weer uitvoerig waren toegejuicht en even zwegen, verscheen Boe-Chries ben Mohammed op het toneel. Hij had zijn witte tulband afgedaan en vertoonde nu, met zijn magere gezicht, scherpe blik en dwingend in de nek geworpen hoofd, een opvallende gelijkenis met Lenin. De bekende foto van Lenin die op de vlucht naar Finland zijn puntbaardje had afgeschoren. Het drong nu pas tot Pieter door dat de sjawsj al de hele dag een donkergrijs colbertjasje aanhad, met daaronder een gerafeld wit overhemd. Boe-Chries richtte zich tot de muzikanten alsof hij ze instructies gaf. Zij maakten tegenwerpingen.

‘Dat is heel moeilijk, Msjeu Bietr,’ legde Hesnawi uit. ‘Hij wil het lange lied voor de grote droewisjen zingen, bij de zoekkra en de taballa. Maar zij weigeren. Zij zeggen dat zij te moe zijn.’

‘Misschien willen ze meer geld?’

‘Ah, als het niet voor de zerda was, zou ik Abdullahs bendier halen. En met de fluit van El Hedi konden wij alles zelf doen. Beter dan zij. Het is onmogelijk! Een goed werk voor Sidi Mehemmed! Achmeda en zijn broers hebben al minstens tien dinar opgehaald.’

De sjech en een weer volstrekt onaangedane Thiëb moesten eraan te pas komen om de muzikanten, middels het aanbieden

hoofdstuk 20

van glazen thee en een ostentatief diskrete overdracht van bankbiljetten, ertoe te bewegen het extatisch hoogtepunt van de zerda te blijven begeleiden. Pieter wilde ook geld bijdragen, maar dat werd geweigerd.

De muziek begon weer te spelen, en het geroezemoes van de toeschouwers verstomde. Boe-Chries stelde zich in het midden van de dansvloer op. Zijn colbert had hij uitgedaan. Om zijn hoofd droeg hij een rode vrouwenhoofddoek, geknoopt zoals bij Hassan. Na een voorspel hurkte de sjawsj bij de muziek. Opeens begon hij te zingen met een kracht die het geluid van de zoekkras overstemde.

*Thamoeni, thamoeni
Ana chdiema Mizoeni
thamoeni, thamoeni
Abd el Qader tho aióeni
thamoeni bie 'l aäda
Abd el Qader oe Oeleda!*

Zaghrits verscheurden de nachtlucht. Hesnawi stootte Pieter aan en herhaalde luid de tekst woord voor woord. ‘Dit is de droewisj voor Sidi Abd el Qader, de grootste van allemaal. Boe-Chries gaat het hele lied van El Kef doen. Van de Qadiria daar. Als ik een taballa had kon ik Achmeda helpen. Dit is moeilijk voor ze. Luister goed!’

‘Wat betekenen die woorden dan?’

De tolk antwoordde niet, al weer helemaal opgenomen in het schouwspel en de machtige muziek. Aan Pieters andere zijde kwam sjeich Hellel fluisterend te hulp.

‘In de *dhiekr* van de Qadiria is dit de eerste fase: het aanroepen van de heilige stichter van de Qadiri broederschap, Sidi Abd el Qader el Dzijleni, uit de elfde eeuw, in Baghdad. Monsieur Boukhrise gaat de hele cyclus afwerken. Het thema is: de helende kracht van de grote heiligen. “Ik ben getroffen, gewond, als dienaar van Mizoeni.” Een andere naam, waarschijnlijk, voor Abd el Qader. “Ik zie Abd el Qader, met

mijn ogen.” Nog een paar keer “gewond” enzovoorts. En dan: “Ik ben gewond door de eed van Abd el Qader en zijn zonen.” Zijn zonen, dat zijn de andere heiligen, zoals Sidi Mehemmed, Sidi Abdullah, Boe-Charoeba enzovoorts. Want Sidi Abd el Qader is hun leider. Hun Profeet, zou men bijna kunnen zeggen.’

Pieter wilde vragen stellen, maar de sjech hief afwerend zijn hand. Boe-Chries herhaalde de tekst eindeloos. Hij was gaan staan en maakte zwaaiende bewegingen met zijn romp, terwijl hij met heersersblik het publiek inkeek. Hier niets van de sereniteit en onderworpenheid die alle andere droewisjen had gekenmerkt, zelfs de machtige Hassan. Zouden die anderen nu ergens naar de meester zitten te kijken? Pieter kon geen van hen zien, en zelfs Thiëb was weer verdwenen. Zaten zij misschien weer in het heiligdom?

De melodie veranderde nu, en Boe-Chries ging over op een andere tekst, meer syncopisch en sneller gezongen. hesnawi greep Pieter enthousiast bij de arm.

‘Deze woorden ken ik, Msjeu Bietr. “Haal voor mij de genezers van El Kef. Ik ben gewond, en niemand kan mij genezen. Alleen Abd el Qader en Mizoeni. Mizoeni, dat is als Abd el Qader, maar zwart. Helemaal zwart. Ik vraag vergeving, wat is het Franse woord toch.’

‘Een duivel? Demon? Geest?’ probeerde Pieter, wetenschappelijke distantie voorwendend maar opgewonden nu eindelijk een informant de Afrikaanse onderlaag van de extatische dans zou gaan toegeven. Mizoeni louter als bijnaam voor Abd el Qader, zoals de sjech het had voorgesteld, leek een al te doorzichtige concessie aan de islamitische orthodoxie.

‘Nee! Als van een boom, in de zon. Schaduw! Het is de schaduw van Abd el Qader. Nu weer: “Breng mij de dokters van El Kef. Mijn genezing is in hun handen.” Je moet dan droewisj worden, begrijp je? Met de tabak. Anders houdt de heilige niet op met je ziek te maken.’

De melodie vloeide geleidelijk over in weer een andere.

‘Dit is voor Baba Dzjeloel. Boe-Chries kent ze allemaal,

hoofdstuk 20

maar dit is echt zijn pad:

*‘‘Enta Baba Dzjeloeel
Enta Raas el Baharien
Attieni el moefteh
Hâl el beb alie’’*

‘Hij wil de sleutel, Msjeu Bietr. Hij wil binnenkomen met de sleutel!’

De muziek werd steeds sneller, volgens het patroon dat Pieter als sjatahi herkende. Boe-Chries hield op met zingen en ging over in spastische dansbewegingen, waarbij de sjawsj de handen achter zijn gebogen rug samenbracht en met zijn benen korte schopbewegingen maakte, steeds bijna struikelend. Zijn blik werd nu toch afwezig.

‘*Attieni el midia,*’ schreeuwde hij plotseling. Een explosie van zaghrits antwoordde.

‘Hij wil een mes! Alles, alles ga je nu zien.’

De sjiech bewoog onrustig op zijn stoel. Een jonge man bracht een groot slagersmes, misschien wel datgene waarmee Salah ben Chemies ooit de koe voor Sidi Mehemmed gedood had, op de Heuveltop. Het lemmet blikkerde in het lamplicht. De jongen bleef staan bij de sjiech, als om op toestemming te wachten. Deze maakte het bezwerende handgebaar dat ook hier terughoudendheid, maat, geringe hoeveelheid betekende. Maar tot algemene opluchting sprak de sjiech toch zijn goedkeuring uit:

‘*Bie sjweui! Fie ’l baraka! Fie ’l raas Abd el Qader oe Sidi Mehemmed!*’.

‘*Chidma mabroeka!*’ schreeuwde de jongen, en reikte de sjawsj het mes aan.

De sjiech boog zich naar Pieter en legde uit: ‘Op het feest van onze eigen heilige kan ik een uitzondering maken. Maar het blijft mijn verantwoordelijkheid. Kijk goed, want dit zult U niet vaak zien. En — ’ Hij legde zijn vinger op de mond. Pieter knikte samenzweerderig, trots opeens op deze Zeghaidi sjiech.

Misschien was de koe voor Nezmja toch gewoon een vorm van burenhulp.

Boe-Chries hield het mes nonchalant in de hand en gebruikte het voorlopig slechts om zijn brede armzwaaien mee te scanderen. Hij zong weer luidkeels. De trommels bonkten en de zaghrits klonken nu onophoudelijk.

Hesnawi omklemde Pieters arm nog krachtiger. ‘Hij gaat zien! Abd el Qader is gekomen, en nu gaat hij alles zien. Luister!’ En de melodie volgend, intoneerde de tolk in een vrijwel simultane vertaling:

‘ “Breng mij de stieren van El Kef
Breng mij het mes van — van leven en sterven
Nu zal een buik geopend worden
Het oog van Mizoeni voor te kijken
Wie liep rechtdoor, wie neemt
Het vuur op de handen.
Een naam. Een heuveltop. Het huis
Gesloten zonder eigenaar. Een graf...” ’

Op dit punt ontstond een geweldig tumult. Boe-Chries rukte met zijn linkerhand zijn overhemd open, zodat de knoopjes in het rond vlogen. Zijn rechterhand, met het mes, hief hij hoog boven zijn hoofd. ‘*Li ’lleh fie sabie li ’lleh. Sidi Mehemmed oe Boe-Qasbaja,*’ schreeuwde hij, terwijl hij wankelend het mes langzaam naar zijn borst deed dalen. ‘*Allahoe akbar*’ werd er gegild. De sjeich sprong op en bracht met een enkel dwingend gebaar de muziek tot zwijgen. Mannen schoten toe en grepen de pols van de sjawsj net op, of na, het moment dat het mes zijn borst zou binnendringen. Pieters ogen stonden vol tranen, en hij was bereid te geloven wat hij meende gezien te hebben: dat het mes er al tot het heft ingegaan was, zonder een spoor van een wond, zonder bloed.

‘*Jissi! Jissi!*’ schreeuwde de sjeich, terwijl hij Boe-Chries het mes ontfutselde. De anderen vingden de sjawsj op en droegen hem stuiptrekkend weg, een luchtspoor van ontlasting achter-

hoofdstuk 20

latend. ‘*Jissi!*’ brulde de sjeich kwaad tegen het publiek dat zijn kreten van aanmoediging en ontzetting niet zo gauw kon inhouden.

Hesnawi was ook opgesprongen en trok Pieter mee, weg van de dansplaats. ‘Kom mee,’ zei hij schor. ‘Dit is niet meer voor ons. Er kunnen nog meer mensen dood.’ Hij troonde Pieter mee tot bij een van de verlaten theekramen, vijftig meter verder op het Plein.

Pieters concentratie was plotseling doorbroken en hij stond nog te zwaaien op zijn benen. Hesnawi stotte hem ruw aan. ‘Heb je de zaklantaarn? Geef hier!’ Maar zij waren sinds die middag niet meer in hun huis geweest; Pieter had zelfs geen schoudertas bij zich. De tolk wees op de verwarde taferelen in de verte. Mannen verdrongen zich rond de dansplaats, terwijl groepjes vrouwen zich in paniek verwijderden, de steenweg op en de paadjes naar het centrum van het dorp en omhoog, naar Maizia.

‘Wat is er opeens gebeurd? Heeft de sjeich een fout gemaakt?’

‘De sjeich heeft gedaan wat hij moest doen. Het gouvernement houdt niet van de droewisj. Maar dit is de zerda van Sidi Mehemmed. Dat is goed. Alleen, in de droewisj, toen Abd el Qader kwam, heeft Boe-Qasbaja toegeslagen. De arme man.’ Pieter herinnerde zich dat het onderbreken van de muziek in trance geacht wordt de droewisj ernstig letsel toe te brengen.

‘Boe-Chries? Is hij gewond geraakt? Ik zag het mes diep in zijn borst.’

‘Ik ook. Hem kan niets gebeuren. Hij is de sjawsj. Abd el Qader kan nog eerder de sjeich straffen. Of de mannen die hem geholpen hebben. Want het was goed wat zij deden, maar de vingers van de hand zijn niet gelijk. Nee, het is Mehemmed ben bel-Qessem. Heb je niet gehoord? “Een naam. Een heuveltop. Het huis gesloten zonder eigenaar.” Dat is het huis van Rachmani, op de heuvel. Het huis van Sidi Boe-Qasbaja. Dat graf, dat is voor Mehemmed.’

‘Hoe weet je dat dan?’ Het kon toch ook de Heuveltop zelf zijn, van Sidi Mehemmed le Kebier. Of een plek in El Kef, honderd kilometer naar het zuiden.

‘Denk je dat er iemand op de zerda was die dat niet weet? Alleen jij. Waarom denk je dat Rachmani een hele dinaar betaalde? Waarom denk je dat de sjech er een eind aan maakte? Het zijn allemaal Zeghaidia! De heiligen, Msjeu Bietr, dat is niet voor te lachen.’

Pieter stak de tolk een sigaret toe en nam er bij uitzondering zelf ook een. Tegen de kraam geleund bleven zij zwijgend kijken. Even klonk nog het gebonk van trommels die werden neergezet. Het schijnsel vanuit het heiligdom doofde uit. Voorbijgangers schrokken hoorbaar van de onverlichte gedaanten van de beide veldwerkers, en Hesnawi sprak luid een groet, die aarzelend beantwoord werd. Binnen een kwartier was het Plein leeg. De druklamp werd uitgedraaid en gloeide nog even na. De stormlantaarns maakten zich als dwaallichten los van de zwak oplichtende qoebba en begonnen hun tocht naar huis, twee de helling op, naar de huizen van Thiëb en de sjech, en één langs de steenweg, bij de cactushaag van Aïesa afbuigend. Naar Qaä Rammel? Naar het huis op de heuvel?

‘Wil je morgen nog mee met de vlaggen? Ze beginnen al heel vroeg.’

‘Gaat dat dan gewoon door?’

‘Msjeu Bietr, dit is de zerda van Sidi Mehemmed. De droewisj, dat hoort op de zerda. Zelfs al gaat er iets fout. Het is niet de schuld van Sidi Mehemmed. Maar dit is sterker dan hij.’ De tolk rookte zwijgend voort, stak een nieuwe sigaret op van zichzelf, en merkte na enige tijd peinzend op:

‘Weet je dat ze met de vlaggen alle heiligdommen van Sidi Boe-Qasbaja bezoeken? Van de Heuvel gaan zij naar Qaä Rammel. Dan naar de kleine mezara op het land van Rachmani. Het einde is bij Sidi Boe-Qasbaja le Kebier, naast het huis van Mehemmed. Ze nemen de korra van Sidi Boe-Qasbaja op de schouder. Je hebt al die wierook gezien die Rebbah ben Ali vandaag heeft gekregen. Weet je dat hij daarvan ook aan Sidi

hoofdstuk 20

Boe-Qasbaja moet geven? Vroeger was dat maar een klein deel. Maar ik denk dat zij morgen wel de helft gaan brengen. Of meer.' Hoe wist hij dat nu weer opeens.

'Het is als Sidi Sliema. Hij nam een herder, Sidi Mehemmed. Maar hoe kon hij weten dat dat een grote heilige was, groter dan hijzelf? Sidi Mehemmed vroeg de Heuveltop, en kreeg die. Maar wat niet van je is kun je niet weggeven.'

Pieter wist niet wat te antwoorden. Hij hield in het langslopen de blik afgewend van de qoebba. Door het land van Sidi Boe-Qasbaja le Kebier keerden zij terug naar het Arfawi erf van Aïesa. Het bliksemde ver weg, boven Tabarka.

HOOFDSTUK 21

Drie weken later stierf Mehemmed.

Rachmani en sjeich Hellel waren onmiddellijk na de zerda naar Aïn Draham teruggekeerd. Het leek of zij zich daar schuil hielden tot het door de sjawsj voorspelde onheil zich had voltrokken. En zo was het Pieters taak geweest om de bewoners van het huis op de heuvel te overreden Mehemmed naar het ziekenhuis in Aïn Draham te laten gaan. Hesnawi was naar de weg boven Hamoeda bel-Ahsien gelopen en had daar een taxi aangehouden, die over de steenweg tot op de heuvel was komen voorrijden. Chera had haar man niet alleen willen laten gaan, Ram'daan moest mee om Chera te chaperonneren, en Hesnawi vond dat hij onmisbaar was om de kosten van de taxi binnen de perken te houden en Pieter veilig terug te voeren naar Sidi Mehemmed. Dus terwijl Hesnawi en Ram'daan elkaar verdrongen op de plaats naast de bestuurder, beleefde Pieter op de nauwe achterbank het innigste contact met een vrouw in de loop van zijn veldwerk: Chera, Nezmja's schoonzuster, huilde zachtjes en liet haar lijf zusterlijk, zonder zich schrap te zetten, tegen hem aanleunen. Zijn linkerarm had hij om Mehemmeds schouders geslagen om meer plaats te maken en hem tegen de schokken van de auto te beschermen. In zijn rechterhand klemde hij die van Mehemmed, in een gebaar dat als bemoedigend bedoeld was. De benen van de zieke lagen kruislings over Pieters en Chera's schoot.

In het ziekenhuis was de diagnose verward maar pessimistisch. Pieter was nauwelijks verrast geweest toen een week later, terwijl zij op Qaä Rammel bij Salah ben Chemies zaten te interviewen en nog steeds maar niet het verhaal van de ondergang van de Meteinia van hem loskregen, van over de beek van Aïn Felloes rouwklachten klonken. Een ambulance had het lijk van Mehemmed teruggebracht, over een oude binnenweg met een minimum aan scherpe stenen. Sjeich Hellel

hoofdstuk 21

en Rachmani waren meegereden naar de begrafenis van hun neef.

Bij het vertrek van de lijkstoet, terwijl de vrouwen in het sterfhuis achterbleven, zag Pieter in de muil van het heiligdom Boe-Qasbaja le Kebier tientallen nieuwe proppen liggen. De kortste weg naar het kerkhof van Sidi Mehemmed le Kebier was dezelfde die op de ochtend na het optreden van Boe-Chries ben Mohammed de vlaggen van Sidi Mehemmed hadden moeten gaan als de processie doorgang had gevonden: over de beek langs Boe-Qasbaja op Qaä Rammel. Maar de rouwstoet trok in een grote boog om het kerkhof van Boe-Qasbaja heen, over de steenweg, en bij het passeren van Sidi Mehemmed el Wilda werd demonstratief gestopt om een offerande in het heiligdom achter te laten. Opstandig en met verdriet kolkend in zijn maag had Pieter meegelopen achter de baar van ruwe stokken, waaraan zich vanaf de dorpspaden en de winkel steeds andere mannen kwamen verdringen om te helpen dragen — niet omdat Mehemmed zo geliefd was maar omdat aanraken van een lijkbaar bijzondere baraka opleverde. Aldus de toelichting van Hesnawi, die zich zelf dit buitenkansje evenmin liet ontnemen. De buik die geopend werd was het graf van Mehemmed, tamelijk ver omlaag onder het oude heiligdom, maar nog steeds met een glorieus uitzicht over de zonovergoten vallei. De Qor'aanonderwijzer uit Tra'eia leidde de korte begrafenisplechtigheid, en Pieter vroeg zich smalend af of hij bij deze gelegenheid zijn qibla-kompas gebruikt had. Over de heiligenverering was de man een pedante en onwetende informant gebleken, maar de oriëntatie van het graf was onberispelijk — het was rond de middag, en de zon verlichtte afgezien van een slagschaduw rechts van het lijk vrijwel de hele bodem.

Het ontbrak er nog maar aan dat hij zijn aantekenboekje trok. Had Boe-Qasbaja misschien toegeslagen uit onvrede over de wending die het onderzoek had genomen? Mehemmed was tenslotte al jaren ziek geweest. Maar als de Heer van het Riet Pieter weg wilde hebben kon hij op zijn wenken bediend

worden: het onderzoeksgeld was op, en over drie weken werd hij terugverwacht om een derdejaarscolloquium ‘theorieën der religie’ te leiden.

Pieters blik dwaalde over de tientallen mannen rond het graf, en scheerde over de vallei, langs Maizia, het Aïn Felloes massief, de Kef el Hanoet, de heuvel van Rachmani. Hij kende vrijwel iedereen rond het graf bij naam, wist hoe zij in de genealogieën van de diverse afstammingsgroepen pasten, kon zelfs aangeven hoe er met die afstammingsketens geknoeid was om het hele dorp tot twee of drie grote families terug te brengen. Terwijl leden van de oudste plaatselijke clan, de Maizia, zich afzijdig hielden of hun loyaliteit verdeelden, hadden de Zeghaidia de Arfawia eronder gekregen en zich Sidi Mehemed toegeëigend, grond, dorp, hoofdschap, werkverschaffing, qoebba’s, alles; maar vandaag bleek zelfs Sidi Mehemed le Kebier slechts de dienaar van de oudste heilige van het dal, net goed genoeg om het lijk te bewaren van zijn naamgenoot die door Boe-Qasbaja uit wraak was gedood. De samenhangen waren duidelijk, en in grote trekken beschikte Pieter (in de genealogieën, de informatie over vestiging, verhuizing, landbezit en begraven in de vallei gedurende de laatste anderhalve eeuw, de lijsten van sjiechs en beheerders van heiligdommen, huwelijksrelaties, eigentijdse patronen van heiligdombezoek en offers), over genoeg gegevens om het verhaal ook op papier rond te krijgen. De enige zwakke schakel bleef de ondergang van de Meteinia: naast de rijke maar geweldloze beheerders van het heiligdom van Sidi Mehemed de belangrijkste Arfawi groep in de vallei rond 1900. De Zeghaidia hadden dat heiligdom al in de jaren twintig overgenomen, maar aan Boe-Qasbaja hadden zij pas veel later kunnen raken — het Meteini land was meer dan een halve eeuw in handen van een koloniale boer geweest. Het geheim van het landschap lag ergens in deze feiten besloten.

Terug in het grote huis moest Pieter met de andere mannen de bezoedeling van de dood van zijn handen wassen, in een grote qassaâ vol bitter ruikend water. Daarna de tientallen

hoofdstuk 21

rouwgroeten. Onder de klaagsters was nu ook Nezmā. Sommige vrouwen feliciteerden Pieter met de goede werken die hij aan Mehemmed ben bel-Qessem had bewezen. Hij droeg vijf dinaar bij voor de familie. De grauwe koeskoes zonder groente maar met overvloedige ismenn werd buiten opgediend in grote qassaā's, waaraan steeds tien mannen tegelijk aanzaten, als op de legendarische zerda's van sjiech Boe-Aziez. Pieter en Hesnawi waren bij de eerste ronde, met Rachmani, de sjiech, Hamed, Thiëb, andere chefs van de werkverschaffing. Het verbaasde Pieter dat Hesnawi niet had geprobeerd een latere ronde af te wachten; of zocht hij juist met de Zeghaidia het stilwijgende maar formeel erkende verbond dat samen eten opleverde? Mehemmeds zoontje Mónsef verscheen in de deuropening, vechtend tegen zijn tranen, en Hesnawi riep hem om aan te zitten met zijn ooms, sloeg zijn arm om de jongen en voerde hem de beste stukken vlees.

‘U heeft nu toch wel de smaak van koeskoes te pakken gekregen,’ merkte Rachmani op. ‘Ik moet denken aan de eerste keer dat U dit maal bij ons nuttigde. Het is jammer dat de herhaling door zulke tragische omstandigheden moet worden teweeggebracht.’

Pieter dacht aan de keren dat zij in Rachmani's afwezigheid de gastvrijheid van Mehemmed en Chera hadden genoten, en gaf een ontwijkend antwoord.

‘Eén ding moet U wel gemist hebben hier: brood, dat immers ook in Uw religie zo'n grote rol speelt. “Geef ons heden ons dagelijks brood,” nietwaar. Het spijt mij dat Sidi Mehemmed in dat opzicht tekort moest schieten. Dat is niet altijd zo geweest. Dat gebouw daar was de bakkerij van deze koloniale boerderij. Ik heb op het bestaan daarvan al bij een eerdere ontmoeting gewezen, meen ik.’

‘De vrouw van Abdullah ben Aïesa bakt iedere dag brood voor ons. Er zal trouwens niet zo'n vraag naar brood zijn hier. Als je ziet wat de mensen in de werkverschaffing verdienen.’ Beseffend in welk gezelschap hij verkeerde, voegde Pieter er

haastig aan toe: ‘Nou ja, het is al mooi dat de Tunesische staat op deze wijze de arme boeren bijstaat.’ Brood was al maanden het voornaamste relatiegeschenk dat hij Hesnawi van diens wekelijkse tochten naar Mehamdia en Aïn Draham liet meebrengen; zij deelden het heimelijk uit aan informant en het ging erin als koek.

Hesnawi had een ingeving. ‘Toen hier die bakkerij was, wat brandden zij toen in de oven?’ De bosdienst had al in de koloniale tijd een monopolie op het kurkeikenbos; op sprokkelhout kon de oven niet gestookt zijn.

‘Op houtskool uiteraard,’ antwoordde Rachmani bevreemd. ‘Mèt het land had de koloniaal van de Meteinia de houtskooltassen overgenomen, dicht bij de rivier. Zij bleven daar als gesalarieerden hun diensten aanbieden — althans, diegenen die er nog restten. Maar dat moet Salah ben Chemies U toch al lang verteld hebben. Men kon in die tijd bijkans van een houtskoolindustrie spreken. Elk jaar werden er wel een dozijn tassen opgeworpen. Het overgrote deel van het produkt werd verkocht, naar Algerije en naar Bedzja. Maar de koloniaal hield altijd een aanzienlijke voorraad achter voor zijn oven. De arbeiders zelf kregen brood, als onderdeel van hun salaris.’

‘Hoe kon die koloniaal dat land overnemen in de eerste plaats?’

‘U raakt daar aan ons koloniaal verleden, Monsieur Pieter,’ kwam de sjech met volle mond tussenbeide. ‘Ons koloniaal trauma. U heeft in Uw studies ongetwijfeld gehoord van de overname van zoveel *haboes*-land in het begin van de koloniale overheersing. Vrijwel al het landbezit van de religieuze ordes, de zewja’s, de heiligdommen, al die over eeuwen geaccumuleerde vrome giften van de gelovigen, — het verviel allemaal aan de koloniale staat. En landloze boeren van de andere kant van de Middellandse Zee kwamen hier hun geluk beproeven. Fransen, maar ook Italianen, Grieken. En kolonialen uit Algerije. Onze Neo-Destour Partij voert uiteraard ook een strikt beleid ten aanzien van de religieuze ordes, maar teruggave van het vervreemde land aan ons eigen

hoofdstuk 21

volk is altijd een prioriteit geweest.’

Een dwaalspoor. En het was maar wat je teruggave noemde. Wat de sjiech vertelde sloeg op het land ten noorden van de beek van Aïn Felloes: het centrum van het dorp, rond Sidi Mehemmed el Wilda. Daar was nooit een koloniale boer aan te pas gekomen. Bachoesj ben Hassoena, Thiëbs oudste broer, had op een avond zitten opscheppen over hoe zijn grootvader, sjiech Boe-Aziez, al dat heilige land had kunnen verwerven onder de dekmantel van het koloniale bestuur.

Thiëb mengde zich in het gesprek, op een toon alsof hij verzachtende omstandigheden aanvoerde — maar waarvoor dan? Voor het feit dat hij sinds enige jaren een aandeel in de boerderij op de heuvel had? ‘Zodra wij de boerderij hadden overgenomen, hebben wij Amm’ Salah gevraagd weer zijn eigen merdoema’s te maken, bij de Wed. Dat is de beste plaats, want je hebt een onderlaag van nat riet nodig voor je het hout kunt stapelen.’

‘Er waren bijkomende redenen,’ voegde Rachmani hier droog aan toe, en ging over op een ander onderwerp. Pieter wisselde een blik van verstandhouding met Hesnawi. Arfawia wisten niet alleen van de kop die in het vuur verbrand was, maar hadden ook een directe lijn naar de Heer van dat Riet.

En wat was antropologie anders dan de wetenschap van het riet dat kan denken.

Granaatappels, cactusvruchten, druiven, vijgen, appels, meloenen — dagelijks werd hun huisje overstroomd met giften uit de oktoberoogst. Pieter had nog nooit zoveel fruit gegeten als in deze laatste weken van zijn verblijf in Sidi Mehemmed. De cactusvruchten hadden een stoppende uitwerking terwijl de rest van het fruit laxeerde; zijn stoelgang was gezonder dan ooit.

De bezoeken die de veldwerkers aflegden waren ontspannen en gezellig. Het aantekenboek en de systeemkaarten bleven in de schoudertas; Pieter had eindelijk geleerd te vertrouwen op het spontane verloop van de gesprekken en op de inspiratie

waarmee hij of Hesnawi opengebleven vragen konden opwerpen. Het waren nog maar details: de samenstelling van een buurtschap waar echtscheidingen, endogamie en adoptie de afstammingslijnen in een vorige generatie tot een onontwarbare kluwen hadden verhaspeld; de devotie die sommige vrouwen hadden voor heiligen jegens wie zij louter gelet op hun huidige woonplaats of hun geboorteplaats geen verplichtingen hadden; begraafrechten van ingehuwde vrouwen, en van afstammingsgroepen die nog pas kort in de vallei woonden.

De ondergang van de Meteorina bleef onopgehelderd. Pieter had er genoeg van met een kluitje in het riet gestuurd te worden door Salah ben Chemies, de bewoners van het huis op de heuvel, en zelfs nog een keer Hamoeda, die zij langs de steenweg staande hadden gehouden. Zij allen moesten niettemin over de ontbrekende informatie beschikken. De dood van Mehemmed ben bel-Qessem had hen zo mogelijk nog terughoudender gemaakt.

De veldwerkers waren uitgeput en namen er hun gemak van. Interviews werden tot de ochtend beperkt. Na de lange siësta stonden zij nauwelijks nog van de stretchers op om uit te werken en na te bespreken. Pieter had ontdekt dat hij, bij het licht dat door de open deur kwam en steunend op een elleboog, liggend en etend, uitstekend aantekeningen kon maken, waarbij de vlekken die het sappige fruit op zijn werk maakte hem niet meer deerden. Hesnawi bleef dan op zijn rug liggen roken, en wisselde zijn stellige antwoorden over eigennamen, termen en gebruiken af met lyrische bespiegelingen over de koe die Pieter hem zou geven als afscheidscadeau. Alle twee verbeidden zij het vertrek uit het dorp als terugkeer naar het normale leven, maar het stemde hen ook droef dat zo aan de samenwerking een einde zou komen. Pieter ontkwam er niet aan te beloven dat hij spoedig zou terugkeren voor nog meer onderzoek. Maar voor zichzelf wist hij dat hij klaar was.

Wanneer tegen het eind van de middag dorpelingen aan de deur kwamen leuren met hun verhalen, scheepten Pieter en Hesnawi hen na een uur prietpraat eensgezind af met het

hoofdstuk 21

onweerlegbare argument dat het tijd was om naar de mannenvergadering te gaan. Pieter was daar een gewiekst sjkobba-speler geworden, buiten, en dikwijls werd hij naar binnen genood, waar in het schemerdonker de gesprekken van de oudere mannen niets bedreigends meer hadden en hij steeds minder Hesnawi's vertalingen nodig had om bij te dragen aan hun boerse, goedlachse gesprekken.

Zodra Pieter echter hun naderend vertrek bekendmaakte was het uit met de betrekkelijke rust die de weken sinds de zerda had gekenmerkt. Onverenigbare eetuitnodigingen bestookten hen met een geweld alsof zij tussen vijandelijke linies verdwaald waren. Van alle kanten kwamen mensen aan met kunstig van volle rogge-aren gevlochten matjes, handgesneden lepels, vorken en miniatuur qassaä's — geschenken voor een nietbestaande *Madám Bietr*. Dat ging mooi aan Karins neus voorbij.

Oemborka, de moeder van Thiëb, had een hele dag geclaimd om Pieter in te wijden in de Kroemierse keuken, en stond erop dat hij alle bereidingswijzen van pannekoekjes, asieda en koeskoes in zijn aantekeningenboek noteerde; telkens weer deed ze hem de bewegingen voor waarmee het meel vanuit de zeef in de qassaä wordt gestort en onder het sprenkelen van water tot koeskoeskorrels wordt gerold.

Boernoëia en Oemborka uit Qaä Rammel wilden niet achterblijven en leerden Pieter melken en karnen.

Abdullah ben Aïesa gaf Pieter op een ochtend een stoomcursus smeden, en zou hem meegenomen hebben op zwijnenjacht als sjiech Hellel het niet op het laatste moment verboden had.

Ajesja organiseerde een demonstratie van vrouwenwerk, waarbij voornamelijk duidelijk werd dat zij haar buurtschap met ijzeren hand regeerde; in verband met familiebezoek aan Hamraia ontbrak Nezmä. Tijdens de liederen aan de graanmolen verliet Hesnawi blozend het vertrek, onder hoongelach van de vrouwen.

Rebbah ben Ali voerde hen nogmaals langs de heiligdommen

van Sidi Mehemmed, wat hen met gesprekken en maaltijden mee een hele dag kostte zonder dat zij enige nieuwe informatie verworven. Sinds de zerda hadden de witte bouwwerken voor Pieter alle bekoring verloren. In zijn journaal schreef hij dit toe aan het feit dat hij Sidi Mehemmed el Wilda had zien functioneren als een simpel buurthuis, — alsof niet een onzichtbare heilige maar de dorpsbewoners zelf, met hun onderlinge relaties, hun verschillen in macht en welstand, de enige werkelijke inhoud van het heiligdom vormden, en de hele heiligenverering toch de lege schelp vormde dat hij in zijn aanvankelijk onderzoeksontwerp had opgeroepen. Een Sint-Jakobsschelp, zoals waarmee middeleeuwse pelgrims trots uit Santiago de Compostella terugkeerden? Of nam hij de heilige eenvoudig kwalijk dat hij Mehemmed ben bel-Qessem niet uit de handen van zijn rivaal had kunnen redden? In ieder geval bood zijn laatste pelgrimstocht Pieter de gelegenheid vijf dinar achter te laten voor het gezin van de priester, zonder dat iemand ervan wist dan Hesnawi, die de gift zelf had voorgesteld.

Ondertussen koesterde Pieter een belachelijk, smartelijk verlangen om de heiligdommen van Boe-Qasbaja nog één keer te bezoeken, en eindelijk de kogels aan te raken, al hadden zij Mehemmeds rug gebroken. Maar toen hij hier voorzichtig met Hesnawi over sprak bezwoer deze hem dit plan op te geven. Eenmaal terug in Mehamdia zou Hesnawi zijn vrouw een koeskoesmaaltijd aan Boe-Qasbaja laten toewijden, dat was een veel beter idee. Veiliger.

Ali ben Saäd, Mohammed ben Amor en andere oude mannen in Maizia protesteerden dat zij nog te weinig aan Pieters werk hadden kunnen bijdragen, en een paar dagen achtereen moesten de veldwerkers 's morgens vroeg de helling van Aïn Felloes beklimmen, om op de winderige raqoeba's maar inmiddels ook op de erven en in de lage, nog overwegend van plaggen en takken opgetrokken huizen religieuze gemeenplaatsen en onthullingen aan te horen die zij al konden dromen. Nog negen keer moest Pieter de legende van Sidi Mehemmed en Sidi

hoofdstuk 21

Sliema voor iedereen zichtbaar neerpennen. Twee maal nog werd de legende van Sidi Boe-Chmirra verteld, zodat Hesnawi's eerdere versie kon worden vervangen door een eensluitende, maar nu afkomstig van een authentieke informant uit de vallei zelf. Over de ondergang van de Meteinia werden zij ook in Maizia niet wijzer. Vanaf deze hoogten deed zich de confrontatie tussen Zeghaidia en Arfawia voor als het gewroet van kabouters in een terrarium, terwijl in hun echte wereld van sterk glooiende, te kleine tuinen en overal opstekende rotsformaties de bewoners nog nooit van Boe-Qasbaja gehoord leken te hebben, en zij Sidi Mehemmed slechts vereerden naast allerlei andere heiligen, van over de bergen.

Gelegenheid om Pieters aangevoerde etenswaren, medicijnen en huishoudelijke artikelen diskreet uit te delen was er nauwelijks meer; besloten werd om het meeste bij de familie Aïesa achter te laten, nadat Hesnawi er een ruime keuze uit had kunnen maken. De vouwstoel die nog maar zo kort gebruikt was viel uiteraard aan hem toe. Maar ondanks de belofte van een koe voor de tolk en een bonus van honderd procent voor de huisbaas dreigde de laatste dag vergald te worden door een felle ruzie tussen Abdullah en Hesnawi over wie de zaklantaarn mocht hebben.

Abdullah had na de verzoenende theesessie het erf nog maar nauwelijks verlaten met zijn buit, en Hesnawi's stemming was nog gedrukt, toen deze terloops meedeelde dat zij die laatste avond bij Nezmja zouden eten, op uitnodiging van haar man. Hesnawi had dat zo — geregeld. Er werd een zaklantaarn toegevoegd aan de lijst van uit Nederland op te sturen geschenken (radio, costuum, ondergoed, sokken, dames-schoenen), de metalen kist werd snel volgepakt met de ordners en systeemkaarten, landkaarten en schetsen waaruit het verzamelde veldwerkmateriaal bestond, en een uur later zaten zij in de laatste stralen van de oktoberzon op Nezmja's erf.

Nezmja was al ver gevorderd met de voorbereidingen voor de maaltijd, en hield zich ondertussen bezig met haar baby

Abdullah, die sinds hun eerste bezoek geweldig gegroeid was en zijn feestkleding (Pieters T-shirt uit Tunis) onherkenbaar vuil maakte in pogingen om over het erf te kruipen. El Hedi ben Ali droeg een nieuw overhemd. Hij maakte een minder uitgebluste indruk dan gewoonlijk, en sprak geanimeerd met de burens die zich op het erf verzameld hadden: Ziëna en haar man El Ajesj; de oude Mohammed ben Rebbah die zij al in geen maanden meer hadden gesproken maar in wie Pieter beschaamd de oude man herkende die zij bij een vorig bezoek aan deze buurtschap niet eens behoorlijk hadden gegroet; zijn vrouw Machboeba; de weduwe van Salah ben Hesnawi; en haar zoon, de jonge Chemies ben Salah. Allen hadden hun kinderen bij zich. Abd el Qader klom al dadelijk op Pieters schoot.

Ajesja arriveerde tegelijk met de veldwerkers en bracht een flinke gift van thee en suiker.

‘Hesnawi heeft zeker geen vrouw voor je kunnen vinden, dat je nu al teruggaat naar Fransa?’ zei zij, terwijl zij Pieter drie handkussen gaf.

‘Wij hebben overal gezocht. Ze waren allemaal te jong. In mijn land houden wij van een vrouw die al verstandig is. Maar die zijn hier allemaal al getrouwd.’

‘En ik dan? Ben ik niet verstandig?’ De dikke weduwe boog het hoofd en bootste de gezichtsuitdrukking na van een bedeesd jong meisje. Pieter aarzelde even en was opgelucht toen de vrouwen in lachen uitbarstten.

‘Chelti, als ik U zie denk ik aan mijn moeder. Rebbah ben Ali, Machboeba bint Ali, — ik ben hun broer. Wat is er verstandiger dan een moeder? Maar dan denk je niet aan trouwen.’

Ajesja’s lange antwoord kon Pieter slecht verstaan. Hesnawi kwam hem te hulp.

‘Wat Chelti Ajesja, de zuster van sjeich Hellel, zegt is heel belangrijk. Het begin van het gezin, het eerste, dat is een vrouw die haar buik geopend heeft. Kinderen heeft. Door de baraka van Allah en Sidi Mehemmed. Ik vraag vergeving, zij is een

hoofdstuk 21

oude vrouw. Zij praat alsof er geen mannen bij zijn. Zij zegt, jij kunt dat begrijpen want er is geen Europeaan die met de heiligen heeft gewerkt als jij.

‘Het is met de heiligen als met de mensen. Kijk naar wat mannen aan elkaar doen. Soms zijn zij met goed hart, maar in hun kracht strijden zij met elkaar. Als de families uiteen gaan na de dood van de vader. Als zij de erfgrond verdelen. De een gaat hier wonen, de ander in Fieth el Missai of in Aïn Draham. Dat komt door mannen. De grote heiligen zijn mannen, en zie wat zij aan de mannen doen. Ik hoef niet verder uit te leggen, Msjeu Biétr. Wij hebben alles gezien, op de zerda. Het is niet nodig die naam te noemen.

‘Maar de heiligen en de vrouwen! Als de vrouw haar gordel opent, komt de baraka van de heilige binnen. Door haar kinderen, door haar huis, door het voedsel dat zij klaarmaakt. Al maakt een vrouw een fout, de heilige vergeet haar niet. Zij hoeft niet weg, zoals de man. Zij blijft in het gebied van de heilige. Al trouwt zij in een ander dorp.’

Na enig nadenken voegde de tolk hieraan toe: ‘Het is de waarheid, wat zij zegt. Haar man Ali ben Salah was de herder van Sidi Mehemmed, en nu zijn zoon Rebbah. Van alle vrouwen is Chelti Ajesja het meest de herder van Sidi Mehemmed. En kijk maar naar Ziëna hier. Wij weten wat er met haar gebeurd is, in Chedeiria. Maar alles is weer goed. Haar oudste zoon is weer helemaal beter, terug uit Aïn Draham.’

Hesnawi vertaalde het laatste voor Ziëna, en deze knikte heftig. Zij wees vol trots op het grootste kind naast haar, terwijl zij Sidi Mehemmed aanriep.

Nezjma viel haar bij, en zei tegen Pieter: ‘Het maakt niet uit of jij een vrouw neemt van hier, of uit je eigen land. Het is dezelfde God, dezelfde familie van Adam af. Maar God ziet alles. Ook in Fransa zal Sidi Mehemmed je helpen!’

Zij verbrak de hardgeworden deegrand tussen boven- en onderpan, stortte de dampende koeskoes in een qassaã en begon de klonten uit elkaar te wrijven. Chemies en El Hedi

informeerden naar de mogelijkheid in Fransa te komen werken. Dit was een vast onderdeel van interviews met mannen, en Pieter en Hesnawi hadden er een feilloze remedie voor ontwikkeld. Msjeu Bietr zou hen graag helpen werk te zoeken zodra zij eenmaal in Nederland waren aangekomen, maar hij had natuurlijk geen enkele invloed bij de Tunesische autoriteiten die het paspoort moesten verzorgen. Nezmja vroeg de mannen binnen te komen eten, en ontstak een stormlantaarn — in het huis was het al volkomen donker. Hesnawi bleef zich uitputten in een beschrijving van de onvoorstelbare hinderpalen op weg naar het paspoort en verzweeg dat Pieter hem had beloofd de steekpenningen voor zijn eigen paspoort te betalen.

Het viel Pieter op dat Mohammed ben Rebbah nauwelijks aan het gesprek deelnam. Was hij nog beledigd over de vorige keer? Was dit dezelfde man die bij hun eerste bezoek aan de winkel met zoveel gezag de mythe van Sidi Mehemmed had verteld? Hesnawi legde Pieter fluisterend uit dat Mohammed vrijwel de hele zomer in Tunis had doorgebracht, in het grote ziekenhuis daar. Manoebia, het gekkenhuis. En nog steeds...

Na het maal gingen de mannen buiten thee drinken bij de vrouwen, die inmiddels ook gegeten hadden. Ajesja was vertrokken naar het erf van Thiëb, waar alle anderen later eveneens verwacht werden: de muzikanten uit Qaä Rammel zouden er Msjeu Bietr feestelijk uitgeleide doen.

Nezmja nam de lamp over, zette thee en liet Hesnawi voorproeven.

‘Msjeu Bietr, dit is een vraag van Nezmja bint Hassoena, van Sidi Amara. “Mijn broer, zijn er dan geen grote heiligen in Fransa, dat je hier moet komen? Want eerst dachten wij dat je naar Sidi Mehemmed was gekomen voor een kind te vragen van hem.” ’

‘Ik wil de mensen in mijn land vertellen dat hier grote heiligen zijn. En hoe de mensen die respecteren, met bezoek, en door maaltijden, en het offeren van dieren. Maar ik begrijp wat ik hier vind, want wij hebben ook heiligen. Het is dezelfde God.’

hoofdstuk 21

‘Heb je niet meer die foto van Nederland? Met de hoge heiligdommen? Dan kunnen ze zelf zien.’ Pieter had ansichtkaarten laten opsturen, en Hesnawi had de vele torenspitsen op een stadsgezicht spontaan geïnterpreteerd als evenzovele heiligdommen, weliswaar niet met een koepel maar tenminste met een punt, zoals op een islamitisch graf. Mannelijke heiligen, overwegend. De foto had wekenlang de tongen van informanten helpen losmaken, maar lag nu al weer een tijdje gekreukeld op de bodem van de schoudertas. Pieter diepte hem op en het bewijs van het universele karakter van de heiligenverering ging van hand tot hand, de thee-glasjes volgend. De *‘bie sfè’s’* vermengden zich met bewonderende kreten: voor de mensen in deze buurtschap was de foto nog nieuw. Machtige heiligen, als hun tombes zo hoog boven de daken van huizen konden uitsteken. Maar Nezmja was niet zo gauw overtuigd:

‘Sidi Mehemed, Sidi Abdullah, Sidi Boe-Charoeba, die kennen wij van onze ouders. Wij gaan naar hun heiligdommen en zien hun graf, hun kogels. En dan weten we: dit is een grote heilige. Maar het belangrijkste is het verhaal. Zoals Sidi Mehemed, die was herder bij Sidi Sliema. Er is niemand in deze vallei, in dit hele land, die dat verhaal niet kent. Zelfs mijn zonen, zij zijn nog klein maar ik heb het ze al geleerd.’

‘Msjeu Bietr, wat Nezmja bint Hassoena eigenlijk wil zeggen is dit. Zij gelooft niet goed dat er grote heiligen in jouw land zijn, want zij kent geen verhaal over wat zij gedaan hebben.’

‘Maar ik kan zo’n verhaal toch immers vertellen. Van de grootste heilige van mijn land. Wel bijna zo groot als Sidi Mehemed.’ Groter, dacht hij baldadig.

En eindelijk werden de rollen even omgedraaid. Pieter had inmiddels zoveel plaatselijke heiligenlegenden gehoord dat hij het aandurfde het verhaal van Sint Nikolaas, die de drie in stukjes gesneden jongens uit de vleestobbe weer tot leven wekt, na te vertellen voor de inwoners van Sidi Mehemed. De slager werd gemodelleerd naar de slaggers op de markt van Aïn Draham; de dorpelingen wantrouwden hen intens maar waren

van hen afhankelijk wanneer zij vlees wilden toewijden in weken dat er in het dorp niet geslacht werd. De goede werken van Sidi Níkola spraken duidelijk tot de verbeelding; vooral het geld uitdelen zonder dat de ontvangers wisten van wie het kwam.

‘Maar als een man ’s avonds thuiskwam en zijn vrouw had opeens geld. Terwijl hij ’s morgens zonder eten moest weggaan. Dacht die man dan niets?’

‘Nee, want de heilige had het gegeven met goed hart. De man wist het al, nog voor hij thuiskwam. Of de man vond het zelf ergens in een kast, terwijl zijn vrouw nog van niets wist.’ Pieter knipoogde terug naar de tolk.

‘*Oelie salah! Kief el dzjedna Sidi Mehemmed!*’ riep Nezmja uit toen Hesnawi vertaalde hoe Sidi Níkola door de baraka van God en een lichte aanraking van zijn hand uit de bloederige brokken vlees in de kuip weer drie gezonde jongens toverde. Ajesja en Ziëna lieten zaghrits klinken, en zelfs Hesnawi’s ogen straalden van instemming. Pieter was trots. Ongetwijfeld ging er baraka uit alleen al van het vertellen van een heiligenlegende.

‘Msjeu Bietr, Nezmja zegt dat het verhaal van Sidi Níkola bijna hetzelfde is als een verhaal dat zij kent. Over Sidi Abd es Selèm ben Masjiesj. Dat is een heilige uit het Westen, misschien uit Seqiët el Hamra. Ver weg, in ieder geval.’

‘Uit Algerije. Het is dezelfde als Boe-Qasbaja,’ zei Mohammed ben Rebbah. Hij was de oudoom van Chera, Mehemmeds weduwe. Hesnawi legde hem met een geïrriteerd gebaar het zwijgen op. Wie in het gekkenhuis had gezeten had zelfs hier geen recht van spreken meer.

Nezmja vertelde, voor het laatst. Hurkend bij het theevuur, naast de stormlantaarn, doorliep zij alle vrouwelijke gebaren waarop Pieter verliefd was geworden. Zij vertelde het verhaal voor hém, en keek hem in het donker recht in het gezicht. Op momenten van de grootste nadruk legde zij haar hand even op zijn arm. Pieter trachtte woordelijk te volgen wat zij zei, de boodschap te verstaan, haar voorgoed met zijn blik te binden.

hoofdstuk 21

Er verschenen bijna onmerkbare lachrimpels bij haar ooghoeken, en hij verloor de draad van het Arabisch. *‘Het maakt niet uit of jij een vrouw neemt van hier, of uit je eigen land. Ook in Fransa zal Sidi Mehemmed je helpen!’*

Felle zaghrits riepen hem terug. Het verhaal was uit, en Hesnawi keek hem verbijsterd aan.

‘Dit is wat Nezmia bint Hassoena ons vertelt, uit het dorp Hamraia. Sidi Abd es Selèm ben Masjiesj trok door het dal, langs de Wed le Kebier. De mensen wisten niet dat hij een grote heilige was, groter misschien dan Sidi Mehemmed of Sidi Abdullah. Je kon niets zien. Hij leek een arme man. Zijn kleren waren helemaal gescheurd, vuil, een kleur als van aarde of zand. Hij had geen kogels bij zich, geen wandelstok zoals Sidi Mehemmed. Hij droeg wel een zak op zijn rug, maar je kon niet zien wat erin zat. Het leken vreemde dingen uit een ander land. De mensen dachten dat hij een beetje gek was. Zij begonnen slechte namen naar hem te roepen. Hij zei iets maar zij begrepen het niet. Hij zei “De kop is in het vuur verbrand”. Zij werden kwaad en wilden hem slaan. Hij zei weer “De kop is in het vuur verbrand”. Ze grepen hem vast. Zij namen de zak, maar toen zij die openmaakten en erin keken zat er niets in. Alleen een qosba, een fluit zoals van El Hedi ben Aïesa. En een wild zwijn, dood, al helemaal verrot. En gewone stenen, je kon ze overal vinden in de Wed. Zij hadden toen merdoema’s bij de Wed, net als van Amm’ Salah ben Chemies. “Wij zullen jÓuw kop verbranden in het vuur,” zeiden zij. Zij openden de merdoema en stopten hem erin. Er zat nog vuur in. De zak deden zij erbij. Zij maakten het weer dicht met aarde. Op de derde dag kwamen zij kijken bij de merdoema. Zij dachten, het vuur is nu uit. Maar het brandde nog, harder dan eerst. Ze dachten, nu is hij zeker dood. Maar Sidi Abd es Selèm ben Masjiesj maakte van binnen de merdoema open. Het leek of hij een grote deur openmaakte van een huis. Van een heiligdom. Hij stapte naar buiten. Maar hij was helemaal veranderd. In plaats van zijn slechte vuile kleren droeg hij nu een witte boernoës. Zo wit, als je ernaar keek deden je ogen pijn. Om

zijn hoofd was een rond licht, van goud. Hij had de zak in zijn hand. Die was ook niet verbrand. Hij bewoog de zak, zo' (Hesnawi hield zijn handen naast elkaar en maakte een wuivende beweging) en er viel een wandelstok uit. Van ijzer — ik weet het Franse woord niet. Als goud, maar dan wit. Zoals de oechlils van de vrouwen.'

'Zilver.'

'Juist. Zilver. Hij bewoog de zak weer, en er vielen drie korra's uit. Hij bewoog de zak voor de laatste keer, en er vlogen zeven patrijzen uit. Eén ging op de heuvel van Rachmani zitten. Dat was de grootste. Eén vloog naar de begraafplaats bij Qaä Rammel. Eén vloog over de Wed, naar de Raqoebat' Arfa. Waar nu het heiligdom van Ajesja is, bij de bron van Hamoeda bel-Ahsien. Eén vloog naar de heuvel achter Rachmani, waar de grens van die erfgrond is. Twee vlogen er nog verder, naar Fieth el Missai en Rammel el Atroes. En de kleinste ging op de Heuveltop zitten, waar nu Sidi Mehemmed le Kebier is. Waar de vogels gingen zitten kwam er een bron. Maar de meeste daarvan zijn nu al weer droog geworden.'

'De mensen begrepen dat zij zich vergist hadden. Dit was een grote heilige, door de baraka van God. Zij vroegen of hij hun kon vergeven. Hij zei: "Alleen als jullie een heiligdom voor mij maken." Dat deden zij, daar bij het huis van Rachmani. Hij was de eigenaar van heel het dal. Het is lang geleden.'

Mohammed ben Rebbah vond dat hij nu lang genoeg op zijn beurt gewacht had, en Hesnawi vertaalde met nadrukkelijke toegeeflijkheid. 'Zo is dat land ook in de handen van de koloniaal gekomen,' zei de oude man. 'Het waren de Meteinia, daar bij de Wed. Zij hadden hun tenten op het land boven de Kef el Qantara. Zij maakten de merdoema's van Sidi Boe-Qasbaja. Maar er kwamen twee Kabyliërs, voor van alles te verkopen. Zij werden gedood door de Meteinia. Niet voor de koopwaren te stelen, maar er was — iets, iets vreselijks, aan de oever van de Wed, met de dochters van Mohammed ben Salah,

hoofdstuk 21

ben Metenni. De lichamen deden ze in de merdoema. En ook de twee dochters, want die waren toen toch niets meer waard. Maar het was al in de tijd van de Fransen. Die kwamen uit Aïn Draham, van het garnizoen. Met hun geweren, op paarden. Zij zochten de Kabyliërs, zij wisten dat zij dood waren. Ze gingen in de merdoema kijken en vonden nog tanden en een mes. En zilver van de oechlils van de twee vrouwen, helemaal uitgestroomd, als water, zo heet was het geweest. De rest was verbrand. Die familie is toen meegenomen. Het land was vrij, er kwam een Roemi wonen die de boerderij bouwde.'

Lager langs de helling klonk al de feestmuziek van taballa en zoekkra, en de stem van Achmeda die voor geld eerbewijzen riep. Er was geen reden nog langer op het erf van Nezmja te blijven. Zonder zaklantaarn schuifelend in het bescheiden licht van de stormlamp volgde hij de tolk langs het nauwe pad naar omlaag.

hoofdstuk 21

Amsterdam, juli 1980

Haarlem, juli 1987

AANTEKENING VAN DE SCHRIJVER

Er is nooit een aankomende antropoloog Pieter van der Starre geweest die in 1968 in een Tunesisch bergdorp onderzoek naar heiligenverering deed, en hij deed dat zeker niet als zelfstandig promotie-onderzoek. Mehemed ben Bel-Qessem stierf niet in dat jaar maar een jaar later, en niet aan de wraak van de heilige Boe-Qasbaja, maar doordat hij in het veld een ontmoeting had met het raadselachtige wezen Gherbàn, die in een alom gevreesd gebaar de gestrekte, licht gespreide vingers van zijn hand in Mehemed's richting uitsloeg, en zo op diens romp evenveel donkere vlekken achterliet als hij nog dagen te leven had. De orakeldans van Boe-Chries ben Mohammed vond dan ook niet plaats op een *zerda* voor Sidi Mehemed, maar voor Sidi Asker, in het dal van Mazoez, en verwees naar een ander ophanden zijnd sterfgeval. Het was evenmin Mehemed ben Bel-Qessem, maar een broer van Salah ben Chemies in Qää Rammel, die in het eind van de jaren '50 een dubbeloffer bracht voor Boe-Qasbaja en Sidi Mehemed; het offer verhinderde niet dat hij spoedig erna stierf; zijn weduwe overleeft in hoofdstuk 4 en 5.

Dit typeert de vrijheden die ik als romanschrijver heb genomen. Elke gelijkenis tussen enerzijds de hier beschreven personen, hun samenleving en volksgeloof, en anderzijds de werkelijkheid, berust dan ook volledig op toeval.

Om precies te zijn, op hetzelfde toeval dat mij in de, vanuit literair oogpunt twijfelachtige, omstandigheid plaatste te kunnen putten uit een aantal wetenschappelijke publikaties van mijn pedante naamenoot, de Leidse antropoloog: 'Popular and formal Islam, and supra-local relations: The highlands of northwestern Tunisia, 1800-1970', *Middle Eastern Studies*, 16 (1980), 1, pp. 71-91; 'The historical interrelation of myth in the context of popular Islam', in: W.M.J. van Binsbergen & J.M. Schoffeleers (red.), *Theoretical explorations in African religion*, London/Boston: Kegan Paul International, 1985, pp. 189-224; 'The cult of saints in north-western Tunisia', in: E. Gellner (red.), *Islamic dilemmas: Reformers, nationalists and industrialization*, Berlin/New York/Amsterdam: Mouton, 1985, pp. 199-239; en ten slotte: 'Eerste veldwerk: Tunesië 1968', in W.M.J. van Binsbergen & M.R. Doornbos (red.), *Afrika in spiegelbeeld*, Haarlem: In de Knipscheer, 1987, pp. 21-55.

